

CÉHEM VÁNDORKÖNYVEI

TANULMÁNYOK A 60 ÉVES
PÁSZKA IMRE
TISZTELETÉRE

BELVEDERE

CÉHEM VÁNDORKÖNYVEI

X 112039

CÉHEM VÁNDORKÖNYVEI
Tanulmányok a 60 éves Pászka Imre tiszteletére

BELVEDERE
MERIDIONALE
2009

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000763477

Szerkesztették: *Jancsák Csaba*
Nagy Gábor Dániel
Szűcs Norbert

Lektorálta: *Máté-Tóth András*

Borítóterv: *Pászka Csanád-Zoltán*

ISBN 978-963-9573-59-8

© Szerzők 2009

© Belvedere Meridionale, 2009

X 112039

TARTALOM

Előszó	7
BALOGH PÉTER:	
Célellentétes intézményi hatások a fejlesztéspolitikában?	
– A Dél-Alföldi Régió területfejlesztési forrásainak vizsgálata –	9
DOMBRÁDI KRISZTIÁN:	
A társadalmi tőke kommunikációs aspektusa	27
JANCSÁK CSABA:	
Dél-alföld egyeteme	
Az SZTE regionális szerepköre hallgatói rekrutációs bázisának tükrében	45
NAGY GÁBOR DÁNIEL:	
Társadalmi tőke vizsgálat a magyar régiókban	59
NAGY JUDIT:	
A személyes kompetencia fejlesztésének lehetséges modellje	
a mindennapos testnevelés módszereivel	75
NAGY TERÉZIA:	
Narratív menekültors	
A hatalom és mobilitás kérdései	89
RÁCZ ATTILA:	
Erdély és Udvarhelyszék demográfiai és társadalmi folyamatainak	
összehasonlítása az „Udvarhelyszéki adótabellák” alapján	105
SZÜCS NORBERT:	
A tervezéstől a sorsolásig.	
A beiskolázással kapcsolatos eljárásrendre vonatkozó rendelkezések gyakorlati	
megvalósulása a szegedi deszegregációs folyamat során	123
TÓTH BENEDEK:	
Megfigyelni a megfigyelést: Heinz von Foerster ismeretelméletének alapvonalairól ..	139

ELŐSZÓ

IN HONOREM PÁSZKA IMRE

Pászka Imrének, a Szegedi Tudományegyetem oktatójának életpályája egy mérföldkőhöz érkezett. E pillanat az, mely lehetőséget ad tanítványainak arra, hogy ünnepi tanulmánykötettel tisztelegjenek előtte.

Pászka Imre közel húsz éve oktat Szegeden a Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszékén. Emellett tanított a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, a Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetemen, az Újvidéki Egyetemen, a Temesvári Egyetemen és tanít a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen.

Munkássága alatt szociológia szakos hallgatók sokaságának oktatta és oktatja a szaktudományos tárgyakat, a magyar szociológia történetét, a magyar társadalomtörténetet és a kultúrantropológiát. Az évek során benne kiérlelődött vélekedést, mely szerint a szociológiai világlátás nem nélkülözheti a történelemit és az antropológiai tudást, előadások százain adta át diákjainak.

Pászka Imre mintegy tíz éve a szociológiai tudományos diákkör mentor tanára. A szakmai műhelyként is működő diákkör hallgatói az országos diák-konferenciákon számos díjat nyertek el. A diákköri munka eredményét két kötetben is megjelentették (*Kisebbségsszociológia* 2003, *A látóhatár mögött* 2004).

A tanszéki tudományos munka keretében a Tanár Úr a regionális kapcsolatok kiépítését és koordinálását vállalta, ennek eredményeképpen hallgatók bevonásával szakmai tapasztalatcseréket szervezett Csíkszeredába, Miskolcra és Kolozsvárra. A tapasztalatcserék elsődleges céljaként a távlati együttműködés megalapozását határozta meg. A tudományos kutatási együttműködések az évek során intézményesültek és ma is élő hálózatot alkotnak. Mindközül kiemelkedik a kolozsvári egyetem Szociológiai Tanszékének oktatóival és hallgatóival történő szakmai információcsere.

Pászka Imre tudományszervezői tevékenysége 1997-ben kezdődött, amikor kezdeményezte és megszervezte az MTA Szegedi Akadémiai Bizottság Szociológiai Munkabizottságának létrejöttét. A bizottság megalapításával célja az volt, hogy a szakmai diskurzus számára közösségi teret, a társadalomtudományi kutatók számára együttműködési fórumot teremtsen. A munkabizottság elnökeként konferenciák, eszmecsere és könyvbemutatók sokaságát rendezte meg.

Kutatási érdeklődése és publikációs tevékenysége igen színes és árnyalt. Az 1984-ben a Kriterion kiadónál megjelent *Struktúrák és közösségek* című monográfiáját, a *Bölcsesség útja* (Kriterion, 1988), majd a *Román eszmétörténet 1866-1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban* (Századvég-Aetas, 1994), a *Román hivatáselit. Identitás és legitimitásválság*

(Osiris, 1999), *A fordított folyamatok struktúrái* (Belvedere, 2006) és a *Narratív történetformák* (Belvedere, 2008) követte.

Pászka Imre szakkönyvekben és folyóiratokban közzétett tudományos kutatói eredményeit, felismeréseit mindig a szociológus-képzés szolgálatába állította, ezek és gyakorlati iránymutatói generációkat vezettek ki a társadalomkutatói ösvényekre.

Ez utóbbiak közé tartoznak a kötetben megjelent írások szerzői is. Az e kötetben szereplő tanulmányok tehát a Mester előtt tisztelegnek. Ahhoz a személyhez szólnak, kinek munkássága a szerzőket a szociológia egy-egy szakterülete felé, a saját pályájuk felé orientálta.

A következő írásokat elsőként tehát Pászka Tanár Úrnak, de ugyanakkor a társadalomtudományok iránt érdeklődőknek is ajánljuk.

A szerkesztők

CÉLLENTÉTES INTÉZMÉNYI HATÁSOK A FEJLESZTÉSPOLITIKÁBAN?

– A Dél-Alföldi Régió területfejlesztési forrásainak vizsgálata –

1. Bevezetés

Jelen munka keretében célunk a fejlesztéspolitika intézményi szabályozásának vizsgálata: arra igyekszünk választ keresni, hogy léteznek-e céllellentétes hatások a területpolitikában¹. A kutatás során a 2004-2006-os tervezési időszak Európai Unió fejlesztési forrásainak eloszlását elemezzük a Dél-Alföldi Régió kistérségeinek megfigyelésével. Munkánk során azonban nem oly módon járunk el, hogy összehasonlítjuk az egyes kistérségek gazdasági² illetve társadalmi-demográfiai³ mutatóit a fejlesztéspolitikában való szereplés sikerességével. A területi egyenlőtlenségek intézményi szabályozása hatásának vizsgálatára más megközelítést alkalmazunk: az eltérő fejlettségű kistérségeket hasonlítjuk össze, a kistérségek közötti fejlettségbeli eltérések megragadásához pedig nem egy (esetleg több) mutatót használunk fel, hanem egy *már meglévő kategóriarendszert* alkalmazunk: az elmaradottság *rendeleti szinten formalizált, szabályozott kategóriarendszerét*. Meggyőződésünk ugyanis, hogy érdekes és hasznos megközelítése a vizsgált problémának, ha olyan *intézményi szemléletmódot* alkalmazunk, mely éppen azon *intézményszerűsített distinkciókat* használja fel, amit a gyakorlati területfejlesztési politika állít fel illetve alkalmaz.

2. Elméleti keretek

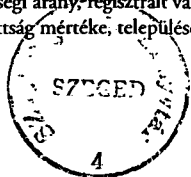
2.1. Kollektív cselekvés, közjavak és a közrössz

A fejlesztéspolitika intézményi szabályozásának vizsgálatakor szemléletmódunkat meghatározza egyrészt Mancur Olson, aki szerint a modern állami beavatkozások, s így – meglátásunk szerint – a fejlesztéspolitika is olyan törekvéseknek tekinthetők, melyek keretében „a fejlett országok kormányzatai nemzeti össztermékük egyre nagyobb hányadát fordítják externáliáknak vagy kollektív javaknak tekintett dolgok előállítására” (Olson 1997: 208). Pontosabban az államok megfelelő intézményrendszer működtetése révén arra törekszenek, hogy elkerüljék az Albert

1 Az Európai Unió területfejlesztési politikájával, annak célkitűzéseivel és a támogatáspolitikai szabályaival kapcsolatban lásd: Horváth 2001.

2 Pl. egy főre jutó GDP, munkanélküliségi arány, regisztrált vállalkozások száma stb.

3 Pl. idősök, inaktívok aránya, iskolázottság mértéke, települések/községek száma stb.

Hirschman által „közrossznak” nevezett állapot kialakulását. Ez abból adódik, hogy az egyének saját egyéni érdekeiket szem előtt tartva kivonulnak a számukra nem elfogadható minőségű szolgáltatást nyújtó szervezetekből, azonban a szervezet teljesítménye nem javul, hanem éppenséggel tovább romlik, és a szervezet tagjai távozásukat követően sem válnak közömbössé a szervezet tevékenységével szemben (Hirschman 1995: 106)⁴.

A kollektív cselekvési szituációk esetében tehát az egyéni és a közösségi érdek összeütközésbe kerül, s nem kerül sor a közös cél kivitelezésére – mutatott rá Olson (1997: 49). A problémát a játékelmélet nyelvére Russel Hardin (1998) fordította le (lásd még: Orbán 2006: 20-21), aki egy kvázi N-szereplős fogoly-dilemma szituációban (N=10) értelmezte a közjavak létrehozásának paradoxonát az alábbiaképpen:

		Közösség nyereményei	
		Fizet	Nem fizet
Egyén nyereményei	Fizet	1; 1	-0,8; 0,2
	Nem fizet	1,8; 0,8	0; 0

Forrás: Hardin 1998: 193; Orbán 2006: 19.

A modellben egy tíz főből álló csoport tagjai az erőforrásaik kétszeresét érő kollektív jószág létrehozására tesznek kísérletet (Hardin 1998: 193-195; Orbán 2006: 18-19), azonban a törekvés kudarcba fullad, mert minden *racionalis* egyéni szereplő domináns stratégiája a dezertálás; az együttműködés megtagadása, mivel egyéni hasznát ekkor képes maximalizálni (potyautas probléma)⁵. Az ilyen helyzetek megoldása alapvetően kétféleképpen történhet. A (1.) *külső, intézményesített* megoldások esetében a játék szabályai változnak meg – ami az emberek lehetőségeinek, attitűdjeinek és hitének megváltozását jelenti –, mely változás azonban nem szükségszerűen csoporton kívüli. Ezek lehetnek centralizáltak vagy decentralizáltak, attól függően, hogy a csoport tagjai körében milyen mértékben elterjedt a változtatásra irányuló kezdeményezés⁶. Ebben a tekintetben központosított külső megoldásnak tekinthető mindenek előtt az *állam*⁷, továbbá ide sorolandók a *közösségek*, a *politikai vállalkozók*, a *tulajdonviszonyok egyértelművé tétele*, illetve a *szelektív ösztönzők*. Ezen megoldási lehetőségek közül jelen téma szempontjából elsődleges az *állam* és a *szelektív ösztönzők*. Utóbbi fogalmat Olson vezette be, és jelentőségét szemlélteti, hogy Olson szerint kollektív javak biztosítására egy csoportban „*csak akkor kerül sor, ha a csoport tagjait kényszer vagy bizonyos külső ösztönzők alkalmazásával sikerül rávenni arra, hogy közös érdekeik alapján cselekedjenek*” (Olson 1997: 49). Vagyis a csoporttag-

4 Klasszikusan ilyen szituációt jelenít meg a nyilvános- és magániskolák példája, ahol a gyermekeiket magániskolába küldő szülők – szándékolatlanul – a közoktatás színvonalának további csökkenéséhez járulnak hozzá (Hirschman 1995: 108).

5 A fenti példa tetszőleges N-szereplős helyzetre is kiterjeszthető, ahol minden további együttműködő szereplő vagy oly módon növeli a többiek hasznát, hogy (1.) növeli a rendelkezésre álló közjószág mértékét, avagy (2.) annak valószínűségét növeli, hogy a közjószág egyáltalán létrehozásra kerül (Orbán 2006: 20-21).

6 A kollektív cselekvési szituációk (2.) *belső vagy spontán megoldásai* esetében (az *egoizmus*, *altruizmus*, *kollektívizmus* és *elvhűség* szociálpszichológiai motívumai) nincs szó a játék szabályainak megváltoztatásáról, a kollektív együttműködés önként, külső erő hatása nélkül jön létre (Orbán 2006: 25-39). Ezekkel jelen munka keretében nem foglalkozunk részletesebben.

7 Mely rendelkezik azzal a kényszerítő erővel, aminek révén közös cselekvés alakulhat ki az olyan alapvető közjavak létrehozására mint a társadalmi rend, béke és biztonság.

ok számára bizonyos nem kollektív javakat is biztosítani kell a kollektív javak létrehozásához (Olson 1997: 22).

Megközelítésünkben – a fejlesztéspolitika mint kollektív cselekvés – az a szereplő, mely a szelektív ösztönzőket rendelkezésre bocsátja illetve koordinálja; az állam – mely különféle intézményi technikákat alkalmaz a szelektív ösztönzők allokálásának koordinálására. Az állam szerepvállalásához kapcsolódóan Gordon Tullock mutat rá, hogy az ún. nem privát negatív externáliák közé tartoznak azok az esetek, amikor a *kormány tesz olyat, ami hátrányosan érint egyes csoportokat*. Érdekes módon azonban – Tullock szerint – az ilyen helyzetek éppen akkor állnak elő, amikor a *kormányok igyekeznek megszüntetni egyes externáliákat, és ekkor újabb externáliákat teremtenek* (Tullock 2005: 20)⁸.

2.2. Intézmények, lehetetlenségi tétel, intézményi hatások

Kiemelten fontosnak tartjuk a fejlesztéspolitikai beavatkozások értelmezésekor Jon Elster koncepcióját, aki szerint az intézményeknek két aspektusa különíthető el. Egyrészt egy intézmény vizsgálható mint felnagyított egyén, mely választ, cselekszik és dönt, másrészt pedig mint olyan létező, melyet egyének hoznak létre és működtetnek (Elster 1997: 150)⁹. Utóbbi tekintetben akkor beszélhetünk közös intézményi akaratról illetve (köz)érdekről, ha az intézményt diktatórikusan működtetik. Amennyiben ez nem teljesül, és az intézmény demokratikus elvek szerint működik, a közös érdek illetve akarat kimunkálása az eltérő érdekű egyének – illetve szervezetek, csoportok – miatt problematikus lehet, mely probléma megoldásában gyakran a többségi szavazás sem segít (Elster 1997: 157-159). Ezt a kollektív döntési helyzetet *szavazási paradoxonnak* is nevezik (Bod 2006: 39), s az alábbiaképpen formalizálható:

Opciók Személyek	A	B	C
X	1.	2.	3.
Y	3.	1.	2.
Z	2.	3.	1.

Forrás: Bod 2006: 40.

A fenti modell szereplői (X, Y és Z; értelmes és tájékozott, a közügyekről egyértelmű vélemény kialakítására képes személyek) többségi szavazás révén kívánják eldönteni, hogy mely alternatívát valósítják meg (A, B vagy C). A döntéshozók preferenciarendezésének változatlansága mellett azonban nincs egyértelmű kimenetele a szavazásnak – a többségi akarat szerint $A > B > C > A$. Ezt a dilemmát Kenneth Arrow formalizálta, és lehetetlenségi tételnek nevezte el, melynek értelmében tehát nem hozható létre olyan jóléti függvény, amely a társadalom minden egyes tagjának preferenciáit tükrözné, és amellet konzisztens döntést eredményezne (Bod 2006: 40).

8 Az ilyen extern hatások esetében például egy állami intézkedés egy kisebbségre nézve járhat negatív hatásokkal (a többség többletköltséget kényszerít a kisebbségre). Vagy az adott kormány területi fennhatóságán kívüliekre (ebben az értelemben például Irak bombázása externália a szerző szerint) ró terheket (Tullock 2005: 14).

9 Az intézményekkel kapcsolatban lásd továbbá: North 1990.

A fejlesztéspolitikai intézményrendszer egyrészt tehát valamilyen módon megalkotja a főbb fejlesztési irányvonalakat és célokat, s valamiképpen ösztönzi ezen célok megvalósítását. Jelen munka szempontjából a fontos probléma az utóbbi, ösztönzés kérdése¹⁰.

Amennyiben a megvalósítandó célok – melyek különféle fejlesztési koncepciókban, dokumentumokban formalizálódnak (pl. Nemzeti Fejlesztési Terv) – mint valamiféle népakarat, nemzeti érdek (Elster 1997: 157) rendelkezésre állnak, azok megvalósítására való törekvés több kimenetelt is eredményezhet. Amint Elster fogalmaz: *„amikor az intézmények befolyásolják az emberek jólétét, akkor vagy mindenkinek a helyzetét javítják, vagy egyeseket javítják mások kárára, vagy mindenkiet rontják.”* (Elster 1997: 153) Emellett továbbá a megvalósítani kívánt cél megvalósulhat vagy más, nem szándékolt mellékhatásokkal is járhat, amennyiben az intézmény nem képes előre látni döntésének másod- vagy harmadfokú hatásait (Elster 1997: 155).

A területi egyenlőtlenségek mérséklését, felszámolását célzó intézményrendszer – feltételezett és általunk empirikusan vizsgálni kívánt – nem szándékolt hatása az alábbiakban írható le a fejlesztéspolitikai intézkedések hatásának vizsgálatára kidolgozott elméleti fogalomkerettel (Bartus-Lannert-Moksony-Németh-Papp-Szántó 2005: 6-9):

	$a \rightarrow A \rightarrow X$	helyett	$a \rightarrow A_1 \rightarrow a_1$
ahol			
X –	az elérendő fejlesztéspolitikai célkitűzés (a területi egyenlőtlenségek csökkentése mint kollektív jószág)		
a – X	megvalósításának feltételezett lehetséges eszköze (szelektív ösztönzők működtetése)		
A –	olyan empirikus szabályszerűség, mechanizmus, mely szerint a eszköz feltételezhetően alkalmas X megvalósítására		
a_1 –	az egyes eszközök alkalmazása mellett fellépő mellékhatás		
A_1 –	az a_1 mellékhatás létrejöttéhez vezető empirikus szabályszerűség, mechanizmus		

Azaz

a eszközzel, A mechanizmus révén X nem jön létre, hanem a eszközzel, A_1 mechanizmus révén a_1 mellékhatás jön létre, vagyis a folyamat *célellentétes*¹¹ (Szántó 2006: 24).

A dolgozatban a fenti elméleti-koncepcionális szemléletmódot alkalmazva vizsgáljuk a fejlesztéspolitikai intézményi hatásokat, bevonva az elemzésbe azokat az *intézményi minősítéseket*, amiket a fejlesztéspolitikai döntésekkor figyelembe vesznek. Ily módon egyfajta intézményelvű szemléletmód érvényesítésére törekszünk.

10 Bár kétségtelen, hogy vizsgálatra érdemes volna, hogy vajon milyen mechanizmus révén történik meg a fejlesztési prioritások meghatározása, ki és hogyan dönti el, hogy mibe ruházzon be az állam (pl. a területfejlesztés vonatkozásában pólus-típusú fejlesztés avagy kohéziós felzárkóztatás?). Lásd ehhez: *„Ha az állam nem tud mindenki kedvére tenni, akkor kiválasztja azokat, akiknek jó lesz kedveznie.”* (Jasay 2002: 133)

11 A célellentétes következményekről lásd továbbá: Elster 1997: 100-101.

3. Módszertan

3.1. Adatbázis és változók bemutatása

3.1.1. Függő változók

Az elemzés alapjául szolgáló adatok a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség tájékoztatási adatbázisának (Jelentéskészítő és Lekérdező Keretrendszer¹²) a 2004-2006-os tervezési időszak (Nemzeti Fejlesztési Terv) területi jelentéseiből származnak (letöltés ideje: 2009. április 2.)¹³. A vizsgálatban használt adatbázis – néhány adminisztratív információn kívül (pl. települések száma, lakónépesség) – a Dél-Alföldi Régió kistérségeinek¹⁴ a területfejlesztésben való sikerességének alábbi mutatóit tartalmazza:

Eredeti függő változó megnevezése	Mértékegység	Mérési szint
Beérkezett pályázatok száma	db	arány
Igényelt támogatási összeg	Ft	arány
Támogatott pályázatok száma	db	arány
Megítélt támogatási összeg	Ft	arány
Beérkezett pályázatok közül ROP ¹⁵	db	arány
Támogatott pályázatok közül ROP	db	arány
Beérkezett pályázatok közül AVOP ¹⁶	db	arány
Támogatott pályázatok közül AVOP	db	arány
Igényelt támogatási összeg ROP	Ft	arány
Megítélt támogatási összeg ROP	Ft	arány
Igényelt támogatási összeg AVOP	Ft	arány
Megítélt támogatási összeg AVOP	Ft	arány

12 Forrás: <http://bir.nfu.hu/emir/oi/stat/>

13 Természetesen tudjuk, hogy az ilyen típusú kutatások; a meglévő statisztikák (másod)elemzése legalábbis terhes lehet bizonyos torzító – hatalmi – tényezőktől. Ennek kapcsán mindenképpen fontosnak tartjuk Gyáni Gábornak a témába vágó gondolatát (Gyáni 2002: 30-35), különösen: „a statisztikai adat maga is egy adott korhoz, konkrét időhöz kötött diskurzusnak a megnyilvánulása; olyasmí tehát, ami a diskurzusok foucault-i rendjében a hatalmi technikák körébe tartozik” Gyáni 2002: 31. Hasonló kérdéseket (is) érint: Pászka 2007.

14 A régió fogalmával, a területfejlesztésben játszott szerepével kapcsolatban lásd: Horváth 2001, Forman 2000, Pászka 2006.

15 A Regionális Operatív Programok keretében történt fejlesztéseket azért vizsgáljuk külön is, mert ezen operatív program esetében kiemelten fontos cél a területi kiegyenlítés.

16 Az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programok keretében történt fejlesztéseket azért vizsgáljuk külön is, mert a kistérségek között az intézményi szabályozás tekintetében különbséget tehetünk vidékfejlesztési és nem vidékfejlesztési térségek szerint. Lásd alább: Magyarázó változók bemutatása.

Ezen alapvető adatok, információk révén további – a pályázati rendszerben való sikerességet egy összesített arányszámban mérő – mutatószámokat konstruáltunk, az alábbiaképpen:

$$\frac{\text{Realizált fejlesztés mértéke}}{\text{Szándékolt fejlesztés mértéke}} = \frac{X_i}{X_1}$$

(pl. támogatott pályázatok száma) = (pl. a támogatott pályázatok számának aránya az összes beadott pályázathoz képest)

(pl. beérkezett pályázatok száma)

Ezen képlet analógiájára az alábbi konstruált függő változókat hoztuk létre:

Konstruált függő változó megnevezése	Mértékegység	Mérési szint
A támogatott pályázatok számának aránya az összes beadott pályázathoz képest	%/proporció	arány
Megítélt támogatás (Ft) aránya az összes igényelt támogatáshoz képest	%/proporció	arány
Támogatott ROP-pályázatok aránya	%/proporció	arány
Támogatott AVOP pályázatok aránya	%/proporció	arány
ROP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes ROP-ban igényelt támogatáshoz képest	%/proporció	arány
AVOP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes AVOP-ban kérthez képest	%/proporció	arány

A fenti függő változók felhasználásával alkotunk tehát képet arról, hogy milyen intézményi hatások figyelhetők meg a Dél-Alföldi Régió területfejlesztési politikájában.

3.1.2. Magyarázó változók

Az intézményi hatások megragadására szolgáló változók kialakításához a fejlesztéspolitika vonatkozó két rendeletét használjuk fel – így módon viszünk be az elemzésben egyfajta intézményi szemléletmódot:

1. A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek¹⁷ jegyzékéről szóló 64/2004-es (IV. 15.) kormányrendelet¹⁸ a területfejlesztés szempontjából kedvezményezett statisztikai vonzáskörzetek között három csoportot állapít meg az elmaradottság okai alapján tipizálva: (1.) *társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek*¹⁹, (2.) *ipari szerkezetátalakítás térségei*²⁰; (3.) vidékfej-

17 Az Európai Unió területfejlesztési politikájában a kedvezményezett térségek szerepére vonatkozóan lásd: Horváth 2001.

18 Hozzáférhető az Interneten, például: <http://www.nfu.hu/doc>

19 Melyek esetében a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről szóló 24/2001. (IV. 20.) OGY határozat 3. számú mellékletében meghatározott mutatórendszer alapján kialakított komplex mutató az országos átlaggal azonos vagy attól elmarad.

20 Mely területek esetében az iparban foglalkoztatottak aránya 1990-ben meghaladta az országos átlag másfélszeresét, továbbá az iparban foglalkoztatottak arányának csökkenése 1990-1999 között, valamint a munkanélküliség 1999. december 20-án az országos átlagot meghaladta.

lesztési térségek²¹. A rendeletben az elmaradottság mértéke szempontjából megkülönböztetnek *leghátrányosabb helyzetű*²², illetve *hátrányosabb helyzetű*²³ kistérségeket.

Az elemzés során mindösszesen a kedvezményezett/nem kedvezményezett, illetve vidékfejlesztési/nem vidékfejlesztési kistérség dichotómiát használjuk.

2. A 7/2003. (I. 14.) Korm. rendelet²⁴ a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről elnevezésű dokumentum tartalmazza az elmaradott települések besorolását²⁵.

A fejlesztési sikeresség és az elmaradott települések előfordulása közötti esetleges kapcsolat vizsgálatának egyik módja lehetne, hogy összehasonlítsuk az elmaradott települések száma és a fejlesztési projektek száma illetve megszerzett támogatás közötti összefüggést. Ekkor azonban fennáll annak a veszélye, hogy torzított eredményeket kapunk, mivel kistérségenként a települések száma eltérő, így az abszolút számok használata félrevezető. Ezen hibalehetőség kiküszöbölésére új mutatót (X) vezettünk be, mely a kistérség kedvezményezett településeinek arányát méri a kistérség összes településéhez képest, az alábbiaképpen:

$$\frac{\text{kedvezményezett települések száma}}{\text{összes település száma}} = X$$

A képlet alapján kapott X érték a vizsgált kistérség elmaradottságáról ad képet. A mutató 0 és 1 között vehet fel értékeket (proporció), ahol a 0 érték jelöli azt, hogy a kistérség települései között nincsen elmaradott, az 1 érték pedig arra utal, hogy a kistérség minden egyes települése kedvezményezett – azaz elmaradott²⁶.

A felhasznált rendeletek alapján a magyarázó változók az alábbiak:

Magyarázó változó megnevezése	Mértékegység	Mérési szint
Kedvezményezett kistérség avagy sem	0/1	dummy
Vidékfejlesztési kistérség avagy sem	0/1	dummy
Kedvezményezett települések aránya	%/proporció	arány

21 Ahol a terület népességének kevesebb, mint 50%-a él 120 fő/km²-nél magasabb népsűrűségű településen, az 1990. évi népszámláláskor az országos vidéki átlagot meghaladó volt a mezőgazdasági foglalkoztatottság aránya, az országos átlag alatt van az egy főre jutó személyi jövedelemadó alap, továbbá a munkanélküliség 1999. december 20-án az országos átlagot meghaladta.

22 A térségek komplex mutatója nem éri el Budapest komplex mutatójának 60%-át.

23 Azon kedvezményezett kistérségek, melyek nem tartoznak a leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé.

24 Forrás például: http://www.esf.hu/sa/program/jogszabalyok/tamog/7_2003_KormRend.pdf

25 Ezen információkat a Dél-Alföldi Régió kistérségei esetében külön adatbázisban gyűjtöttük és rögzítettük, majd az elemzési adatbázisban szerepeltettük.

26 Megjegyzendő, hogy természetesen az X értéket 100-zal beszorozva százalékos értékeket kapnánk, ebben az esetben azonban egyes statisztikai eljárások mutatói (különösen a lineáris regresszió B együtthatói) nehezebben értelmezhetők a függő változókra.

Az intézményi szabályozástól azt várjuk, hogy a kedvezményezett kistérségeket illetve településeket jobb helyzetbe hozza a fejlesztéspolitikai sikeresség tekintetében – pontosabban csökkenti elmaradottságukat, versenyhátrányukat²⁷.

3.2. Alkalmazott adatelemzési eljárások

A változók közötti összefüggések vizsgálatára átlagok összehasonlítását és korrelációs számítást alkalmazunk, illetve lineáris regressziós eljárást használunk – utóbbit azért, mivel biztosítja a változók közötti kapcsolat egy mutatóban való kifejezhetőségét és egyértelműségét (Moksony 2006: 54).

Az átlagok összehasonlítása – illetve annak vizsgálata, hogy az intézményi szabályozás milyen hatást gyakorol a forrásallokációra – elvégezhető a kísérleti és kontrollcsoport összehasonlításának logikáján alapuló úgynevezett *'non-equivalent control group design'* eljárással (lásd ehhez: Moksony 2005: 68)²⁸. Az eljárás logikája az alábbiaképpen szemléltethető (X – beavatkozás; O – megfigyelés):

X O	→	Kísérleti csoport
O	→	Kontroll csoport

Ily módon összehasonlítható, hogy az egyes elmaradott (kedvezményezett) illetve nem elmaradott (nem kedvezményezett) kistérségekben mekkora volt például a megszerzett támogatások mértéke, illetve a projektek száma.

A kutatás során kizárólag a Dél-Alföldi Régió kistérségeinek vonatkozásában igyekszünk következtetéseket levonni, s ezen megfigyelési egységek tekintetében a teljes populációt megfigyeljük. Mintavételre tehát nem kerül sor, a kapott adatok illetve összefüggések a teljes vizsgált sokaságra vonatkoznak, további általánosításra nem törekszünk. Így a statisztikai adatok értelmezése során a szignifikancia értékek vizsgálatától eltekintünk.

²⁷ Ez legalább két módon történhet: (1.) ugyanakkora (ugyanannyi) projektet kevesebb önerőből valósít meg egy kedvezményezett pályázó (a magasabb támogatási arány révén); (2.) ugyanakkora önerő megléte esetén nagyobb (több) projektet tud megvalósítani a kedvezményezett pályázó. Mivel az adatbázisban nem rendelkezünk projekt-szintű információkkal, csupán kistérségi szinten aggregált adatokkal, pusztán az utóbbi kérdéskör körülményeire van lehetőségünk.

²⁸ Hivatkozás a szerző előzetes engedélyével.

4. Adatelemzés

4.1. Kedvezményezett kistérségek szerinti elemzés

Elsőként vizsgáljuk meg a pályázati rendszerben való szereplést mérő eredeti függő változók átlagértékeit aszerint, hogy elmaradt vagy nem elmaradt²⁹ kistérségről van szó. A változók főbb mutatóit az alábbi táblázatban foglaljuk össze:

Kistérségek közötti különbségek a pályázati sikeresség tekintetében

(a mutatók megnevezése alatt zárójelben feltüntetve: teljes minta átlag és szórás;
rövidítések: 0=nem kedvezményezett, 1=kedvezményezett kistérségek; CS.H.=csoporthányad
os:kedvezményezett/nem kedvezményezett kistérségek)

Mutató		Átlag	Szórás	CS.H.
Beérkezett pályázatok száma (db) (240,04; 230,40)	0	370,50	322,85	0,41
	1	153,07	61,10	
Igényelt támogatási összeg (Ft) (8829803573,88; 7124004023,91)	0	13 915 676 070,90	8 392 515 281,02	0,39
	1	5 439 221 909,20	3 306 097 552,51	
Támogatott pályázatok száma (db) (119,20; 109,86)	0	180,90	151,86	0,43
	1	78,07	36,51	
Megítélt támogatási összeg (Ft) (4119262466,12; 3955376728,54)	0	6 575 977 736,30	4 850 806 511,57	0,38
	1	2 481 452 286,00	2 123 278 718,98	
Beérkezett pályázatok közül ROP (db) (12,88; 10,27)	0	15,70	14,11	0,70
	1	11,00	6,59	
Támogatott pályázatok közül ROP (db) (3,48; 3,29)	0	4,40	4,67	0,65
	1	2,87	1,88	
Igényelt támogatási összeg ROP (Ft) (2129891561,76; 1478937985,66)	0	2 560 687 439,00	1 749 288 434,26	0,72
	1	1 842 694 310,27	1 249 600 122,81	
Megítélt támogatási összeg ROP (Ft) (715497835,60; 655269275,57)	0	899 783 503,00	803 015 279,80	0,66
	1	592 640 724,00	530 198 466,06	

A táblázat alapján például megállapítható, hogy a beérkezett pályázatok száma tekintetében jelentős különbség van az elmaradt és nem elmaradt kistérségek között: a nem elmaradt kistérségekben átlagosan 370,5 pályázatot adtak be a 2004-2006-os időszakban, míg az elmaradt kistérségek esetében átlagosan jóval kevesebbet; 153,07-et. A csoportátlagokhoz tartozó szórásértékek mellett a táblázat utolsó oszlopában kiszámítottunk egy szemléletes mutatót, mely a csoportátlagok hányadosát jeleníti meg. Egész pontosan azt jelzi, hogy hányszorosa az

²⁹ A továbbiakban az elemzés során az elmaradt illetve a kedvezményezett kistérség/település kifejezéseken ugyanazt értjük: olyan területi egységeket, melyeket a fejlesztéspolitikában (valamilyen szempont szerint) elmaradottnak tekintenek, ezért intézményes megoldásokkal kedvezményezettként igyekeznek kezelni.

elmaradott régiókban mért átlagérték a nem elmaradott régiókban mért átlagértéknek³⁰. Ezen mutató révén rendkívül egyszerűen képet kaphatunk arról, hogy milyen lényeges különbségek tapasztalhatók a kistérségek között.

A legjelentősebb eltérés a csoportok között a megítélt támogatási összeg tekintetében figyelhető meg: itt az elmaradott kistérségek 0,38-szor kisebb átlagos támogatásban részesültek. A mutató értéke a Regionális Operatív Programok keretében igényelt támogatási összeg esetében közelíti meg leginkább az 1-et (0,72), így ezen változó esetében mutatható ki legcsekélyebb mértékű leszakadás. Ami viszont jelzésértékű, hogy minden vizsgált változó esetében a csoport-hányados értéke 1 alatt marad, vagyis *az elmaradott kistérségek rendre rosszabbul teljesítenek*.

A megfigyelt különbségekről, illetve az intézményi szabályozás hatásáról képet alkothatunk lineáris regresszió segítségével is. Ennek ugyanis előnye, hogy használatával pontosan mérhetjük az intézményi szabályozás hatását: dummy kódolást alkalmazva magyarázó változóként szerepeltetjük a modellben, hogy kedvezményezett ($X_1=1$) vagy nem kedvezményezett ($X_1=0$) kistérségről van-e szó. Ekkor az X_1 változó együtthatója azt fogja mutatni, hogy milyen irányban és mennyivel változik a függő változó (Y) értéke, ha a nem kedvezményezett kistérségektől a kedvezményezettek felé lépünk (lásd ehhez: Moksony 2006: 67).

Ezt az eljárást a konstruált függő változókra alkalmazzuk – mégpedig oly módon, hogy a lakónépesség mint lehetséges alternatív magyarázat (pl. eltérő népesség esetén azonos mértékű (összegű) fejlesztési forrás másként értékelendő) kiküszöbölésére egy kontrollváltozós modellt is lefuttatunk³¹. Az eredményeket az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

Az intézményi szabályozás hatásának vizsgálata lineáris regresszió elemzéssel

(a B együtthatók értékei alatt zárójelben a standard hiba; rövidítések: Y=függő változó;

E.M.=eredeti modell, K.V.M.=kontrollváltozós modell; B_0 =konstans, B_1 =magyarázó változó együtthatója, B_2 =kontrollváltozó (lakónépesség) együtthatója)

Y	Modell	B_0	B_1	B_2
A támogatott pályázatok számának aránya az összes beadott pályázathoz képest	E.M.	0,4968 (0,0228)	0,0009 (0,0294)	-
	K.V.M.	0,4964 (0,0390)	0,0011 (0,0345)	0,0000 (0,0000)
Megítélt támogatás (Fr) aránya az összes igényelt támogatáshoz képest	E.M.	0,4631 (0,0480)	-0,0410 (0,0619)	-
	K.V.M.	0,4169 (0,0812)	-0,0161 (0,0717)	0,0000 (0,0000)

30 A mutató nevezetes értéke 1 – ez a csoportátlagok azonosságát jelenti. A mutató értéke minél távolabb van ezen értéktől (negatív nem lehet), annál lényegesebb különbség van a csoportok között.

31 A nem véletlen alternatív magyarázatok kiküszöbölésének mikéntjét, illetve a kontrollváltozós modellek lényegét illetően lásd: Moksony 2006: 152-167.

Y	Modell	B ₀	B ₁	B ₂
Támogatott ROP-pályázatok aránya	E.M.	0,3203 (0,0641)	-0,0856 (0,0827)	-
	K.V.M.	0,3037 (0,1096)	-0,0766 (0,0969)	0,0000 (0,0000)
ROP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes ROP-ban igényelt támogatáshoz képest	E.M.	0,3945 (0,0789)	-0,1070 (0,1019)	-
	K.V.M.	0,3871 (0,1351)	-0,1030 (0,1194)	0,0000 (0,0000)

Az egyes modellek esetében az intézményi hatás tisztán látható – a támogatott pályázatok számának arányát vizsgálva például az eredeti modell esetében a függő változó átlagértéke 49,68% (B₀), vagyis a nem elmaradott kistérségek esetében átlagosan a beadott pályázatok felét támogatták, s ha áttérünk a kedvezményezett kistérségek csoportjába, akkor a változó átlaga 0,09%-kal nő (B₁). Lényegében tehát nincs különbség a kistérségek két csoportja között: a B₀ és B₁ együtthatók összege – azaz a függő változó értékének átlaga, ha a magyarázó változó értéke egyenlő 1; vagyis az elmaradott kistérségek esetében (lásd ehhez: Moksony 2006: 67) – 49,77%. A kontrollváltozós modell alapvetően azonos eredményt mutat.

A táblázatban tehát a leginformatívabb mutató a B₁ érték, mely többnyire *negatív* (illetve az első változó esetében elenyésző mértékben pozitív). Abszolút értékben a legmagasabb az együttható a ROP-ban megítélt támogatás esetében: itt 10,7%-kal kisebb a sikerességi mutató az elmaradott kistérségek esetében. A kontrollváltozónak nincs sem önálló, sem lényegi módosító hatása egyik modell esetében sem.

Megállapítható tehát, hogy a kedvezményezett (elmaradott) kistérségek rosszabb mutatókkal rendelkeznek a nem elmaradott kistérségekhez képest, vagyis az *intézményi szabályozás nem hozza jobb helyzetbe a kistérségeket*.

4.2. Kedvezményezett vidékfejlesztési kistérségek szerinti elemzés

A következőkben az intézményi szabályozás egy másik oldalát vizsgáljuk meg: arra keresünk választ, hogy a vidékfejlesztési térségként való intézményi besorolás erőteljesebb pozíciót biztosít-e a kistérségek számára a kifejezetten a vidék- és agrár célú fejlesztések (AVOP) elnyerése terén. Az elemzési eljárások tekintetében az előzőek analógiájára járunk el: elsőként az eredeti függő változókat hasonlítjuk össze:

Kistérségek közötti különbségek a pályázati sikeresség tekintetében
(a mutatók megnevezése alatt zárójelben feltüntetve: teljes minta átlag és szórás;
rövidítések: 0=nem vidékfejlesztési, 1= vidékfejlesztési kistérségek;

Mutató		Átlag	Szórás	CS.H.
Beérkezett pályázatok közül AVOP (db) (83,04; 40,38)	0	88,80	50,10	0,89
	1	79,20	33,79	
Támogatott pályázatok közül AVOP (db) (50,68; 23,74)	0	51,70	24,34	0,97
	1	50,00	24,18	
Igényelt támogatási összeg AVOP (Ft) (1633149249,80; 1059447579,09)	0	2 017 305 663,30	1 335 799 644,64	0,68
	1	1 377 044 974,13	775 492 996,75	
Megítélt támogatási összeg AVOP (Ft) (982606361,72; 589555094,03)	0	1 178 452 305,30	559 099 678,77	0,72
	1	852 042 399,33	590 956 391,67	

A vidékfejlesztési és nem vidékfejlesztési kistérségek közötti különbséget ebben az esetben is a táblázat utolsó oszlopában kiszámított csoporthányadosok jelenítik meg a legeggyértelműbben. Áttekintve ezen mutatókat, legjelentősebb különbség az AVOP projektek keretében igényelt támogatási összeg tekintetében mutatható ki: a vidékfejlesztési térségek a nem vidékfejlesztési térségek által igényelt átlagos támogatásnak csak 0,68-ad részére adtak be pályázatot. Vagyis *a vidékfejlesztési kistérségek összességében kisebb mértékben (összegeben) pályáztak vidékfejlesztési célú forrásokra.*

Azonban az összes változó tekintetében a csoporthányados értéke 1 alatt marad, melynek alapján megállapítható, hogy *a vidékfejlesztés szempontjából kedvezményezett kistérségek rendre rosszabbul teljesítenek a nem vidékfejlesztési kistérségekhez képest a vidékfejlesztési célú pályázatok terén (!).*

Az intézményi szabályozás fogyatékoságát a lineáris regresszió elemzés alább közölt modelljei is alátámasztják:

Az intézményi szabályozás hatásának vizsgálata lineáris regresszió elemzéssel

A B együtthatók értékei alatt zárójelben a standard hiba; rövidítések: Y=függő változó; E.M.=eredeti modell, K.V.M.=kontrollváltozós modell; B_0 =konstans, B_1 =magyarázó változó együtthatója, B_2 =kontrollváltozó (lakónépesség) együtthatója

Y	Modell	B_0	B_1	B_2
Támogatott AVOP pályázatok aránya az összes AVOP-pályázathoz képest	E.M.	0,6103 (0,0316)	0,0044 (0,0408)	-
	K.V.M.	0,6034 (0,0541)	0,0081 (0,0478)	0,0000 (0,0000)
AVOP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes AVOP-ban kérthez képest	E.M.	0,6301 (0,0418)	-0,0373 (0,0540)	-
	K.V.M.	0,6729 (0,0706)	-0,0603 (0,0625)	0,0000 (0,0000)

Az a tény, hogy egy elmaradott kistérséget vidékfejlesztés szempontjából kedvezményezett kistérségnek minősítenek, *nem növeli számottevően az agrár- és vidékfejlesztési célú projektek lehívásának sikerességét*. Hiszen a sikeres pályázatok aránya tekintetében 0,44%-os növekedés figyelhető meg (vagyis a nem vidékfejlesztési kistérségek sikerességi mutatója 61,03%, a vidékfejlesztési térségeké pedig 61,47 – lényegében változatlan), a támogatási arány tekintetében pedig 3,73%-os *csökkenés* mutatható ki. A kistérségek lakosságszáma szerint kontrollált modellek eredményei – az előző elemzéssel egybehangzóan – sem térnek el az eredeti modellektől (bár a megítélt támogatási arány esetében a különbség még kiéleződik).

A fenti elemzésekből megállapítható tehát, hogy *a vidékfejlesztés szempontjából kedvezményezett kistérségek szerinti különbségtétel tekintetében sem beszélhetünk az intézményi szabályozás kiegyenlítő hatásáról*.

4.3. Kedvezményezett települések aránya szerinti elemzés

Az intézményi szabályozás hatásáról képet alkothatunk a dolgozat korábbi részében másodikként bemutatott rendelet által hordozott információ elemzésbe való beemelése révén is: a kedvezményezett (vagyis elmaradott) települések száma, pontosabban aránya milyen hatással van a fejlesztési sikerességre.

Elsőként az alapvető tendenciák áttekintésére korrelációs számítást alkalmazunk, mely pusztán a vizsgált változók közötti kapcsolat megragadására alkalmas. Az alábbi táblázatban egyszerűre közöltük az eredeti és a konstruált függő változókkal mért kapcsolatokat erősségét:

Korrelációs értékek	Elmaradott települések aránya (%)		Magyarázó változó
Magyarázó változó			Konstruált függő változók
Eredeti függő változók			
Beérkezett pályázatok száma (db)	-0,51	-0,08	A támogatott pályázatok számának aránya az összes beadott pályázathoz képest
Támogatott pályázatok száma (db)	-0,52		
Igényelt támogatási összeg (Ft)	-0,63	-0,13	Megítélt támogatás (Ft) aránya az összes igényelt támogatáshoz képest
Megítélt támogatási összeg (Ft)	-0,57		
Beérkezett pályázatok közül ROP (db)	-0,39	0,02	Támogatott ROP-pályázatok aránya
Támogatott pályázatok közül ROP (db)	-0,40		
Beérkezett pályázatok közül AVOP (db)	-0,22	-0,27	Támogatott AVOP pályázatok aránya
Támogatott pályázatok közül AVOP (db)	-0,28		
Igényelt támogatási összeg ROP (Ft)	-0,50	0,00	ROP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes ROP-ban igényelt támogatáshoz képest
Megítélt támogatási összeg ROP (Ft)	-0,37		
Igényelt támogatási összeg AVOP (Ft)	-0,12	-0,12	AVOP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes AVOP-ban kérthez képest
Megítélt támogatási összeg AVOP (Ft)	-0,18		

Az eredmények alapján megfogalmazható, hogy az eredeti függő változók tekintetében egyértelműen negatív hatással van az elmaradott települések aránya: a korreláció értéke rendre negatív, vagyis az *elmaradott települések arányának növekedése csökkenti a fejlesztéspolitikai sikerességet*. A legjelentősebb összefüggés az igényelt támogatási összeg esetében figyelhető meg; itt a korreláció értéke $|0,63|$.

A konstruált függő változók tekintetében az összefüggés sokkalta gyengébb, azonban lényegében változatlan, hiszen ebben az esetben sem beszélhetünk arról, hogy a kedvezményezett települések arányának növekedése számottevően növelné a pályázati sikerességet.

Végezetül vizsgáljuk meg ezen intézményi szabályozás esetében is a lineáris regresszió elemzés eredményeit. A konstruált függő változók esetében számított regressziós modellek eredményeit az alábbi táblázatban összegezzük – külön feltüntetve a kontrollváltozós modelleket:

Az intézményi szabályozás hatásának vizsgálata lineáris regresszió elemzéssel

A B együtthatók értékei alatt zárójelben a standard hiba; rövidítések: Y=függő változó; E.M.=eredeti modell, K.V.M.=kontrollváltozós modell; B_0 =konstans, B_1 =magyarázó változó (kedvezményezett települések proporcionális aránya) együtthatója, B_2 =kontrollváltozó (lakónépesség) együtthatója

Y	Modell	B_0	B_1	B_2
A támogatott pályázatok számának aránya az összes beadott pályázathoz képest	E.M.	0,5052 (0,0282)	-0,0177 (0,0545)	-
	K.V.M.	0,5140 (0,0488)	-0,0262 (0,0676)	0,0000 (0,0000)
Megítélt támogatás (Ft) aránya az összes igényelt támogatáshoz képest	E.M.	0,4707 (0,0595)	-0,0722 (0,1150)	-
	K.V.M.	0,4120 (0,1020)	-0,0152 (0,1411)	0,0000 (0,0000)
Támogatott ROP-pályázatok aránya	E.M.	0,2618 (0,0813)	0,0162 (0,1570)	-
	K.V.M.	0,1650 (0,1385)	0,1102 (0,1917)	0,0000 (0,0000)
Támogatott AVOP pályázatok aránya	E.M.	0,6557 (0,0378)	-0,0961 (0,0731)	-
	K.V.M.	0,6968 (0,0646)	-0,1360 (0,0894)	0,0000 (0,0000)
ROP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes ROP-ban igényelt támogatáshoz képest	E.M.	0,3301 (0,1002)	0,0004 (0,1936)	-
	K.V.M.	0,2366 (0,1718)	0,0913 (0,2378)	0,0000 (0,0000)
AVOP-ban megítélt támogatás (Ft) aránya az összes AVOP-ban kérthez képest	E.M.	0,6328 (0,0520)	-0,0563 (0,1005)	-
	K.V.M.	0,6886 (0,0889)	-0,1105 (0,1231)	0,0000 (0,0000)

Az eredmények áttekintésekor ebben az esetben is a B_1 értékekre érdemes figyelmet fordítani. Azonban mivel a magyarázó változó az elmaradott települések proporcióban megadott aránya, ezek értelmezése az alábbiaképpen történik (az első sor alapján): a támogatott pályázatok számának aránya azon kistérségek esetében, melyekben nincs egyetlen elmaradott település sem

50,52%. Ez az arány 1,17%-kal csökken, ha minden település kedvezményezett a kistérségben³². A B₁ együttthatók – a Regionális Operatív Programokra vonatkozó mutatók kivételével – negatívak, mely tendencia a kontrollált modellek esetében sem változik, vagyis a *kedvezményezett települések aránya* – a mutatók többsége esetében – *csökkenti a pályázati sikerességet*. A ROP-projektek esetében – különösen a kontrollált modelleknél – pozitív hatás figyelhető meg. Ezt okozhatja az, hogy ezen projektek esetében valóban előnyben részesülnek a kedvezményezett települések, azonban az összefüggés pontos értelmezését meglehetősen bizonytalanná teszi, hogy (1.) a kistérségek között óriási különbségek vannak (ezt mutatják a rendkívül magas standard hibák), valamint hogy (2.) az elemzés korábbi fázisában; a kedvezményezett/nem kedvezményezett különbségtétel szerinti számításoknál éppen a ROP-ban megítélt támogatás esetében volt kimutatható a legjelentősebb kontraproduktív hatás.

Összességében a korrelációszámítás és a lineáris regresszió elemzés eredményei is azt látszanak alátámasztani, hogy a *kedvezményezett települések (mint intézményi szabályozás) aránya (is) csökkenti a fejlesztéspolitikai sikerességet*.

5. Összegzés

A fentiekben arra kíséreltünk meg választ adni, hogy kimutatható-e valamiféle célellentétes hatás a fejlesztéspolitika intézményi szabályozásában. Az adatelemzés során az alábbi összefüggéseket tártuk fel a Dél-Alföldi Régió vonatkozásában: (1.) az elmaradott kistérségek rosszabbul teljesítenek, mint a nem elmaradottak, és az intézményi szabályozás nem hozza jobb helyzetbe a kedvezményezett kistérségeket. (2.) A vidékfejlesztés szempontjából kedvezményezett kistérségek rosszabbul teljesítenek a nem vidékfejlesztési kistérségekhez képest a vidékfejlesztési célú pályázatok terén, és a vidékfejlesztés szempontjából kedvezményezett kistérségek szerinti különbségtétel tekintetében sem beszélhetünk az intézményi szabályozás kiegyenlítő hatásáról. (3.) Az elmaradott (kedvezményezett) települések (mint intézményi szabályozás) arányának növekedése csökkenti a fejlesztéspolitikai sikerességet. Ezen tapasztalatok alapján megfogalmazható, hogy az intézményi szabályozás révén nem sikerül teljesíteni azt az elvárást, hogy a kedvezményezett kistérségek, települések elmaradottsága, versenyhátránya csökkenjen. Azaz nem zárható ki, hogy ez a folyamat célellentétes.

Irodalom

- BARTUS TAMÁS–LANNERT JUDIT–MOKSONY FERENC–NÉMETH SZILVIA–PAPP Z. ÁTTILA–SZÁNTÓ ZOLTÁN (2005): *A fejlesztéspolitikai intézkedések társadalmi hatásainak vizsgálata*. Budapest: TÁRKI Rt. Forrás: www.tarki.hu, www.fejlesztepolitika.gov.hu Letöltve: 2006. 11. 14.
- BOD PÉTER ÁKOS (2006): *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Budapest: Aula Kiadó
- ELSTER, JON (1997): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris Kiadó
- FORMAN BALÁZS (2000): *Regionális politika az Európai Unióban*. Budapest: VÁTI

³² Mivel a statisztika proporcióra került kiszámításra, ez a megállapítás természetesen egyenértékű azzal, hogy ha 1%-kal (10%-kal) nő az elmaradott települések aránya a kistérségben, akkor 0,0117%-kal (0,117%-kal) csökken a támogatott pályázatok számának aránya.

- GYÁNI GÁBOR (2002): *Történetírás és statisztika: Kapcsolatuk forgandó sorsa*. In Gyáni Gábor: Történetiszdiskurzusok. A múlt ösvényén sorozat. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 22-35.
- HARDIN, RUSSEL (1998): *A kollektív cselekvés mint megegyezéses, N szereplős fogolydilemma*. In Csontos László (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium, 191-208.
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris Kiadó
- HORVÁTH GYULA (2001): *Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikája*. In Horváth Gyula (szerk.): Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának szabályozása. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 13-39.
- JASAY, ANTHONY DE (2002): *Az állam*. Budapest: Osiris Kiadó
- MOKSONY FERENC (2005): *A hatáselemzés módszerei*. In A fejlesztéspolitikai intézkedések társadalmi hatásainak vizsgálata. Budapest: TÁRKI, 41-112. Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a766.pdf> Letöltve: 2007. június 2.
- MOKSONY FERENC (2006): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Második kiadás. Budapest: Aula Kiadó
- NORTH, DOUGLASS (1990): *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press
- OLSON, MANCUR (1997): *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó
- ORBÁN ANNAMÁRIA (2006): *Community actions for collective goods. An interdisciplinary approach to the internal and external solutions to collective action problems. The case of Hungarian condominiums*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PÁSZKA IMRE (2006): *A „tér politikája” Európában*. In Pászka Imre: Fordított folyamatok struktúrái. Eszme- és tudástörténeti tanulmányok, esszék. Szeged: Belvedere Meridionale, 325-344.
- PÁSZKA IMRE (2007): *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale
- SZÁNTÓ ZOLTÁN (2006): *A társadalomtudományi magyarázat szintjei: módszertani individualizmus és a racionális cselekvés típusai*. In Szántó Zoltán: Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Tanulmányok a gazdaságsszociológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról. Budapest: Helikon Kiadó, 9-37.
- TULLOCK, GORDON (2005): *Public goods, redistribution and rent seeking*. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited

A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ASPEKTUSA¹

ELŐLJÁRÓBAN A TÁRSADALMI TŐKE FOGALMÁRÓL

Az elmúlt évtizedben talán egyetlen szociológiai fogalom sem futott be olyan karriert, mint a társadalmi tőke. Nemcsak a társadalomtudományi publikációk száma növekedett kimagaslóan, hanem a hétköznapi zsuralizmus is látványosan felkarolta, egyre gyakrabban magyarázták általa a legkülönbözőbb társadalmi válságjelenségeket. Már keletkezésének körülményei is ezt vetítették előre. A társadalmi tőke számára az értelmező kontextust Robert D. Putnam *Bowling Alone* című cikke, majd ebből mint előtanulmányból megjelent könyve nyújtotta, amely világ-sikere részben abból származik, hogy meglehetősen kritikusan ábrázolta az USA elidegenedő társadalomszerkezetét. (Putnam, 2000.) A fogalom ezután számtalan irányba elágazott és több tudományterület által igazi transzdiszciplináris kategóriává nőtte ki magát, alakváltozásai ellep-
ték a társadalmi, gazdasági anomáliákról szóló kommentárokat, szinte ellehetetlenítve egységes kezelését². Az innovatív hipotézisek empirikus bizonyítási lehetőségét megnehezíti a társadalmi tőke szinte metaforikus, diffúz jelentéseinek sokasága, a definíciók már a legalapvetőbb meghatározásokban sem egyértelműek:

„A társadalmi tőke egyszerűen úgy is meghatározható mint írtalan szabályok (informal values and norms) megtestesülése. (...) Ahol a bizalom olyan kenőanyag, amely egy csoport, vagy szervezet hatékonyságát növeli.” (Fukuyama, 1999:16.)

1 Jelen dolgozat a szerző *Kommunikáció és társadalmi tőke* című monográfiájának előtanulmánya.

2 A „tőke” kifejezést, mint mérhető erőforrást Putnam szerint elsőként L. Judson Hanifan, presbiteriánus, fiatal reformer használta 1916-ban. Hanifan szerint a vidéki társadalom rossz gazdasági és politikai viszonyai a szolidaritási hálózatok meggyengülésével magyarázható. Hanifan úgy tekint a társadalmi tőkére mint a mindennapi életben létező alapvető értékre, amely a jóindulatból, szimpátiából és barátságból nyeri energiáit. Az egyén kapcsolat-
építő erőfeszítése végső soron a közösséget gazdagítja, ezáltal javítja az egyéni és a kollektív boldogulás esélyét. A fogalom definíciós irodalmának számba vétele John Seeley, kanadai szociológussal folytatható, aki a külvárosi lakosok életpályáit elemezte, (Seeley, 1956) majd Jane Jacobs, szomszédsági viszonyokat vizsgálta (Jacobs, 1961) a későbbi kutatások számára azonban az empirikus kutatásokon túllépve az elméleti alapokat Pierre Bourdieu (1997), Mark Granoveter (1991) és James S. Coleman (1990), illetve a korábban már idézett Robert D. Putnam (2000) fektették le.

„A társadalmi tőke a bizalommal, együttműködéssel és közösség által elfogadott normákkal áll szoros kapcsolatban, és mindazok kizárását jelenti, akik ezen elveket tagadják.” (*Bowles and Gintis, 2002:1*)

„A társadalmi tőke individuumok közötti kapcsolatra utal – a kölcsönösen elfogadott normák és megbízhatóság az individuumok alkotta kapcsolati hálózathoz tartozik (...) Az erkölcsös, de elszigetelten élő emberek alkotta társadalmat nem feltétlenül jellemzi a társadalmi tőke magas szintje” (*Putnam, 2000:19.*)

A nemzetközi szinten zajló tudományos diskurzusok tematikáját a teljesség igényével szinte lehetetlen áttekinteni. Jellemző, hogy számos, a témában íródott tanulmány a társadalmi tőke irodalmának bővülését a világhálón fellelhető, évről évre exponenciálisan növekvő találati számával illusztrálja. A társadalmi tőke főbb kutatási irányai érintik a gazdasági társaságok szervezeteit (többek között: Bowles, S., Carpenter, J. Gintis, H., 2001, Cohen, D., Prusak, L. 2001. és Cahuc, P., Fontaine, F. 2002), a fejlett gazdaságok fejlődési tendenciáit (Svendsen, G.L.H., Svendsen, G.T., 2005, Dasgupta, P. 2002., Zak, P.J. e Knack, S. 2001), az elmaradt gazdaságok átfogó kérdéseit (Grootaert, C. 2001., Collier, P. 1998), a civil társadalom fejlettségi szintjét és politikai részvételt (Dekker, P., Uslaner, E.M. 2001., Edwards, B., Foley, M.W., Diani, M. 2001.), a mindennapi boldogulás és jólét aspektusait (Diener, E., Suh, E.M. 2000., Heliwell, J. 2001), politikai átmeneteket, rendszerváltásokat (Badescu, G., Uslaner, E. 2003, Kornai, J., Rose-Ackerman, S., Rothstein, B. 2004), az egészség és társadalmi kohézió összefüggéseit (Kawachi, Kennedy, 1997) és a magatartási tényezők szerepét az egészségi állapot alakulásában (Skrabski, Kopp, Kawachi, 2003).

A rendszerváltást követően a *hazai tudományos diskurzus* orinétációi követték a nemzetközi trendeket, az érdeklődés fókuszába olyan kérdések kerültek, mint gazdasági hatékonyság (Hunyady, Székely, 2003.), közjó és a gazdasági kölcsönösség formái (Botos, 2000), a társadalmi azonosságtudat összefüggései (Pataky, 1977, 1982, 1988.), a kapcsolati erőforrások társadalmi eloszlása, az együttműködések új mintázatai (Angelusz-Tardos, 1990, Utasi, 1991.), illetve az átalakuló magyar társadalom magatartástudományi aspektusai (Skrabski, Kopp, 2003). Ez utóbbi kontextus szűkebb területe a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek esélyteremtésének vizsgálata (Selye János munkássága nyomán). A hétköznapi megbirkózási esélyek ugyanis szoros összefüggésben állnak a társadalmi tőke szintjével és a társadalmi kohézióval. A jövőkép nélküliség, értékvesztés és a szabálysértő magatartásformák (mint anómia változók) egészítették ki a magatartástudományi kutatásokat³. (Skrabski, 2006.)

A rendszerváltozás utáni közmegegyezés szerint a politikai átmenet természetes velejárója az egyes társadalmi csoportok átmeneti kirekesztődése, ám az újabb rétegek bekapcsolódása révén mégiscsak a „kölcsonös haszon” (mutual good) érvényesül hosszútávon: nemcsak kiszélesedik a társadalmi problémamegoldásba bevont polgárok köre, de az új játékszabályok a bizalom terjedését eredményezik majd. (A kádári éra személyes ismertségekre építő informalitását felváltva.) Az egyénre jellemző társadalmi tőke szintje a problémamegoldásban való részvétel metaforája-

3 Lásd erről a Hungarostudy (2006., 2002., 1998.) kutatásokat. (<http://www.behsci.sote.hu/>) Az utánkövetéses vizsgálat szerint a bizalmatlanság mértéke 2002 és 2006 között is jelentősen növekedett, a felnőtt népesség körében csökkent az egyesületi tagság aránya, az egyéni rivalizálás ugyanakkor növekedett. (Skrabski, 2006.)

ként lényegében *társadalomtörténeti* jelentésre tett szert. Ami a fejleményeket illeti, a hiánygazdaság leépülése és a pluáris demokrácia kiépülése nem okozta az informalitás visszaszorulását. „Előzményfüggő mozzanatokra” helyezte a hangsúlyt Sík (1994) és Czakó (1994), különösen az előbbi szerző fogalmazott úgy, hogy a rendszerváltás után a kapcsolati tőke szerepének felértékelése várható. Sík a védekező (főként családi, rokonsági) kapcsolatok védő faktorát hangsúlyozta az egzisztenciális nehézségekkel való szembesülések idején (Angelusz-Tardos, 1998:237). Ezeket a kutatási tapasztalatokat támasztották a Hungarostudy eredményei is (Kopp és mts, 2002., 2006.)

Általános dilemma a társadalmi tőkével kapcsolatban az, hogy vajon kollektív szemszögből, vagy az abban részesülő *individuum* perspektívájából értelmezhető a társadalmi tőke. Az *egyéniorientált elméletek* azt emelik ki, hogy társadalmi tőke egyéni befektetések eredménye, az ebből fakadó előnyök is az individuum szintjén értelmezhetők. A *csoportorientált elméletek* azonban úgy tekintenek a társadalmi tőkére, mint olyan kollektív erőforrásra, amelyből tagjai erőfeszítése révén, a csoport létéből fakadóan részesül a tagság. (Lin, 2001:12) Úgy tűnik, hogy szervezetek, intézmények, politikai, ideológiai csoportok csak tagjaik által birtokolnak társadalmi tőkét, a tagok számára azonban a csoporthatások nélkül aligha lenne értelmezhető e szimbolikus erőforrás. A társadalmi tőke bizonyos felfogások szerint olyan közjószág, amely felhasználása nem lehet kizárólagos, nem lehet másokat kizárni abból, hogy részesüljenek belőle. (Coleman, 1998.) Egy másik megközelítés ennek éppen az ellenkezőjére utal, elképzelhetőek olyan részvételi előírások, amelyek kizárólagossá tehetik a társadalmi tőkében való részesedést.

A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ÉRTELMEZÉSNEK LEHETŐSÉGEIRŐL

Mielőtt bővebb tárgyalásba bocsátkoznánk, azt a kérdést mindenképpen érdemes feltennünk, miért releváns a társadalmi tőke kommunikatív elemzése. Korábbi érvelésünkben azt támasztottuk alá, hogy a hétköznapi megbirkózási esélyek *szoros összefüggésben állnak* a társadalmi tőke szintjével és a társadalmi kohézióval. Elméleti hipotézisünk az, hogy a társadalmi tőke szintje választott *tudásalapú közösségekben* való részvétellel, vagy azokból való kirekesztettséggel is összefüggésben áll. A személyközi kapcsolatok alakította társadalmi tőkével kapcsolatban nem az problematikus elsősorban, hogy az egyéni és közösségi értelmezési tartomány milyen közös társadalmi tőke értelmezést tesz lehetővé (mint arról korábban szó esett), vagy az, hogy egyéni és kollektív szintek miként alkotnak működő hálózatokat, hanem azoknak a kereteknek és a tudások *kialakulását* meghatározó mintázatok leírása, amelyek között társadalmi tőke keletkezik. Az interperszonalitás tehát a társadalmi tőke kommunikációs aspektusainak vizsgálatában is jelen van. Egy elemi jelenségét feltételezünk, az interakciót, amely a makro folyamatok hátterében működik, érdekek egyeztetésekor, bizonyos kényszerű erőfeszítésként, amikor tudások rendszerzését, közössé tételét végezzük egy adott problémahelyzetben. A tudások pedig az interakció kiszélesedése révén általánossá válhatnak, vagyis kölcsönösen elismertté. Ezáltal az egyéni és kollektív szint egymással kölcsönhatásban értelmezhető. A kommunikációk résztvevői tehát nemcsak *egyes emberek*, hanem *szervezetek* is lehetnek. A kommunikációról úgy lesz szó, amely interakciós és szervezeti keretek között jön létre. (Nem nyújtana semmilyen többletet, a teljes luhmann-i hármass felosztás tárgyalása: csak az interakciót és a szervezeti kommunikációt emeljük be jelen diskurzusba, a társadalom rekonstrukciója kimarad.)

Ha a társadalmi tőkéről úgy gondolkodunk, hogy bizonyos helyzetekben kommunikációs teljesítmények révén részesülhetünk belőle, néhány alapfogalom rendre (újra) előkerül majd, így a *részvétel* (a társadalmi tőke egyéni és szervezeti szintjei is bizonyos tudásközösségekben való részesedést feltételeznek) valamilyen *problémahelyzet* (amely a társadalmi cselekvések hátterében feltételezhetően jelen van) a *tudás* (amely semákba szerveződik) és a *színtér* (amelyek helyek, vagy kontextusok), az *önérdek* (amely természetesen adott minden cselekvő számára). E bevezetett fogalmak a *műveleti konstruktivizmus* luhmanni interpretációjában (amely egyedisége abban áll, hogy a kommunikáció leírása maga a társadalom leírása is) és a *kommunikációs participációs felfogásában* is kapcsolódó elemek (a participációs felfogás a kommunikációt egységes jelenségtípusként ábrázolja, mégpedig úgy, hogy a kommunikáció résztvevőinek kölcsönösen birtokolt felkészültségei (tudások, hiedelmek, szokások, stb...) a sikeres problémamegoldás feltételeiként értendők. (Horányi, 2007:14.) A participációs felfogást a következőkben a tudásalapú elméletek között említjük, amelyből elsősorban az az előny származik majd, hogy szemlélete úgy pozicionálja a kölcsönös tudásokat a problémahellyel kapcsolatban, amely erősen *felhasználóbarátnak* mondható a társadalmi tőke kommunikatív jelenségének magyarázatakor.

Végül a társadalomtudományokban bekövetkező *diszkurzív fordulat* értelmezési tartományában is ábrázolható a társadalmi tőke keletkezésének kommunikatív folyamata: ahol a nyelv nemcsak jelentéshordozó és közvetítő funkcióval rendelkezik, hanem a társas viszonyokat és a valóságot konstruáló eszköz.

A következő elméleti lehetőségek között fogalmi átfedéseket talál az olvasó, a társadalmi tőke keletkezésnek jellemző kereteinek megváltozása mellett. Bővebben itt – egy előtanulmány lehetséges keretei között – a tudásalapú megközelítés alapján tárgyaljuk a kölcsönösségek kommunikatív keletkezését.

Műveleti konstruktivizmus

Az előző fejezetben Niklas Luhmannhoz köthető ún. *műveleti konstruktivista szemlélet* legfőbb alapvetéseiből mutattunk be néhány gondolatot. A kommunikációról úgy esett szó, amely a megfigyeléssel, a hasonlóságok és különbözőségek elkülönítésével kezdődik. A hétköznapi életben sem teszünk egyebet, mint hogy azonosságokat keresve megkíséreljük bővíteni azokat a lehetőségeket, amelyek a cselekvéseinket behatárolják. A társadalmi tőke értelmezhető úgy mint a kapcsolatok hálózatában elérhető tartalék, amely kibővítheti az egyéni cselekvéspotenciált.

Luhmann minden különbség felismerését egy körforgás egyik állomásának tarja, amikor egy rendszer (egy cselekvő) megkülönbözteti saját magát környezetétől, és saját belső elemeivel képes összekapcsolni a külvilág elemeit. A cselekvéspotenciálok bővítésének lehetőségét Niklas Luhmann a társadalmi tőke *normatív megközelítése* szerint kiemelten kezelt *bizalom* létrehozásában látja. A bizalmat adó és bizalmat kapó lehet egyetlen személy, vagy szervezet is. A kommunikáció tehát *interakciós*, vagy *szervezeti keretek* között is végbemehet.

A bizalom individuum esetében leginkább valamilyen nehezen megismerhető (privilegizált) indok mentén alakul ki, (visszaütalásképpen: a bizalom expresszív megközelítése kizárja a kalkulációt) tehát saját adottságokból és úgy is mondhatjuk, identitásából fakadóan. Ezzel a triviális kijelentéssel mintha újra rátalálnánk *autopoetikus* működés egy jellegzetes vonására. Miből

másból lenne képes a bizalmat adó felépíteni új viszonyítási alapját a bizalomban részeseülő felé, ha nem mindabból, amely számára eredendően (habitusából fakadóan, személyes karaktere alapján) elérhető. Ezekre az erőfeszítésekre azért van szükség, mert cselekvéseink kimenetele szinte mindig kétséges. Niklas Luhmann szerint „aki bizalmat ajándékozik, az egyúttal tetemesen kibővíti cselekvéspotenciálját” (Luhmann, 2009:145.) A cselekvő válaszára el kell kerülni: vagy megszakítja a cselekvések láncolatát, vagy képes bizalmi alapon meghozott döntés által átlendülni a holtpontra. Luhmann társadalomfelfogása a cserekapcsolatok folyamatosságára és a bipoláris egyensúlyra épít: a bizalmat és bizalmatlanságot egymást stabilizáló tényezőként fogja fel.

Az elméletalkotó a különböző társadalmi alrendszerben kialakuló bizalmat a kiszámíthatósággal hozza kapcsolatba. A társadalomban olyan körülmények segítik a kiszámíthatóságot, mint például a jogrendszer. Luhmann a *politikai alrendszerben* a bizalom formái a kiszámíthatóság garanciái, amelyek a „morális lózungok helyett” a legitim bíróságokban testesülnek meg (Luhmann, 2009:146). A politikai alrendszer mellett a *gazdasági alrendszer* esetében is kitüntetett szerep jut a bizalomnak, amelyre korábban számos példát hoztunk: a szervezeti koordináció, CSR, stb., illetve a társadalmi tőke gazdasági vetületének tárgyalásakor a bizalom fogalmát a *tranzakciókkal, pénzpiacokkal és partnerségi hálózatokkal* hoztuk kapcsolatba.

E vázlatos áttekintésben azzal is számolnunk kell, hogy indokoltnak tűnik egy adott problémahelyzetben, hogy az eredményesség érdekében csatlakozunk egy-egy szervezethez, és egyszerű interakció helyett szervezeti keretek között folytassuk a problémamegoldást. A társadalmi tőke képződésben ez a mozzanat nem hagyható figyelmen kívül, főleg, ha egy konkrétan megragadható pragmatikus, vagy (normatív) céllal rendelkező önkéntes szervezethez csatlakozunk.

Valamely társadalmi tőke indikátor magas szintje (civil szervezeti részvétel, politikai szerepvállalás, magas bizalmi szint kinyilvánítása pl. valamely intézményhez köthetően) a cselekvők számára (legyen szó csoportról, vagy egyénről) a társadalmi komplexitás csökkentésére tett egyfajta erőfeszítés. Hiszen a boldogulás szempontjából, önérdektől vezérelve az a köcsönösen elfogadott magatartás (szelekció) rögzült, hogy indokolt egy adott értékszempont (kommunikációs sematizmus) elfogadása. Gondoljunk csak arra, hogy átlagemberként vélhetően nem vethetünk be olyan kapcsolathálózatot, talán nem rendelkezünk olyan társadalmi tőkével sem, amely problémánk megoldásához hozzásegítene bennünket, azonban egy arra szakosodott (specializált) *civil szervezet tagjaként* az abból fakadó kapcsolathálózati erőforrások birtokában, az ott összegzett tudásokat felhasználva, eredményesebbek lehetünk. Erről a helyzetről belátható, hogy a tagság előnyösebb mint a nem tagság, így a résztvevő laikus szereplőből átalakulva, aktív közreműködőként avatkozhat be a társadalmi valóságba. Az új szerepben természetesen vállalja a tagsággal járó megkötéseket is.

A civil szervezetről hozott példa azonban nem azt támasztja alá, hogy minden egyes esetben a társadalmi differenciálódás fokozódása a társadalmi tőke szintjének növekedését is eredményezi. A luhmanni műveleti konstruktivizmus tartományában a társadalmi tőkét a *bizalom konceptuális* keretén belül érdemes tárgyalni, amely a *cselekvések mozgásterét kiszélesítő erőforrás*, illetve a kommunikációs „kapcsolódás” számára esélyteremtő képesség.

Diskurzuselméletek

A társadalomtudományokban a filozófia nyelvi fordulata révén került be a *diszkurzív megközelítés* (szakítva a nyelv hagyományos leíró, közvetítő funkciójával). A nyelv elsősorban nem egy adott helyzet leírásához elégséges eszköz. A nyelv együtt él és alakul a társadalmi környezettel, helyre és pillanatra jellemző kommunikációs akaratot hordoz. A diskurzus egy olyan kommunikatív aktus, amely során a nyelvhasználók beavatkoznak egy adott helyzetbe, vagyis a nyelv által szándékaik szerint alakítják a valóságot. Például amikor az arra feljogosított személy a hajó törzséhez csap egy pezsgős üveget és kijelenti: „Ezt a hajót Queen Elizabethnek nevezem el!” (Austin, 1990:33). Ahhoz, hogy a diskurzusok vizsgálatát alkalmasnak találjuk a társadalmi tőke bizonyos aspektusainak magyarázatához, bonyolult episztemológiai dilemmákon kell túljutnunk. Különösen nehéz fenntartani a következetesség látszatát, hiszen a társadalmi tőke diskurzuselmzése transzdiszciplináris kontextusokat feltételez, illetve egyik terület sem jelölhető ki stabil kiindulópontként márcsak módszertani sokszínűségük miatt sem⁴. Egyrészt kérdéses, hogy a diskurzusok milyen értelmezési tartományban vizsgálandók. Mi az a pillanatnyi kontextus, amelyben a szöveg „társas” folyamatokat konstruáló jellege elkülöníthető. Nehéz kikerülni a posztmodern „objektív” tudást tagadó álláspontját, miszerint nincs *igaz, vagy hamis tudás* a világról, csak *partikuláris és beágyazott* tudósások és leírások. (Géring, 2009:392.) A magunk részéről nem tartjuk mégsem szubjektívnek és leírhatatlannak sem a módszertant, sem a vizsgálat tárgyát, az érintett társadalmi kontextusokat, sokkal inkább egyedi aspektusokat és módszereket kell számításba venni. A diszkurzív szemlélettel elsősorban bizonyos narratívák kontextusfüggő vizsgálata lehetséges. A valóság feltárása a narratívák közötti különbségek feltárásán keresztül vezet. Ezáltal olyan interrelációs viszonyok bontakoznak ki előttünk, amelyekben narratív értelemben koherens logikai kapcsolatok feltételezhetők, ismerve az egyes szövegek, dialógusok keletkezésének társadalmi körülményeit.

A diskurzus funkciója lehet a társas kapcsolatokban normatív alapon közösséget alkotó, de másokat kizáró is. Fenomenológiai érvelés szerint a léttel kapcsolatos gondolkodás nem feltételez egy fajta objektív valóságot, igaz és helytelen értékeléseket, pusztán a beszélő aktuálisan vállalt, koherens létértelmezéséről tanúskodik. A nyelv ebben a kontextusban a társas viszonyok egy sajátos rendszerét konstruálja. Kevés egyértelműbb példát lehetne hozni a társas együttműködések alapját képző szövegekre, mint a politikai krédókat, amelyek valójában a létértelmezések politikai testamentumai.

A diszkurzív szemlélet a politikatudományban régóta jelen van, de diszciplináris igény-nel csak az 1990-es évek elején jelent meg. (Szabó, 1996:41.) Ez az új szemlélet elsősorban a bristoli egyetem professzorához, Terell Carverhez köthető, a koncepció további részleteinek kidolgozásában megtett első lépések pedig Matti Hyvarinen, Josef Bleicher és Jacob Torfing munkásságához. (Szabó, 1996:42.)

⁴ Ezekről a dilemmákról ad pontos áttekintést Némedi Dénes előtanulmányával kísérve Géring Zsuzsanna. (Diszkurzív fordulat a társadalomtudományokban, in.: Modern szociológiai paradigmák, szerk. Némedi, 2009. Budapest, Napvilág.) Nemzetközi források, sok egyéb mellett: Vijay K. Bhatia, John Flowerdew, Rodney H. Jones eds. *Advances in discourse*, T & F Books UK, 2009. és Margaret Wetherell, Stephenie Taylor, Simone J. Yates eds. *Discourse Theory and Practice. A Reader*, London, Sage, 2001.

Tudásszociológiai megközelítés

A hétköznapi világ felismerhető és többségében megszokott részletekben tárul elénk. Ez a világ akadályokat állít a cselekvések elé, amelyek azonban jól megszokott rutinok által leküzdhetőek. Ezek a cselekvések többnyire együttműködésre készítetik a résztvevőket, amelyek úgy jöhetnek létre, ha tudásainkat és szándékainkat kommunikációk révén tesszük közzé, ezzel kiszámítható következményeket létrehozva. A cselekvőkben azonban létezik egy folyamatos igény arra, hogy a készen kapott társadalmi valóság felismerése után, kölcsönös tudásokat fejlesszenek és ezekhez együttműködő partnereket kutassanak fel. A társadalmi tőke keletkezése szervesen épül erre az igényre.

A társadalmi konstrukciók világa azonban nem állandó, megváltoztatásuk éppúgy célja a cselekvéseknek, mint az azokhoz való alkalmazkodás. A tapasztalatok tehát bizonyos rendszerben jelennek meg, típusaikat ismerjük fel, és e tapasztalatok bizonyos mozgósítható tudáskészletekké állnak össze, amelyek továbbértelmezése a hétköznapi feladatok megoldása során szükségszerű. A *kötődés fokát* az határozhatja meg, hogy mennyire élő és reflexív a kapcsolat a hozzájuk köthető korral; mennyire illeszkedik saját megélt világomba; fontos eleme-e a mindennapi tudáskészleteknek; mennyire épülnek rájuk „használati utasítások”; és mennyiben van szükségem a társadalmi nyilvánosságban felmerülő történetek értelmezéséhez – e számos kérdés határozza meg kötődésünket a hétköznapi élet szempontjából fontos történetekhez, emlékekhez (narratív történetformákhoz). A társadalmi tőkét alkotó *normatív, affektív és szimbolikus erőforrások* keletkezését a későbbiekben tudásszociológia kontextusban tárgyaljuk *Alfred Schütz és Thomas Luckman* sokat idézett, *Az életvilág struktúrái* című szövegéből kiindulva. (Schütz A., Luckmann, T., 2002.)

A TÁRSADALMI TŐKE ÉS A KÖLCSÖNÖS TUDÁS

Kommunikációs megközelítés

Az ember profán és spirituális

A mindennapi boldoguláshoz két különböző tudáskészletet mozgósítunk. Az egyik az élet hétköznapi problémáinak megoldását segíti elő, a másik létünk átfogó kereteit értelmezi. Az embernek alapvető igénye van arra, hogy saját fizikumán túlmutató szempontokat is számításba vegyen létezése során. Durkheim szerint nem élhetünk anélkül, hogy „ne alkotnánk képzeteket a világról, amely minket körülvesz, és a tárgyokról, amelyek a világot megtöltik.” Az embert azonban kettősség jellemzi: A test az anyagi világ része, létezése profán és múlandó, a lélek nemes, és a szent lények szubsztanciájához hasonlítható. Míg az érzékelés és az érzéki tendenciák az egyik oldal, addig a fogalmi gondolkodás és az erkölcs a másik. Érzéki vágyaink egoisták, a morális gondolkodás általánosan érvényes, ezért személytelen. Az ember egyrészt tehát individuális, másrészt azonban kollektív, vagyis társadalmi. A társadalom csak így képes magát létrehozni: behatol az egyedi tudatokba, „és azokat saját képére és hasonlatosságára formálja” (...) Ebben az esetben az egész alkotja a részeket. (Durkheim, 2000, 352-354.) Az emberben megvan a belső késztetés arra, hogy szembesüljön ezzel a kihívással.

Ez a kettősség jelenik meg Abraham Maslow sokat idézett elméletében is, ahol az emberi szükségleteket piramisszerűen ábrázolja. A fiziológiai igények az emberi létezés alapjául szolgálnak, míg a csúcson a moralitás kiteljesedése kap helyet. Az ember és az emberiség fokról fokra halad ezen a piramison fölfelé. (Maslow, A., 1954, 80-107., 146-155). Hankiss Elemér négy részre tervezett sorozatának második darabjában, az Ezerarcú én-ben azt állítja: a dolgok másképp működnek. „Életünk minden pillanatában és minden egyes tevékenységünkkel vágyaink sokféleségét elégítjük ki. Egyszerre mozgatnak minket az alantasabb fizikai, biológiai és az úgynevezett magasabb rendű spirituális, egzisztenciális, transzcendentális erők.” (Hankiss, E., 2005:20) A létéről szóló gondolkodás egyik konfliktusa tehát individuális szinten zajlik, Durkheim szerint kettős létezésről van szó, Maslow differenciáltabban az emberiség élettörténetében ragadja meg a fogalmat, Hankiss pedig alantasabb és transzcendens törekvések párhuzamosságát emeli ki. Hankiss Durkheim kettős létezéséhez áll közel, ahogy írja, egyszerre két „drámát” játszuk életünk során. Egyrészt a maga teljes intenzitásában élénk az életet, ugyanakkor keressük az élet értelmét és küzdünk az elmúlással. Durkheimnél is az életben való boldogulás az elsődleges cél, amely hétköznapi és spirituális, vagyis bármilyen jellegű. Másként: a lényeg egy probléma kapcsán mozgósítani a lehetséges és elérhető tudást. Alfred Schütz és Thomas Luckman a gyakorlati problémák megoldásakor elérhető „tudáshorizontok” állandóságát és átalakításuk folyamatait elemezte.

A szerzőpáros kiindulópontja, hogy az ember csak beleszületik az életvilág struktúráiba, ahol egy közös tudás konstituálódik egy társadalmi és kommunikatív környezetben. (Schütz A., Luckmann, T., 2002, 272.) A felemlülő problémák olyan keretekben jelennek meg, amelyek kétségbevonhatatlanok és adottak, és olyanokban, amelyek mások által is megismerhetők, interszubjektívek. Tudásaink, amelyek cselekvéseinket meghatározzák egymásra hatnak, tudásaink kölcsönösen megismerhetők és átélhetők. Alfred Schütz és Thomas Luckman e kölcsönösséget hétköznapi adottságokra alapozzák, ezek: a másik ember fizikai létezésének elismerése, e fizikai lét olyan tudattal párosul, amely alapjaiban hasonlatos az enyémhez; a külső környezet dolgainak értelmezése hasonló; kapcsolatok és kölcsönhatások alakulhatnak ki másokkal; megérthetjük egymást; kétségbevonhatatlan és megfelelően tagolt kulturális értelmezési keretek adottak mindannyiunknak; ám e keretek csak „csekély” mértékben az én alkotásaim. A körülöttünk tapasztalható „életvilág” tehát történetileg megalapozott társadalmi konstrukció, amely egyszerre színtere és célja is a kölcsönös cselekvéseknek.

Változó tudáshorizontok

A társadalmi konstrukciók világa azonban nem állandó, megváltoztatásuk éppúgy célja a cselekvéseknek, mint az azokhoz való alkalmazkodás. A szerzők ezt a folyamatot tudásaink alkotta horizont továbbértelmezésének nevezik. Előfordulhat az, hogy „a tapasztalatot nem tudjuk egyszerűen a helyzetre nézve releváns típusosságba beilleszteni”, de előfordulhat az is, hogy „valamilyen tapasztalat ugyan minden további nélkül beilleszthető tudáskészletem vonatkoztatási sémáiba (...) ám mégsem válik be” (nem hatékony az adott problémahelyzetben). Az új tudások megszerzése során kialakulhat az az érzés, hogy a meglévő értelmezési keretek nem kielégítőek. Ekkor más, nem vonatkoztatási sémákkal kell nekilátni az értelmezésnek. (Schütz A., Luckmann, T., 2002, 274.) A tapasztalatok tehát bizonyos rendszerben jelennek meg, típusaikat ismerjük fel, és e tapasztalatok bizonyos mozgósítható tudáskészletekké állnak

össze, amelyek továbbértelmezése a hétköznapi feladatok megoldása során szükségszerű. Ezeket a vonatkoztatási kereteket nem feltétlenül vagyok képesek összességében, összefüggő logikus egységben kezelni. Ez a gyakorlati problémamegoldás szempontjából mégsem fogyatékoság, legfeljebb elméleti szempontból. „Az elméleti gondolkodásban módszertani elvvé tehetem a kételkedést, a mindennapok világában viszont az a fontos, hogy rutinszerűen tájékozódhassam cselekvésem során.” A bejáratott „használati utasítások” alapján magabiztosan kezelhetők a feladatok, nem kell mindig új „horizontértelmezéseken” gondolkodni, mivel itt-ott már hatékonyan cselekedtem hasonló helyzetekben. (uo.) Így könnyebbé és tervezhetőbbé válik a társadalmi struktúrákban cselekvők együttműködése, időnyereség keletkezik, ezáltal pedig hatékonyabb lehet minden résztvevő, legyen az egyéni vagy kollektív.

Közvetett tapasztalás

Schütz és Luckmann szerint a társadalmi valóság jelentősebb szeletét nem közvetlen tapasztalások útján éljük át (még saját korunkat sem), bár beszélünk kortársainkról és utalunk rájuk, annak ellenére, hogy nem állunk velük tényleges közvetlen, úgynevezett mi-kapcsolatban.” (2002, 280.) Ha egy kapcsolatban megszűnt a fizikai kötelék, például a közvetlen kommunikáció már nem lehetséges, nem okoz problémát számunkra úgy beszélni, mintha kapcsolatunk folyamatosan közvetlen lenne. Ez a jellegzetesség azokban az esetekben is kimutatható, ha személyes emlékeink felidézése során olyan személyre utalunk, amellyel sosem léptünk közvetlen kapcsolatba, talán mert eredetileg nem is volt kortársunk, például lehetett egy történelmi személyiség.

Ennek ellenére a vele kapcsolatos történeteket személyesként adjuk elő, és ekként építjük be elbeszélésinkbe. Ezek a tudáskészletek hasonlatosak a Luckmann és szerzőtársa által leírt élő és szakaszosan visszatérő (kortárs) mi-kapcsolatokhoz, például egy barátsághoz, amely időben megszakadhat, de azzal kapcsolatos érzéseink, beállítódásaink változatlanul élnek bennünk. A barátokkal kapcsolatos érzéseinket, amelyeket csak egykor éltünk át, ma is érvényesnek tartjuk, ha nem okoztak számunkra csalódást.

A csalódásról és a kötődésről

Tapasztalataink irányulhatnak személyre, de tárgya lehet személytelen is. Egy vélemény, ideológia, vagy emlék ugyanígy lehet személyes kötődéseink, rokonszenvünk, vagy elutasításunk alapja. Ha a csalódás fogalmát racionális alapra próbáljuk helyezni, úgy tűnik: a csalódás azt jelenti, hogy olyan új élmények befolyásolják érzéseinket, amelyek megkérdőjelezik egy fontos esemény korábban tapasztalt lényeges elemeit. Ezek az esetek egy amúgy folyamatosságában megszakadt kapcsolat esetében, főleg ha az új információk reflektálatlanul maradnak, a kapcsolat ártértékelését okozzák.

Kötődni is képesek vagyunk személyekhez, vagy elvont tudásokhoz (tudásközösségek részeseként) elvekhez, szemléletmódokhoz, emlékekhez. A régmúlt személyiségeivel kapcsolatos beállítódásainkat sem közvetlen ún. mi-kapcsolatok tartják fent. Szóbeli elbeszélések, történetek és számos írásos forrás alkotják tudásaink alapját. A kötődés fokát az határozhatja meg, hogy mennyire élő és reflexív a kapcsolat a hozzájuk köthető korrallal; mennyire illeszkedik saját megélt világomba; fontos eleme-e a mindennapi tudáskészleteknek; mennyire épülnek rájuk „használati utasítások”; és mennyiben van szükségem a társadalmi nyilvánosságban felmerülő

történetek értelmezéséhez – sok kérdés határozza meg kötődésünket a hétköznapi élet szempontjából fontos történetekhez, emlékekhez (narratív történetformákhoz).

A kognitív (racionalitásra épülő) megközelítés azonban kétséges, hogy megfelelő, ha érzelmi folyamatok (így a csalódás, érzelmi kötődés) elemzésére vállalkozunk. Ez a dilemma korábban a *bizalom* racinális és affektív megközelítésénél is mintegy „önpusztító dilemma” már felmerült. Ha nem is vagyunk képesek kielégítő leírást adni a csalódásról, mégis az eltávolodás, kötődés és a ragaszkodás fogalma elválaszthatatlan az ember saját maga által létrehozott és készen kapott tapasztalatainak minősítésekor, e fogalmak a társadalmi tőke kialakulásának is irányt és keretet szabnak.

Kortárs kapcsolatok

Vajon miként képes az ember élő és közvetlen kapcsolataiból energiát nyerve áthidalni az ismeretlent és közvetett tapasztalatok által újabb (közvetlen) kapcsolatokra szert tenni? Az emberi kapcsolatokban késztetést érzünk, hogy a közvetlen mi-kapcsolatokat kortársainkra is érvényesként éljük át, azokkal, akikkel élményközösségben, vagy akikkel kapcsolatban hasonló élményeket fétételezünk, vagy azokkal, akik egyszerűen hasonlóan típusos tudásokkal rendelkezünk, vagy olyan új tudásokkal, amelyek beillesztve saját ismereteinkbe, hasznosnak bizonyulnak valamilyen mindennapi problémahelyzetben. A társadalmi tőke nem számol azokkal a kapcsolatokkal, amelyek nem viszonyosságra és bizalomra épülnek, hanem mechanikus szolidaritásra, hierarchikus alá-fölé rendeltségre. A társadalmi tőke úgy bővíülhet, ha kapcsolatok olyan hálózataiban veszünk részt, amelyek mindenki számára kölcsönösen előnyösek.

Ezeknek a kölcsönösségeknek felismerése valójában tipizálások sorozata: saját helyzetem és mások létében felismerhető azonosságok belátása. Ezzel egyidejűleg természetesen képes vagyok a „különböző” kívülállókra is megfigyelni. Az a nézőpont, amelyben szemlélve a másik, rólam alkotott képét szemlélem, különösen érdekes.

A közvetlen és közvetett tapasztalás

Mint már korábban szó esett róla: kétféleképpen lehetséges a másik fél érzékelése: közvetve és közvetlenül. A közvetett tapasztalatok típusosak, idealizációkon alapulnak és anonimiek. Képzeljünk el rivális politikai ideológiák hívó közösségeit, akik egymással való találkozás hiányában a társadalmi valóságból levezetett idealizációkon keresztül ítélik meg a egymást, vagyis közvetett tapasztalatok alakítják attitűdjeiket. Létezik olyan helyzet is, amikor közvetlenül szereznek tapasztalatokat, még hozzá úgy, hogy személyesen nem is találkoznak. Elég, ha a rádióban hallunk egy nyilatkozatot, amelyben az egyik közösség egy tagja a másik csoport tevékenységét értékeli. Az elhangzott bejátszás befolyásolni fogja az érintettek, idealizációit, így az újonnan felmerülő szempontok akár újabb típusos tudások kialakulását is megalapozhatják. Elég arra gondolnunk, ha bennünket mások elneveznek valaminek, amely vagy tetszik, vagy nem: annak megfelelően fogunk viselkedni és idealizációinkat felépíteni. A valamiről való feltételezés eképpen működik: ha egy papír darabról azt gondoljuk, hogy hiteles fizetőeszköz, pénzként fogjuk kezelni, és az ezzel kapcsolatos típusos tudásainkba illesztjük. Vagy másképp, ha valakiről azt gondoljuk, hogy valamilyen szerepleírás érvényes rá, aképpen kezeljük, kommunikálunk vele, ahogy az ezzel a szereppel kapcsolatosan típusos tudásaink sugallják. De az is érthető, ha valakiről, vagy csoportról azt gondoljuk, hogy valamilyen bűnt követett el:

az, vagy azok talán azt a döntést hozzák, hogy ideje elmenekülni, vagy valahogy elkerülni a felelősségrevonást.

Mindezen tudásokat, tapasztalatokat közvetlenül és közvetve is megszerezhetjük, személyes közlések, vagy többszörös közvetítéssel: mások közlései által, felépített társadalmi tipizálások, előzetes feltételezések megismerése révén. A legtöbb tudásunkat ilyen közvetítések által szerezük be, ennek ellenére nem kételkedünk bennük – a személyesen szerzett ismeretekkel egyenrangúan kezelve – építjük fel a minket körülvevő társadalmi realitást.

Szervezeti tudások típusosságáról

Jellemzően a társadalmi realitásokat önreflexiók által építjük fel, de nem csak a másokhoz való igazodásból alakulnak ki típusos tudások⁵. Léteznek olyan kollektív színterek, szervezetek, intézmények, amelyek szabályait úgy vesszük át, hogy nem vonjuk kétségbe érvényességüket, alkalmazkodunk az intézményre jellemző elérhető tudásokhoz, elfogadjuk a megírt használati utasításokat. A szervezet fogalmát itt nem lenne indokolt bőven kifejteni, az mégis biztos, hogy a legtöbb szociológiai megközelítés abban látja a közös elemet a szervezetek elemzésében, hogy a résztvevők valamilyen feladat hatékonyabb megoldását remélik tőle, időnyeréséget biztosító, közismert rutinok által. Eközben meghozzák azt az áldozatot, hogy elfogadják a szervezet köztetségeit, szabályait, és a részvétellel járó költségeket. Azonban az ember képes elidegenedni és elszigetelődni saját közösségeitől, ha azok olyan szabályokat írnak elő számára, amelyeket nem képes betartani, vagy a szabályok nem egyértelműek, vagy nem bizonyos azok legitimitása. Ezek lehetnek morális, ideológiai, vagy jogi természetűek. Ez a probléma leginkább azokon a színtereken alakulhat ki, amelyekben a részvétel nem szabadon választható, hanem kötelező.

Amikor az intézmény a társadalmi igény felmerülésekor létrejött, az igény, a normatív elvárás és a funkció összhangja miatt legitimitás és koherencia jellemezte működését. Ha megváltozott irányítási, gazdasági, hatalmi környezet miatt a résztvevők többsége számára nem mutatható fel logikus rend a normatív, funkcionális, legitimáló elemek között, romolhat az intézmény hatékonysága. Később a fennálló tudások, legitimációk keretei között az intézmény átalakítása is időszerűvé válhat.

Betarthatatlan szabályok és a boldogulás

Ha intézménynek tekintjük például a pénzt, vagy a jogrendszert, akkor elfogadjuk a pénzhasználattal, vagy a jogrendszerrel kapcsolatos megszerezhető és elérhető használati utasításokat. Ha a politikát, azon belül a demokráciát elfogadjuk intézménynek, és a hétköznapi boldogulás szempontjából indokoltnak tartjuk ezen szervezetekhez való csatlakozást, fizetünk a piacon, vagy politikai kérdésekben nyilvánulunk meg, esetleg elmegyünk szavazni, az ezekkel az eseményekkel kapcsolatos, ezekre a színterekre jellemző megkötelezéseket kötelezőnek tartjuk. Elméletileg, ha ezeket megszegjük, kizárjuk magunkat ezekből a színterekből, például egy politikailag inkorrekt megjegyzéssel, vagy a szavazás rendjének megkérdőjelezése által a demokráciából, a papírra nyomtatott pénz jogosulatlan sokszorosítása által a legális gazdaságból. Bizonyos ese-

5 „A keret egy »világképpel« lát el minket: jól meghatározott egységekre és tulajdonságok kategóriáira szeletelt fel a világot. Meghatározza, hogy ezek a kategóriák hogyan viszonyulnak egymáshoz, végrehajtható cselekvésmódokat ajánl, meghatározza az elérhető célokat, megfigyeléseink értelmezésére módszereket kínál...kritériumokat ad arra, hogy hogyan kell megkülönböztetni a sikert a kudarctól jelzi, hogy milyen információra van még szükségünk, és hogyan szerezhetjük meg, és így tovább.” (Barkow-Cosmides-Tooby, 1992:106).

tekben büntetőjogi következményei is lehetnek tetteinknek. A büntetőjogi felelősségrevonás elvi lehetősége abból fakad, hogy nemcsak ismeretek bizonyos típusos viselkedéseket, amelyeket én magam követek, hanem ezt másoktól is hasonlóan elvárom, például a jogkövetést, aminek a megszegése ennek a közmegegyezésnek a felmondását jelenti. Ezek a szinterek tehát típusos tudásokat várnak el a résztvevőktől a gazdasággal, pénzhasználattal és a demokráciával kapcsolatban. A posztszocialista társadalmakban evidens a pénzzel kapcsolatos tudás, a demokráciával kapcsolatosak már kevésbé. Ha a típusos tudásokról beszélünk, érdemes e kijelentést némileg kifejtteni.

Miként válhat sikeressé a demokrácia intézményén belül egy politikai szereplő? A siker előfeltétele a demokrácia által ismert típusos tudások birtoklása. Aki ezeket alapvetően megkérdőjelezi, elvileg kizárja magát a politika, ezen belül demokrácia színteréből⁶. A politikaelmélet ezekre a társadalmakra kialakított egy fogalom párt, a demokrácia írott és íratlan szabályainak betartásáról.

A kelet európai rendszerváltások egyik legfontosabb feladata az volt, hogy átalakítsa az írott törvényeket és a demokrácia működéséhez igazítsa a nemzeti alkotmányokat. A nyugat európai rendszerek megfigyelése révén más, nemcsak írott, típusos tudások átvételét tűzte ki a társadalom, hanem íratlan szabályok adaptációját is elhatározta. A tapasztalatok azt mutatták, hogy egyszerűbbnek tűnt az írott jogszabályok betartása az íratlan, elvi-erkölcsi szabályokénál. Tipizált ismeretek adaptációja feladata volt és még ma is az a közéleti színtér résztvevőinek, akik létük (és múltjuk) átélése révén alakították ki azokat az íratlan szabályokat, a hétköznapiakban is számonkérhető idealizációkat, amelyek a demokrácia színteréhez köthetők. E példa kapcsán is látszik, hogy a tipizálások nagyrészt problémamegoldó színterekre jellemzőek.

Léteznek olyan színterek is, amelyek – súlyuknál fogva – olyan etikai, morális tudásokat építettek fel, amelyek áthatoltak a társadalmi más színtereire is. Átléptek saját intézményi határaikon és meghatározták más színterek működését is. A pénzforgalom és a gazdasági cserekapcsolatok logikája olyan átfogó funkcióra tett szert a modern társadalmakban, amely más színterek működését is alapvetően meghatározza. Sok egyéb példa hozható még, így a vallás funkciója kapcsán mondható el, hogy a vallásos létformából fakadóan sajátos létértelmezési stratégiák működnek, vagy a piacgazdaság a rendszerváltások után a kelet európai országokban bizonyosan számos új viselkedési mintázatot hoztak létre, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a gazdaság színteréhez.

Mindezek ismeretében beláthatjuk, a szabályok, amelyek nem betarthatók (esetleg mert túlzók, vagy nem legitímek) a társadalmi közmegegyezés kényszerű áthágása révén elidegenedést okoznak, a személyes és társadalmi kohéziót rombolják.

6 Minden konkrét tudásnak van egy *háttere* (a fenomenológia *horizontnak* nevezi ezt). Más szóval, minden részlettudásunk feltételez egy általános hivatkozási keretet... Vagyis az individuumnak szüksége van mindent átfogó valóságdefiníciókra, amelyek értelmet adnak az életnek mint egésznek. Ezek az átfogó definíciók nélkülözhetetlenek, mert ezek tartják egyben a társadalmat, ezek tartanak mozgásban minden társadalmi helyzetet. Együttesen ezek alkotják az ember vagy a társadalom *szimbolikus univerzumát*. (Peter Berger és mtsai., 1973:15.)

Személyes és személytelen kapcsolatok

Térjünk vissza a társadalmi valóság elemzéséhez. Az egyik leglényegesebb schützti kijelentés az, hogy az egyénileg kezdeményezett kommunikációk típusos tudákészleteket hoznak létre. Jelenünket és múltunkat is ilyen tipizálásokon keresztül éljük át. (Schütz A., Luckmann T., 2002, 285.) A tipizálások áthatják az úgynevezett mi-kapcsolatokat, amelyekben például egy beszélgetés során veszünk részt. Ezek az alkalmak közvetlen tapasztalások, természetesen korábban megszerzett típusos tudások bevetésével és azok reflexiójával, diskurzusokkal kísérve. Korábban esett szó arról, hogy a kommunikációknak más és más funkciója van a különböző társadalmi szintereken, amelyek egyedi kontextusokban zajlanak, más és más típusos tudásokra épülve. A formális intézmények (színterek) saját szabályokkal, szakmai elvek és szaktudások révén jól bejáratott folyamatokat ismételnék, a hozzájuk való csatlakozásnak pedig megvannak az ismert, hétköznapi szabályai. A mi-kapcsolatoktól eltérően az itt idézett szerzőpáros úgynevezett ti-kapcsolatoknak nevezhetné az ezekhez köthető közvetlen, vagy közvetett tapasztalásokat. A sok-sok társadalmi szintér közül a formális intézmények működésük jellegéből adódóan erősen tipizált tudásokat és viselkedési típusokat állítanak elő, ezáltal az ezekhez fűződő hétköznapi viszonyunk is erősen aniním.

„A ti-beállítódást megalapozó értelmi séma levezethető egy korábbi embertársamra vonatkozó, közvetlen tapasztalatokból; összességében lehet azonban a társadalmi valóságra vonatkozó általánosításokkal is.” (2002, 288.) Képzeljük el azt az esetet, hogy egy problémával felkeresünk lakóközletünk önkormányzati képviselőjét és az előírások szerinti időpontban, a szabályok szerinti helyzetben számára előadjuk problémánkat. Az ügy sikeres megoldását azért tételezzük fel, mert típusosan járunk el és ismerjük szerepéből fakadó lehetőségeit. Ebben az esetben egy teljesen anoním séma lebeg a szemünk előtt. Ugyanakkor az is motiválhatott volna bennünket, hogy együtt jártunk az illetővel általános iskolába, így korábbi, közvetlen tapasztalásaim előzték meg e formális szintérben a kapcsolatfelvételt. A szituáció természetesen továbbra is a bejáratott koreográfia mentén zajlana, de a beszélgetés valószínűleg több részletre is kiterjedne, közös tudásaink kevésbé lennének általánosak, és kevésbé személytelenek. A formális szinterek funkcióik, függetlenségük, illetve a gyors, nagyhatékonyágú eljárások fenntartása miatt abban érdekeltek, hogy egységesítsék tudákészleteiket⁷.

Jelen dolgozat zárszavaként meg kell említenünk, hogy fentiek egy bővebb, monografikus terjedelmű dolgozat előtanulmányaként értelmezhetők, amely várhatóan *Kommunikáció és társadalmi tőke* címmel jelenik meg 2010-ben, a szerző első, 2004-ben megjelent kötetének folytatásaként. A társadalmi tőke kommunikatív keletkezésének egyes tipikus eseteit a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének *Hungarostudy 2006* elnevezésű kutatási eredményeivel illusztráljuk majd. Az egyetemi és doktori időszakban folyamatos konzultációval segítette az előtanulmányokat tanárom, Pászka Imre, akinek támogatásáért ezúton mondok köszönetet.

7 *Intézményi keretek között* a.) folyhat kollektív létértelmezés részét képző történeti kutatások úgy, hogy képzett kutatók arra felállított alapírványok keretein belül publikálják eredményeiket és mint ezek munkatársai hívják fel a nagyközönség figyelmét egy-egy új eredményre, vagy másféle nézőpontra. *Intézményi keretek között* b.) civil szervezetek szembesíthetik az állam hivatalos szervezeteit mulasztásaikra, vagy jogsegély szervezetenként léphetnek fel, akár ezekkel az intézményekkel szemben. Európai joggyakorlatra, más jog és létértelmezésekre felhívva a figyelmet.

Az állam kultúrpolitikája, oktatási és kutatásfinanszírozása, átlátható pályázati eljárások kialakítása mind feltétele annak, hogy egymással versengő, tényfeltáró történeti kutatások, virulens civil és egyesületi élet részesedjen a nyilvános létértelmezésben.

Irodalom

- ANGELUSZ R.–TARDOS R. (1998): *A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években*. In Kolosi, T.–Tóth I. Gy.–Vukovich, Gy.
- BADESCU, G., USLANER, E. (2003), *Social Capital and Democratic Transition*, London and New York, Routledge.
- BARNULD, D. C.: *A Transactional Model of Communication*, In.: Language Behavior, eds: Akin, J, 43-61. Mouton & Co. Paris., 1970.
- BERGER, P.L.: *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. NY., Doubleday. 1967.
- BERGER, P.–LUCKMANN, T.: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor Books, Garden City, New York, 1966.
- BOURDIEU, P.: *A gyakorlati észjárás – A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág, 2002.
- BOWLES, S., CARPENTER, J. GINTIS, H.: *Mutual Monitoring in Teams: Theory and Evidence on the Importance of Residual Claimancy and Reciprocity*, University of Massachussets, mimeo., 2001.
- BOWLES, S., GINTIS, H.: *The Inheritance of Inequality*
- SAMUEL BOWLES AND HERBERT GINTIS, <http://www.umass.edu/preferen/gintis/intergen.pdf> July 14, 2002.
- CAHUC, P., FONTAINE, F. (2002), *On the Efficiency of Job Search with Social Networks*, CEPR Discussion Paper No. 3511.
- COHEN, D., PRUSAK, L. (2001), *In Good Company: How Social Capital Makes Organizations Work*, Harvard, Harvard Business School Press.
- COLEMAN, J. S.: *A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében*. In.: Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *Tőkefajták: A társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula, 11-43., 1998.
- COLLIER, P. (1998), *Social Capital and Poverty, The World Bank Social Capital Initiative Working Papers*, 4, Washington D.C., The World Bank.
- CULLIFORD L.: *Spirituality and clinical care*, BMJ 325,1434-1435., 2002.
- DASGUPTA, P. (2002), *Social Capital and Economic Performance: Analytics*, University of Cambridge and Beijer International Institute of Ecological Economics, Stockholm, mimeo.
- DEKKER, P., USLANER, E. M. (2001), *Social Capital and Participation in Everyday Life*, London and New York, Routledge.
- DIENER, E., SUH, E. M. (2000), *Culture and Subjective Well-Being*, Cambridge, Ma, MIT Press.
- DOMBRÁDI K.: *A posztoszocialista médiaviszály strukturális megközelítése*. In.: Róka Jolán (szerk.): *Média az ezredfordulón*, Szeged. Szegedi Tudományegyetem, 2000.
- DOMBRÁDI K.: *A posztoszocialista nyilvánosság szerkezete*. Kommunikáció, Média, Gazdaság, 1. szám., 2003.
- DOMBRÁDI K.: *Régi elemekből újra építkezni. Egyházi kommunikáció stratégikus közegben*. In.: *Mentelhygiéné és pszichoszomatika*, 5. évf. 2. szám., Akadémia kiadó, Budapest, 2004.

- DOLLHAUSEN, K.: *Revision eingespielter Sichten*, in.: *Zirkulare Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1997.
- DURKHEIM, É.: *A szociológia módszertani szabályai*. In: A társadalmi tények magyarázatához. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.
- DURKHEIM É.: *L'éducation morale*. Párizs, Presses universitaires de France, 1963.
- DURKHEIM, É.: *Az emberi természet kettőssége és ennek társadalmi feltételei*. In Felkai G.–Némédi D.–Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, Új Mandátum, 2000.
- DURKHEIM, É.: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris, 2001.
- EDWARDS, B., FOLEY, M.W., DIANI, M. (eds) (2001), *BEYOND TOCQUEVILLE: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*, Lebanon, University Press of New England.
- ESSER, H.: *Wo steht die Soziologie?* In *Soziologie*, 4. 2002.
- FAFCHAMPS, M., MINTEN, B. (1999), *Social Capital and the Firm: Evidence from Agricultural Trade*, Social Capital Initiative Working Paper No. 21, World Bank.
- FELKAI G.: *Mannheim Károly*. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- FONTAINE, F., 2003.,: *Maison des Sciences Economiques, Université Paris Panthéon-Sorbonne*, Cahiers de la MSE No v04085. Granovetter, M. 1973: *American Journal of Sociology*, 78, pp. 1360-80.
- FUKUYAMA, F.: *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, The Free Press, New York, 1999.
- GROOTAERT, C. (2001), *Does Social Capital Help The Poor? A Synthesis of Findings from The Local Level Institutions Studies in Bolivia, Burkina Faso and Indonesia*, Local Level Institutions Working Papers no. 10, Washington D.C., The World Bank.
- HABERMAS, J.: *Vor Studien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984.
- HALBWACHS, M.: *La mémoire collective*. Párizs, 1968. Presses Universitaires de France. [Angolul: *On Collective Memory*. Chicago, 1992. University of Chicago Press.] Hankiss Elemér: *Diagnózisok 2*. Budapest, Magvető, 1986.
- HANKISS E.: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.
- HANKISS E.: *Az ezerarcú én*, Budapest, Osiris, 2005.
- HARALAMBOS M., HOLBORN M.: *Sociology: Themes and Perspectives*. Collins Ed., London, 1995.
- HEIDER, L. J.: *A representation theory for measures*. In.: *Michigan Math. Journal*, 5. iss., 2., 213-221., 1958.
- HELIWELL, J. (2001), *Social Capital, The Economy and Well-Being*, *The Review of Economic Performance and Progress*, 01-3, 43-60.
- HEYMAN, H.: *Political Socialization. A Study in the Psychology of Political Behaviour*. Glencoe, Free Press, 1959.
- HOOGHE, M., STOLLE, (2003) *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, New York, Palgrave
- HORÁNYI Ö. (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*, AKTI-Typotex, Budapest, 2007.

- HUNT, L.: *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley. University of California Press, 1984.
- KARÁCSONY A.: *A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában*. In.: Beszélő politika (szerk.: Szabó Márton), József könyvek, Budapest, (86-113). 2000.
- KARÁCSONY A.: *Formalitás-szervezet-döntés*. In.: Joelméleti Szemle 2001/1. (www.extra.hu/jesz), (azonos szöveg a fentivel) 2001.
- KATZ E.,-LAZARSFELD, P. F.: *Personal influence*, New York, Free Press, 1955.
- KAWACHI, I. KENNEDY, B.P. (1997) *Health and social cohesion: Why care about income inequality*, Br.Med.J.
- KEANE, J.: *The Media and Democracy*. Polity, 1991.
- KISS E.: *Írott és íratlan demokrácia és a poszt szocialista média-problematika*. In Terestyéni Tamás (szerk.): Médiakritika. Budapest, MTA-ELTE, 1997.
- KOENIG HG.: *The Handbook of Religion and Health*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- KOENIG HG.: *The Link between Religion and Health: Psychoneuroimmunology and the Faith Factor*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- KOPP, M. SKRABSKI, Á.: *Alkalmazott magatartástudomány, A megbirkózás egyéni és társadalmi stratégiái*, Végeken, Budapest, 1995.
- KOPP M.-SKRABSKI Á.: *Vallásosság és lelki egészség*. Hit és egészség konferencia, január 11. Budapest, Semmelweis Egyetem, 2003.
- KOPP M, SKRABSKI Á.: *Lelki egészség* In: Egészségmegőrzés, Szerk: Csaba György, Természet Világa, 37-40. 2003/II.
- KOPP M.-SZÉKELY A.,-SKRABSKI Á.: *Vallásosság és egészség az átalakuló társadalomban*, in.: Mentálhigiéne és Pszichoszomatika, 5, 2, 1103-12., 2004.
- KORNAI, J., ROSE-ACKERMAN, S., ROTHSTEIN, B. (eds) (2004), *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition (Political Evolution and Institutional Change)*, New York, Palgrave MacMillan.
- LAZARSFELD, P. F., BERELSON, B., GAUDET, H.: *The People's Choice*. Columbia Un. Press, New York, 1944.
- LEVIN JS, LARSON DB, PUCHALSKI CM.: *Religion and spirituality in medicine: Research and education*, JAMA 278,9, 792-793., 1997.
- LIN, NAN: *SOCIAL CAPITAL. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, 2001.
- LUHMANN, N.: *Szociális rendszerek*, AKTI-Gondolat, Budapest, 2009.
- MANNHEIM, K.: *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk. Neuwied, Luchterhand, 1964.
- MANNHEIM K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2000.
- MASLOW, A.: *Toward a Psychology of Being*. New York. John Wiley. 1999.
- MEAD, M.: *Coming of Age in Samoa*. New York, Perennial Classics., 2001.(1928.)
- MIHAYLOWA, D. (2004), *Social Capital Research in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. An Annotated Bibliography, Central European University, Center for Policy Studies Working Papers Series.

- MISCHEL W, MORF C. C.: *The self as apsycho-social dynamic processing system: ameta-perspective on a century of the self in psychology*. In Handbook of Self and Identity, ed. M Leary, J Tangney, pp. 15–43. New York: Guilford., 2003.
- MOORE, R. C.: *Logic and representation*, Stanford CSLI, 1995.
- MÜNCH, R.: *Theorie des Handelns*, Frankfurt, Suhrkamp., 1988.
- NÉMEDI DÉNES (szerk) *Modern szociológiai paradigmák*, Napvilág kiadó, 2008. Budapest.
- PALDAM, M., SVENDSEN, G. T. (2000), *Missing Social Capital And The Transition in Eastern Europe*, Journal for Institutional Innovation, Development and Transition.
- PEIRCE, CH. S.: *Collected Papers*. Cambridge, Harvard University Press. 1931.
- PIKO B, FITZPATRICK.: *Substance use, religiosity and other protective factors among Hungarian adolescents*, Addictive Behaviors (in press), 2004.
- POKOL B.: *Szociológiaelmélet*. Budapest, Rejtjel, 1999.
- PUTNAM, ROBERT D., BOWLING ALONE: *The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon-Schuster, 2000.
- ROBINSON, W. P.: *Functions of language*. In.: Language and Social Behaviour. 38-56. eds: Robinson, W. P., Penguin. 1972.
- RAHE R. H., TOLLES R. L.: *The Brief Stress and Coping Inventory: A Useful Stress Management Instrument*. In.: International Journal of Stress Management.)/2. 61-70., 2002.
- ROGERS, E. M., & BEAL, G. M.: *Reference group influence in the adoption of agricultural technology*. Ames, Iowa State University. 1958.
- SCHÜTZ, A., LUCKMANN, T., *Az életvilág struktúrái (részlet) 1973.* (The Structures of the Life-World.) in.: Szociológiai irányzatok a XX. Században, Új Mandátum, Budapest, 2002.
- SHAPIRO, M.: *Language and Political Understanding: The Politics of Discursive Practice*. Yale Un. Press, 1981.
- SKRABSKI, KOPP, KAWACHI, 2003, *Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality*. Epidemiology and Community Health, 57.
- SKRABSKI Á.–KOPP M.–RÓZSA S.–RÉTHELYI J.: *Egészségvédő magatartásformák*. In.: A magyar népesség életminősége az ezredfordulón, Semmelweis Kiadó, 2006.
- SVENDSEN, G. L. H., SVENDSEN, G. T. (2005), *The Creation and Destruction of Social Capital. Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*, Cheltenham, UK, Edward Elgar Publishing.
- TIBORI T.–T. KISS T.: *Közösségi formációk*, Új Mandátum, Budapest, 2000.
- UTASI, Á. (1991): *Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról*. In.: Utasi, Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Budapest, Gondolat Kiadó
- VAN DIJK, T. A.: *News as Discourse*. Erlbaum, 1988.
- WORTH, S.-GROSS, L.: *Symbolic Strategies*, In.: Journal of Communication, 27-39., The Annenberg School of Communications, University of Pennsylvania, 1974.
- ZAK, P. J. & KNACK, S. (2001), *Trust and Growth*, The Economic Journal 111: 295-331.

DÉL-ALFÖLD EGYETEME

Az SZTE regionális szerepköre hallgatói rekrutációs bázisának tükrében

A dél-alföldi fiatalok világa¹

„A Dél-Alföld jelenleg az ország egyik legkedvezőtlenebb demográfiai helyzettel jellemezhető régiója. Ebben meghatározó szerepe van az időskorúak kimondottan magas, a fiataloké alacsony arányának, az évtizedek óta jellemző természetes fogyásnak, a válások gyakoriságának, az alacsony gyermekszámnak, a népesség kedvezőtlen egészségi állapotának, a rossz halálozási mutatóknak, az öngyilkosságok magas arányának. A problémákat tovább fokozza a hátrányos helyzetű határmenti (ország-, megyehatár) területeken és a belső periferiák kisebb falvaiban a kedvezőtlen aktivitási arány, a szociálisan veszélyeztetett társadalmi csoportok és a társadalom periferiájára szorulóknak számának növekedése és a régió egyes területein kimondottan magas munkanélküliségi ráta. Mindez – figyelembe véve az állam által nyújtott ellátások (nyugdíj, munkanélküli ellátások, jövedelempótló támogatás, családi pótlék stb.) színvonalát – a települési önkormányzatok által nem vagy csak rendkívül nehezen megoldható szociális és társadalmi feszültségeket okoz.”²

A dél-alföldi régiót, mint Magyarország egyik legnagyobb kiterjedésű régióját³ sajátos sokszínűség jellemzi. E sokszínűség a felsőoktatás világát és az ifjúsági szcenáriókat is áthatja, mind a hallgatói életmód és életforma, mind a személyes karriertervek terén.

A dél-alföldi régiót a rendszerváltás utáni gazdasági és munkaerő-piaci átrendeződés erőteljesen megváltoztatta. Földrajzi (geopolitikai) elhelyezkedése szempontjából az „Európa Kapu-

1 E fejezetben a következő kutatások adatait elemezzük: *Ifjúság 2000* (Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, kutatásvezető Bauer Béla), *Ifjúság 2004* (Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, kutatásvezető Bauer Béla); Dél-alföldi ifjúság helyzete (2005, kutatásvezető Jancsák Csaba), az *Ifjúsági civil szervezetek a dél-alföldi régióban* (2006, kutatásvezető Jancsák Csaba) és a *Dél-alföldi ifjúsági civil szervezetek nemzetközi kapcsolatai* (2007-2008, kutatásvezető Jancsák Csaba). A fejezet egyes részei megjelentek: Jancsák Csaba–Tarnay István–Vajda Árpád–Závogyán Magdolna (2005): *Dél-alföldi regionális ifjúsági helyzetelemzés*. Szeged: Mobilitás DARISZI; Jancsák Csaba: Ifjúsági civil szervezetek a dél-alföldi régióban. In: *Civil Szemle* 2007/3-4, 69-88; Jancsák Csaba–Tarnay István (2008): A dél-alföldi régióban élő fiatalok és ifjúsági civil szervezetek világa, valamint nemzetközi kapcsolataik a DKMT eurorégióban. In: Jancsák Csaba [szerk.]: *Fiatalok a DKMT Eurorégióban*. Szeged: DKMT ERISZ, 135-164

2 Csatári-Lengyel-Nagy-Nagy: *A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési koncepció felülvizsgálata*. DARFT, 2005

3 A régióban 25 kistérség van.

ja” szerep, a Budapesttől való távolság azonosan esik latba, mint a Balkán (az olcsó munkaerő és ugyanakkor a kilencvenes éveken átívelő folyamatos polgárháborús állapotok) közelsége.

A hármashatár (Triplex Régió, DKMT Eurorégió) kapcsolati hálózatait a nemzetközi együttműködésben erőteljesen meghatározza az, hogy a két szomszédos állam közül Románia 2007 óta Európai Unió tagállam, a másik pedig a csatlakozással kapcsolatos tapogatózó tárgyalásokat folytat. A régiót ugyanakkor a határokon átívelő magyar-magyar kapcsolatok is erőteljesen jellemzik (a földrajzi értelemben vett Dél-Alföld, Temesköz, Bácska, Tiszamente).

A dél-alföldi régiónak sajátja, amit modern kifejezéssel multi-kulturalitásnak, más szavakkal a nemzetiségi kultúrák békés, elfogadó egymás mellett élésének és szimbiotikus egymásra hatásának nevezhetünk.⁴ E tényezők a fiatalok kulturális hagyományait, gyökereit meghatározzák, ugyanakkor színesítik a régió kulturális életét és a hallgatók, illetve közösségeik alkotta palettát.

Bár a dél-alföldi régióban az elmúlt tíz évben csökkent a népességszám, még így is az ország harmadik legnépesebb régiója. 2001. február 1-én 1.377.177 fő lakott a térségben. Ebből 232.675 fő a 0-14 éves gyermek és 292.088 fő a 15-29 éves fiatal; összesen 524.763 fő.

2005-re a régió népessége 1.354.938 főre csökkent, a fiatalok száma (0-29 év) pedig 496.118-ra. A négy év természetes fogyása 22.239 fő, a fiatalok korcsoportjában ez a szám: 28.645 fő.⁵

A vonatkozó demográfiai adatokból azt láthatjuk, hogy egyre öregedik a régió lakossága, amely a későbbiekben fokozott gazdasági terhet fog róni a most fiatal korosztályra. A mai kirovó-felosztó szociálpolitikai rendszer stabilitása is veszélybe kerülhet, mert sokkal kevesebb aktív ember lesz, mint eltartott.

1990-ben a régió lakosságának 20%-a volt 15 év alatt, ez 2004-re visszaesett 16%-ra. Mindeközben a 64 éven felüliek aránya 14%-ról 16%-ra növekedett. A 0-29 éves korosztály körében elmondható, hogy több fiú van, mint lány. A legnagyobb eltérés a nemek tekintetében a 10-14 éves korosztálynál található, 945 lány jut ezer fiúra. A legkisebb eltérés pedig a 20-24 éves korosztálynál található, itt 984 lány jut ezer fiúra.

A dél-alföldi fiatalok nagy része nőtlen/hajadon (88,4%), csak 10,4 százalékuk házasságban él. A 20-24 éves korosztálynál is magas a nőtlenek/hajadonok aránya (88,5%) és alacsony a házasságban élőké. (10,6%) A 25-29 éves korosztályt vizsgálva megállapítható, hogy több mint a felük (54,2%) még nem kötött házasságot, házastársi viszonyban él 40,7% és már elvált a korosztály 3 százaléka.⁶

A DKMT eurorégió és a dél-alföldi régió oktatási palettája

A Szegedi Tudományegyetem az új évezredben, mint a dél-alföldi régió tudáscentruma identifikálja magát. E regionális szerepkör kitér a feladatok és a felelőségek körét egyaránt. Sőt a sajátos geopolitikai helyzetből adódóan az euroregionális hatásokat sem lehet figyelmen kívül hagyni. A régió négy nagyobb városa (Szeged, Kecskemét, Békéscsaba, Hódmezővásárhely) mellett a határok túloldalán hasonló méretű és fejlettségű települések (Temesvár, Szabadka, Újvidék, Arad, Zenta) vannak.

⁴ A régiót alkotó számos kisebbség közül a román, a szerb és a szlovák a legnagyobb.

⁵ A 2001-es népszámlálás adatai (KSH)

⁶ Ifjúság 2004 kutatás adatai

Kozma Tamás (2000) jegyzi meg, hogy a régiót többközpontúság jellemzi, ami azt jelenti, hogy „egyik vonzásközpont sem tudott a régió egyedüli vonzásközpontjává fejlődni”, hanem „sokkal inkább egyfajta munkamegosztás alakult ki köztük, ami a mai napig érzékelhető. A régió potenciális vonzásközpontja Temesvár volna, ha az impériumváltás ezeket a folyamatokat nem fékezi le (Pozsony példája)” (Kozma 2002b: 139).

A DKMT eurorégióban a felsőoktatási hallgatók száma mintegy százötvenezer fő. A felsőoktatásban a Szeged, Újvidék és Temesvár központok dominálnak, közülük a legnagyobb centrum Temesvár. Az eurorégió állami egyetemei ⁷:

A DKMT eurorégió állami egyetemei

város	egyetem neve
Szeged	Szegedi Tudományegyetem
Temesvár	Nyugati Egyetem
	Műszaki Egyetem
	V. Babes Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem
	Bánát Mezőgazdasági és Állatgyógyászati Egyetem
Újvidék	Újvidéki Egyetem

További felsőfokú tanulmányokat lehet folytatni Romániában: Resicán, Petrozsényben, Vajdahunyadon, Lugoson, a Vajdaság Autonóm Tartományban: Szabadkán és Zomborban, Magyarországon: Kecskeméten, Békéscsabán, Szarvason, Hódmezővásárhelyen, Orosházán, Szentesen és Gyulán.

⁷ A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény módosításáról kiadott 2008. évi XCVII. törvény értelmében a szarvasi Tessedik Sámuel Főiskola 2008. december 31-i hatállyal megszűnt és beolvadt a gödöllői Szent István Egyetem szervezetébe, amely a Főiskola általános jogutódja 2009. január 1-jétől, így módon a Békéscsabán, Gyulán és Szarvason folyó képzésben résztvevők mint a Gazdasági Főiskolai Kar (Békéscsaba), a Mezőgazdasági Víz- és Környezetgazdálkodási Főiskolai Kar (Szarvas), a Pedagógiai Főiskolai Kar (Szarvas), és az Egészségügyi Fakultás (Gyula) hallgatói egy a régió felsőoktatási palettáján új egyetem polgárai.

Az oktatási intézmények szerkezete a DKMT eurorégióban

	Arad	Krassó-Szörény	Hunyad	Temes	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	Vajdaság
Óvodák	291	255	56	342	246	198	192	
Általános iskolák	121	146	114	179	204	162	130	534
Középiskolák*	36	28	34	52	75	65	75	125
Technikumok (érettségi utáni szakképzés)	1	3	2	2				
Állami egyetemek és főiskolák	1	1	2	4	2	1	2	1**+9***
Akkreditált agánegyetemek	1		1	2	1	1	1	1

Forrás: Territorial statistics, 1998-2000. Database sent through the twinning Convention RO2000/B/SPP/05.

Bács-Kiskun, Bács-Kiskun, Csongrád megye statisztikai évkönyve 2002.

* Megjegyzések: A magyar megyék a szakképző intézmények nélkül szerepelnek (Bács-Kiskun – 31; Békés – 28; Csongrád – 24 intézmény)

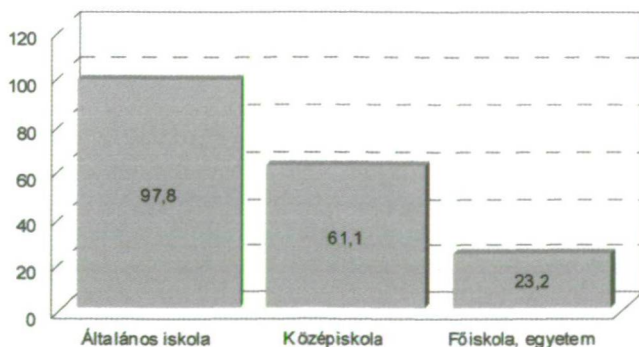
** Újvidéki Egyetem és 16 fakultás az egyetem keretében Vajdaságszerte

*** Főiskolák

Iskolázottság, oktatás a dél-alföldi régióban

A legfrissebb ifjúsági kutatás, az Ifjúság 2004 (n=8000) adatai szerint a dél-alföldi 15-29 éves fiatalok 31%-a végezte el az általános iskola 8 osztályát, 23% szakmunkásképzőt végzett, 36% érettségivel rendelkezik és a régióban élő fiataloknak 9%-a rendelkezik diplomával. A 14 évnél idősebb fiatalok 3% kivételével elvégezték az általános iskolát. A 19 éves vagy idősebb fiatalok közel kétharmada szerzett érettségit, és a 24 évesnél idősebb fiatalok közel negyede végzett felsőfokú iskolát.

A legmagasabb iskolai végzettség a megfelelő korú népesség arányában (%)

Ezek az arányok a jövőben várhatóan emelkedni fognak, mert a megkérdezettek három-egyede mondta azt, hogy még szeretne tovább tanulni. A megkérdezettek 48%-a szeretne felsőfokú iskolában továbbtanulni és a 28%-a szeretne érettségit szerezni.

1000 lakosra jutó hallgatók száma a nappali tagozatú felsőoktatásban, megyénként 2000-ben

Szerk: Hives T. Oktatókutatási Int. 2002. Forrás: OM

A 2002. évi országos adatokat (az ábrát közli: Kozma 2004b: 203) szemlélve láthatjuk, hogy a dél-alföldi hallgatói létszámadatok jelentős összefüggést mutatnak a többkarú Szegedi Tudományegyetem létevel, míg más felsőfokú intézmény esetében nincs ilyen erős meghatározottság (pl. a békési megyei intézmények esetében).

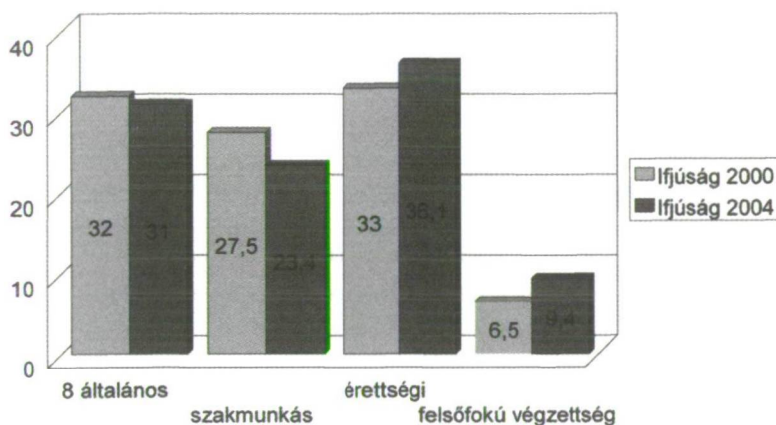
A képzések iránti regionális kereslet jellemzőiről Kozma Tamás arra az eredményre jut, hogy „a képzések iránt ott sűrűsödnek össze az igények, ahol a lakosságban viszonylag magas az érettségizők aránya, viszonylag alacsony a felsőoktatásba járók aránya, és több, hasonló ilyen mutatóval jellemzett kistérség összefüggő régiót alkot.” (Kozma 2004b: 206)

A dél-alföldi régióban az iskolázottság tekintetében nincs nagy eltérés az országos átlaghoz képest. A régióban kicsivel magasabb a szakmunkásképzőt végzettek aránya (országos átlag 21,6%) és kicsivel alacsonyabb az egyetemet/főiskolát végzettek aránya (országos átlag 10,1%). (adatok: Ifjúság 2004)

A korábbi nagymintás kutatás, az Ifjúság 2000 adataival összehasonlítva látható, hogy 2000 óta csökkent az általános iskolát végzettek és a szakmunkásképzőt végzettek aránya, viszont nőtt az érettségivel rendelkezők és a felsőfokú képesítéssel rendelkezők aránya. Ez azt mutatja, hogy átlagosan növekedett a régióban élő fiatalok iskolázottsága.

A dél-alföldi régió fiataljainak iskolázottsága (%)

A dél-alföldi régióban jónéhány felsőoktatási intézmény működik, melyek közül mind a hallgatói létszámban, mind képzési területen a legnagyobb a Szegedi Tudományegyetem. A felsőoktatási hallgatók, e sajátos életstílus-csoport erős fogyasztói tömbként (és célközönségként) jelenik meg a régió gazdaságában. El kell mondanunk, hogy egy régió versenyképessége szempontjából nem csak a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége, hanem annak minősége is fontos, tehát nem hagyható figyelmen kívül a dél-alföldi régió bemutatásakor, hogy annak milyenek a foglalkoztatottak legmagasabb iskolai végzettsége szempontjából a paraméterei.

A népesség megoszlása főbb korcsoportok szerint a Dél-alföldön (%-ban)

	1000 lakosra jutó szja-adózók száma (2003)	Egyetem, főiskolát végzettek a 25 évnél idősebb népesség arányában (%) (2001)	Egyetem, főiskolát végzettek aránya a foglalkoztatottakon belül a régió megyéiben (%) (2001)
Bács-Kiskun megye	412	9	13,9
Békés megye	420	8,1	14,0
Csongrád megye	433	12,5	18,3
Dél-alföld	421	9,8	
Magyarország	428	12,6	

Forrás: Békés Megyei Területfejlesztési Tanács: Dél-alföldi helyezetelemzés

A dél-alföldi viszonylatban fejletteknek minősített települések csoportja a legnagyobb, valamint a tradicionális közép- és kisvárosok körébe tartozik. Közöttük található Szeged, Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Baja, Kalocsa, Kécskemét, Hódmezővásárhely, Szentés és Szarvas, amelyek a legmagasabb iskolai végzettséggel bíró települések, vagyis a Dél-Alföld azon város-

ai, ahol a társadalmi-gazdasági megújuló képesség a népesség iskolai végzettsége alapján valós és igen fontos alapadottságként vehető figyelembe. A területfejlesztési kutatók általában ezek közül kiemelik Szegedet, mint pozitív hatását már a közvetlen környezetére is kiterjesztő, a jövőben az elővárosiasodó falvak gyűrűjéből összefüggő, urbanizált teret építő várost. (Csatári et. al. 2005)

Kozma Tamás az Educatioban 1997-ben Híves Tamással és Radácsi Imrével közölt tanulmányában, a regionális adatokat elemezve, az iskolázottsági igények növekedéséből kiindulva, az érettségizettek számának növekedésével összefüggésben arra jutott, hogy „a harmadfokú képzés iránt jelentős kereslet fog mutatkozni, a győri, székesfehérvári, pécsi, kecskeméti, szolnoki, szegedi, miskolci, nyíregyházi, és debreceni vonzáskörzetekben.” (Kozma 2002a: 101) A következőkben a szegedi felsőoktatás vonzáskörzete szempontjából tekintjük át a vonatkozó statisztikákat.

A SZTE regionalitása a hallgatók rekrutációs bázisának tükrében

A magyarországi felsőoktatás jelentős mértékű átalakuláson ment keresztül a kilencvenes évek kezdete óta. E folyamatnak az egyik legjelentősebb lépése volt a 2000. évi egyetemi integráció, mely létrehozta a dél-alföld legnagyobb oktatási és tudományos központját, a Szegedi Tudományegyetemet. A rendszerváltás óta új képzések és képzési formák jelentek meg ezen intézményben is. A felsőoktatásban résztvevők száma – hasonlóan a többi nagy vidéki egyetemi központhoz – rendkívüli módon növekedett.

Ezzel együtt az intézmény előtt új elvárások jelennek meg, az egyetem hagyományos, világa átalakult, mert a feladat már nem tisztán elitképzés és kutatás, hanem egyszerre oktatás, kutatás, szakképzés, és ugyanakkor regionális innováció, tanácsadás, szakértés is az egyetem feladata. (Kozma 2004b) Ezért tehát egy XXI. századi felsőoktatási centrum már nem csak az adott település (gazdasági és kulturális) életét határozza meg, hanem jelentős hatással van a régió mindennapjaira, működésére is.

A felsőoktatás és regionális környezete viszonyrendszere, azaz az intézmény regionális hatóköre szempontjából az egyetem előtt új kihívások jelennek meg: „Az ilyen intézménynek: biztosítani kell a tanulmányok iránti hosszú távú elkötelezettséget; lehetőséget kell teremteni, hogy az ott töltött idő alatt a fiatal megismerkedjen az elhelyezkedési lehetőségekkel (munkatapasztalatokra tegyen szert a régiójában); támogatást kell felajánlani az azonnali elhelyezkedéshez (rövid távú képzések kínálata); folyamatos kapcsolatban kell maradnia végzettjeivel a kilépés után (rekurrens képzés).” (Kozma 2004b: 210)

Miközben a szegedi felsőoktatás megalapítása egyértelműen a város elkötelezettségének volt köszönhető, tehát az intézmény ebben az aspektusban a város és a régió szükségleteinek kielégítésére indult, ugyanakkor ma már jól látható, hogy a régió kulturális-gazdasági gyarapodása elképzelhetetlen lett volna az egyetem Szegedre telepítése nélkül. A Szegedi Tudományegyetem feladatait tehát egyre inkább regionális tudásbázisként látja el.

Napjaink felsőoktatását a képzési lehetőségek sokszínűsége mellett azok általánosan hozzáférhető volta jellemzi. Ezen okok miatt szoktak a felsőoktatást kutató szakemberek a rendszer hihetetlen bonyolultságáról, a felsőoktatás kiterjedéséről és tömegesedéséről beszélni. Ezt a Szegedi Tudományegyetem vonatkozásában nyomon követhetjük a következő táblázattal.

**A Szegedi Tudományegyetem nappali tagozatos akkreditált felsőfokú szakképzésben,
főiskolai, egyetemi, szakirányú továbbképzésben, PhD, DLA képzésben résztvevő hallgatói
összesen**

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ÁJTK	1630	1823	1796	1737	1806	1982	2169	2187
ÁOK	1395	1433	1521	1627	1772	1954	1909	1978
BTK	3581	3489	3542	3483	3517	3958	3962	3980
EFK*	727	756	782	807	865	917	989	917
FOK**	–	–	–	–	–	–	162	262
GTK	639	718	720	742	802	947	997	1059
GYTK	582	569	572	679	560	620	637	678
JGYTFK***	3194	2700	2986	3107	3183	3017	3572	3767
MFK****	354	363	351	289	261	252	243	215
SZÉF*****	740	775	815	940	950	896	815	705
TTK*****	3042	3270	3855	4026	4294	4642	5046	5131
ZFK	216	208	218	217	210	206	209	227
SZTE összesen	16100	16104	17158	17654	18220	21397	22717	23114

* Egészségügyi Főiskolai Kar neve 2006-tól Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar

** A Fogorvostudományi Kar 2007-ben jött létre

*** A Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar neve 2006-tól Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

**** A Mezőgazdasági Főiskolai Kar neve 2007-től Mezőgazdasági Kar

***** Az Élelmiszeripari Főiskolai Kar neve 2006-tól Mérnöki Kar

***** A Természettudományi Kar neve 2007-től Természettudományi és Informatikai Kar

Egyre nagyobb számú fiatal érkezik a felsőoktatásba, igen sokféle társadalmi csoportból, és a hallgatók egyre hosszabb időt töltenek el az egyetemek-főiskolák falai között. Ugyanakkor, ha a felsőoktatásba jelentkezők karriertervezését és a későbbi életükről való gondolkodását kutatjuk, akkor azt látjuk, hogy általában az elhelyezkedési esélyek megalapozása, illetve javítása, egy szakma iránti érdeklődés kielégítése, valamint a felnőtté válás, a szülői házból való kiválás, önállósodás, a saját életmód kialakítása az, ami a leginkább foglalkoztatja a fiatalokat. Ezek a hallgatói élet-stratégiák a képzettségeknek a régiós kereslet-kínálati összefüggések mentén és a munkapiacra való átmenet intézményi támogatásában is megjelennek az új évezred magyar felsőoktatásában. (Kozma 2004b: 209-210)

Ki kell emelnünk azt is, hogy a felsőoktatási hallgatók a többkarú egyetemek számára az élethosszig tartó tanulás kívánalma miatt a jövőben fokozott szakmai kihívást jelentenek, és oktatási-képzési feladatot is, hiszen megfelelő marketing mellett a szakmai tudást jelentő tanfolyamok, az egyetemi kiegészítő és master képzések, a szakvizsgára felkészítő képzések és más szakirányú továbbképzések tekintetében is számíthatnak a jelenleg rendszerben lévő hallgatókra. A magyar felsőoktatás kérciklusúra való áttérése után egyre terjed a „tovább”-tanulásoknak új formája (idézőjelesen, hiszen itt nem minden esetben magasabb fokú, csak újabb képzettség

megszerzéséről van szó), az, hogy a BA, BSc képzés tanulmányai közben és mellett felsőfokú szakképzési szakra is beiratkozik a hallgató, feltételezhetően az alapképzés végzettséget igazoló okirata melletti szakmai végzettség megszerzése céljából (pl. társadalmi tanulmányok BA melletti ifjúságsegítő FSZ).

Amikor egy felsőoktatási intézmény hatókörét vizsgáljuk, nem kerülhetjük meg a regionalizáció és a regionalizmus fogalmait sem. (Kozma 2002a) A regionalizáció két úton zajlott le a kontinensen. Az egyik út szerint a történelmi hagyományok következtében alakult ki egy nagyobb fokú önállósággal rendelkező egység, a másik szerint a régiók a központi kormányzat kezdeményezésére jöttek létre. A regionalizmus alulról felfelé irányuló területszervezési kezdeményezés, mely arra irányul, hogy egy-egy földrajzi egység adottságai határozottan érvényesüljenek az állam területi beosztásában. Ezen kívánalmak tehát szubnacionális szintről érkeznek és összekapcsolódnak a decentralizációval is. Az európai integrációt a regionalizáció és a regionalizmus együttesen erősíti. A regionális tudásközponti szereppel bíró európai egyetemeken (Hamburg, Saarbrücken, Udine) végzett kutatások bemutatják azt a sajátosságot, hogy a végzősök nagy része a diploma megszerzése után a régióban helyezkedik el, ott telepedik le, azt láthatjuk tehát, hogy a felsőoktatásban is megjelenik a szűkebb haza fogalma. Az egységes európai felsőoktatási térség kialakításának folyamata szempontjából tehát az egyetem és a régió kapcsolódási pontjai – gazdasági és kulturális vetületben is – különös fontossággal bírnak. (Csatári et. al. 2005) Feltételezhető, hogy Európának a nemzeti államok alatti szintje megerősödik, és a Régiók Európájának formálódása indul meg. A Szegedi Tudományegyetem nemcsak a dél-alföldi régió, hanem a tágabb környezet, tehát a Duna-Körös-Maros-Tisza európai viszonylatában is tudáscentrum szereppel bír. Az új évezredben működő szupranacionális politika – melynek legfőbb sajátosságát a nemzeti határokat könnyedén átlépő trendjei adják – új feladatokat ró a szegedi felsőoktatásra is, mert a modern regionális politika az Európai Unió fejlesztését a regionális különbségek mérséklésében határozza meg, és ebben nemcsak, mint a legnagyobb munkáltatóra, hanem mint innovációs központra is számít az SZTE-re.

A határközi együttműködések vizsgálva Kozma (2002) emeli ki, hogy „a területileg terjedő és szektoriálisan összekapcsolódó egyenlőtlenségek csökkentésére” a megoldás „a fejlesztéspolitikába integrálódó oktatáspolitikát” lehet, amely maga is túlnyúlik a határokon, vagyis globalizálódik [...] így lépünk át a régiók Európájába.” (Kozma 2002a: 166-167)

Az itt következőkben azt vizsgáljuk, hogy az egyetemi és főiskolai szintű képzésekben részt vevő nappali tagozatos hallgatók kibocsátó családjuk szempontjából honnan érkeznek, tehát azt, hogy a szülők lakhelyének megoszlása szerint honnan rekrutálódnak a szegedi egyetemisták.⁸ Elsőként a kari megoszlásokat tekintjük át. A kibocsátó településeket öt csoportba fogtuk össze: Budapest, Csongrád megye, Bács-Kiskun megye, Békés megye és egyéb megyék (a továbbiakban: vidék).

Az Állam- és Jogtudományi Kar esetében azt kell lássuk, hogy a hallgatók arányában 2003-tól kezdődően a regionalitás fokozottan erősödött, úgy, hogy a budapestiek aránya minden évben 2-2,8% közül mozgott, ugyanakkor a nem dél-alföldi megyékből valók száma fokozatosan csökkent. 2004-től kezdődően pedig a Csongrád megyeiek száma növekedik. Az ÁJTK hallgatóinak 64-70%-a minden tanévben a dél-alföldi régióból származik. 2008-ra a kari hallgatók

8 Itt mondunk köszönetet a Rektori Hivatal munkatársainak az adatok biztosításáért.

létszáma 2155 főre nőtt (a 2001-es 1319 főről ugrásszerűen 600 fővel 2006-ban emelkedett), melyben a Csongrád megyeiek aránya több mint 37% volt, de a dél-alföldi megyék része 72%-ot foglalt el.

Az Általános Orvostudományi Kar hallgatóinak esetében a dél-alföldi fiatalok aránya mindig 60% körül mozgott, és 2006-tól csökkent 54%-ig, ám a Csongrád megyeiek aránya ezen belül 30%-ról 2003-tól csökkent 28-29%-ra, a budapesti hallgatók számaránya pedig 8%-ról 1%-al csökkent, majd 2008-ban ismét 8% fölé emelkedett, miközben a nem dél-alföldi vidéki hallgatók aránya is fokozatosan emelkedett 30%-ról 35%-ra.

A Bölcsészettudományi Kar esetében is a dél-alföldi régióból származó hallgatók aránya jelentősen növekedett, a 2001-es tanévben mért 52%-ról öt év alatt fokozatos emelkedéssel elérte a 63%-os arányt, majd a legutóbbi három évben közel 66%-ig emelkedett. Ez létszámban sem kevés: 1730 főről 3860 főre növekedett a létszámuk. A nappali tagozatos hallgatói létszámnak több mint a duplájára való emelkedés mellett ugyanakkor a fővárosiak száma fokozatosan csökkent, 222 főről 2005-ig 168 főre, 6%-ról 5%-ra, majd némileg emelkedett és 2008-ban 208 főt tesz ki, ami valamivel több mint 5%. Hasonlóan az egyéb vidékiekhez képest, akik aránya 40%-ról 31%-ra, számuk a 2001-es tanévi 1317 főről a 2005-ös tanévi 1028 főre csökkent, a következő évben emelkedett (1201 fő), majd ismét csökkenni kezdett, 2007-ben 1159 főt és 2008-ban 1106 főt tett ki. A bölcsésznek tehát a legutóbbi nyolc év alatt erősödött a regionális jellege. A Bölcsészettudományi Kar esetében a dél-alföldi régióból származó hallgatók az össz-hallgatói létszám kétharmadát teszik ki, melynek fele Csongrád megyei.

A Gazdaságtudományi Kar esetében ugyanez mondható el azzal, hogy a Csongrád megyeiek száma a vizsgált időszakban megduplázódott (216 főről 542 főre emelkedett), ám százalékos arányuk ugyanezt jelzi: 43%-ról 52%-ra nőtt. A kar hallgatóinak létszáma is több mint a duplájára emelkedett 492 főről 1036 főre. A dél-alföldi fiatalok aránya 78-ról 85%-ra nőtt, miközben a budapestiek 1,5%-ot tesznek ki tanévenként, a többiek aránya pedig 19%-ról 14%-ra csökkent. A GTK esetében tehát igen erős regionális és Csongrád megyei kötődést láthatunk.

Egészen mást emelhetünk ki a Gyógyszerésztudományi Kar esetében. Itt az adatok azt mutatják, hogy a dél-alföldi felvettek közel 45-48%-ot tesznek ki tanévenként, a Csongrád megyeiek e kör felét adják. A budapestiek száma 2001-től 2005-ig fokozatosan csökkent, 39 főről 7 főre, arányában pedig 9%-ról 1,5%-ra, majd ismét emelkedett 23 főig. Ezzel párhuzamosan nőtt a vidékiek száma és némileg aránya is (199 főről, 279 főre, 45-47%). A GYTK esetében tehát azt mondhatjuk, hogy regionális szerepe mellett valamivel tágabb (országos) vonzáskörzettel bír.

Fordított tendenciát láthatunk az Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar⁹ esetében, ahol a budapestiek arányának csökkenésével (3,9%-ról 1,7%-ra), és a nem dél-alföldi vidékiek arányának helyben maradásával (ők a hallgatók egynegyedét alkotják) találkozunk, miközben a dél-alföldiek száma fokozatosan emelkedett. Ma a hallgatók közel háromnegyede dél-alföldi. A Csongrád megyeiek aránya 37%-ról 2003-ig 43%-ra nőtt, ám főben kifejezve ez 268-ról 168 főre való csökkenést takar, majd pedig emelkedni kezdett ez a létszám és 2005-től meghaladja a 300 főt, ugyanakkor ez belső %-os arányában fokozatos csökkenést jelent és ma a hallgatók egyharmadát jelenti. Az EFK tehát fokozta a dél-alföldi régióhoz való kötődését, s benne a Csongrád megyében kifejtett felszívó hatását is.

⁹ Egészségügyi Főiskolai Kar neve 2006-tól Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar. A karon védőnő-, diplomás ápoló, gyógytornász és szociális munkás képzés folyik.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar hallgatóinak tanévenként közel háromnegyede (71-76%) származik a dél-alföldi megyékből. A Csongrád megyéből származók belső aránya a 2001. évi 36%-ról 2006-ra 40%-ra emelkedett. Miközben a kari hallgatói létszám nőtt, a budapestiek aránya tanévenként 2% körül mozog, a nem dél-alföldi vidékiek százalékos aránya pedig 25,5%-ról 21%-ig csökkent. Az arányokból jól kidomborodik a kar erőteljes regionális szerepköre. A hallgatói létszámok 2001-től 2652 főről dinamikusan emelkedtek 2008-ig 3713 főre. Tendenciaszerűen a dél-alföldi és különösen pedig a Csongrád megyei rekrutációs bázis erősödését jelzik az adatok. A Juhász Gyula Pedagógusképző Kar hallgatóinak háromnegyede származik a dél-alföldi megyékből, ezen belül a dél-alföldiek több mint fele Csongrád megyéből (az össz kari hallgatók 40%-a). Ami a 2007-től fokozatosan csökkenő és 2008-ban megszűnő négy éves főiskolai képzésre felvehető tanárszakos hallgatók számának csökkenése és a kar költségvetésében létszámuk felsőfokú szakképzésbe felvett hallgatókkal való pótlása miatt erősít egyfajta community college, népfőiskolai irányt.

Az Mérnöki Kar¹⁰ esetében is igen nagy regionális szerepkörrel és kötődéssel beszélhetünk, ami nem lehet független a kar képzéseinek speciális irányultságától, előzményeitől. A dél-alföldi származású hallgatók aránya 2001-től nyolc év alatt 75%-ról 82%-ra emelkedett. Miközben a budapestiek száma 2006-ig egyik tanévben sem haladta meg az öt főt (0,6%) a kar nevének módosítása után 8 főre emelkedett. A nem dél-alföldi vidékiek aránya a legutóbbi nyolc év alatt 22%-ról 16%-ra csökkent. Noha a Csongrád megyeiek körében is némi csökkenést tapasztalunk (55%-ról 50%-ra), ezen arány mégis kiemelkedően magas, tehát azt kell mondjuk, hogy a MK nemcsak dél-alföldi, de speciálisan Csongrád megyei rekrutációs bázissal, szereppel is rendelkezik. A létszámadatok tükrében ki kell emelnünk azt is, hogy 2001-től a Bács megyei hallgatók száma megduplázódott, 75 főről 139 főre. Meg kell jegyezzük, hogy a kar név és „profil” váltásának idején (2005/2006 fordulója) 900 főről 200 főre esett az összlétszám, majd onnan emelkedett ismét 700 föig.

A Mezőgazdasági Kar¹¹ tekintetében ugyanilyen jellegű tendenciákról beszélhetünk. A dél-alföldiek aránya fokozatosan 61%-ról 85%-ra nőtt a vizsgált időszakban, miközben a budapestiek száma 2%-ról 0,5%-ra (8 főről 1 főre), a nem dél-alföldi vidékieké pedig 36%-ról 14,5%-ra (126 főről 29 főre) csökkent. Az MFK (hasonlóan a SZÉF-hez) sajátosságosan vidéki vonzáskörzettel és feladatkörrel bíró kar. 2004-óta a hallgatók több mint fele Csongrád megyéből érkezik a karra (2008-ban 61% volt Csongrád megyei).

A Természettudományi Kar dél-alföldi származású diákjainak száma és számaránya is növekedett 2001 össze óta: 57%-ról 67,7%-ra, 1537 főről 3332 főre. A budapesti hallgatók aránya (3,3%-3,4%) nem változott, noha létszámuk dinamikus növekedéssel 2006-ig megduplázódott, onnantól stagnált és nem lépte át a 170 fős létszámot. Emelkedett a nem dél-alföldi vidékiek száma is, de belső arányuk mégis 10%-kal csökkent. A nem dél-alföldi hallgatók létszáma 2001-ről 2003-ra 200 fővel, majd onnantól 2006-ban ismét 200 fővel emelkedett, és napjainkban 1418 főt tesz ki. A hallgatók kétharmada a Természettudományi és Informatikai Karon dél-alföldi, és ennek valamivel több mint fele Csongrád megyéből érkezett.

10 Az SZTE Élelmiszeripari Főiskolai Kar neve 2006-tól Mérnöki Kar. Napjainkban élelmiszer-mérnök, mezőgazdasági és élelmiszeripari gépészmérnök, gazdasági és vidékfejlesztési agrármérnök, műszaki menedzser és élelmiszeripari vállalkozó-menedzser képzés folyik a karon.

11 A Mezőgazdasági Főiskolai Kar neve 2007-től Mezőgazdasági Kar.

A Zeneművészeti Főiskolai Kar képzési szerkezetéből (az oktató-hallgató arány szempontjából elitképzést folytat, az országban kevés zeneművészeti képzőhely van) adódó sajátos helyzete folytán azt látjuk, hogy miközben a 2001-es tanévtől a 2005-ös tanévig 40%-ról 34-ra csökkent, majd 2008-ig 45%-ra emelkedett a dél-alföldi fiatalok aránya, és a budapestiek aránya 9%-ról 12%-ig növekedett, aközben 49%-ról 2005-ig 57%-ra növekedett a nem dél-alföldi vidéki megyékből származó fiatalok aránya, majd 2008-ig csökkenni kezdett 42%-ig. Érdekes, hogy a dél-alföldiek csökkenésén belül a Csongrád megyeiek 17%-ról 25%-ra való növekedését konstatálhatjuk. Tehát egyfelől egy országos harórkörű kiterbélyesedésnek lehetünk tanúi, másfelől pedig a dél-alföldi régió belül a Csongrád megyei fiatalok arányának növekedésének.

A következőkben a statisztikai adatokat összegyűjtési viszonylatban is áttekintjük, évenkénti bontásban 2001-től 2008-ig. A kibocsátó településeket itt is öt csoportba fogtuk össze: Budapest, Csongrád megye, Bács-Kiskun megye, Békés megye és egyéb megyék (a továbbiakban: vidék). Mindebből kimutathatóvá válik az SZTE regionális felvevőképessége és annak jellemzői, a dél-alföldi megyék és más régiók viszonylatában is.

**A Szegedi Tudományegyetem nappali tagozatos hallgatóinak
regionális megoszlása (létszámadatok, fő)**

2001		2002		2003		2004	
Bp.	607	Bp.	555	Bp.	599	Bp.	522
Bács-Kiskun	2229	Bács-Kiskun	2313	Bács-Kiskun	2471	Bács-Kiskun	2525
Békés	1755	Békés	1841	Békés	1952	Békés	1998
Csongrád	4570	Csongrád	4763	Csongrád	5163	Csongrád	5231
vidék	4636	vidék	4661	vidék	4713	vidék	4500
<i>összesen</i>	<i>13797</i>	<i>összesen</i>	<i>14133</i>	<i>összesen</i>	<i>14898</i>	<i>összesen</i>	<i>14776</i>

2005		2006		2007		2008	
Bp.	500	Bp.	634	Bp.	670	Bp.	736
Bács-Kiskun	2710	Bács-Kiskun	3025	Bács-Kiskun	3578	Bács-Kiskun	3706
Békés	2172	Békés	2377	Békés	2777	Békés	2836
Csongrád	5614	Csongrád	6279	Csongrád	6857	Csongrád	7177
vidék	4597	vidék	5149	vidék	5495	vidék	5191
<i>összesen</i>	<i>15593</i>	<i>összesen</i>	<i>17464</i>	<i>összesen</i>	<i>19377</i>	<i>összesen</i>	<i>19646</i>

saját szerkesztés, forrás: SZTE Rektori Hivatal

Először is tekintsük át az intézmény egészének sajátosságait a hallgatók kibocsátó családja alapján meghatározott területi származása szerint. Itt meg kell jegyezzük, hogy az SZTE hallgatói expanziója igen látványos adatokkal szolgál: a nappali tagozatos hallgatói létszám 2001-től 2008-ig 13797 főről 19646 főre emelkedett. A Szegedi Tudományegyetem adatait összesítve azt látjuk, hogy a Csongrád megyeiek száma és aránya is növekedett a vizsgált időszakban.

A 2001. tanévtől, nyolc év alatt 4570 főről 7177 főre emelkedett. Belső arányuk is változott 33%-ról 36%-ra. A dél-alföldi megyék adatait összevonva pedig azt mondhatjuk, hogy 61%-ról 70%-ra nőtt az arányuk, mely létszámadatokban kifejezve 8554 főről 13719 főre való növekedést jelent. A budapesti fiatalok aránya 4% körül maradt, 2001-ben 607 főről évenkénti kis lépésekben 2008-ra 736 főre növekedett. Azonban 36%-ról 26%-ra csökkent a nem dél-alföldi vidéki fiatalok aránya. Miközben az összes nappali tagozatos egyetemi vagy főiskolai képzésben résztvevő hallgató száma hatezer fövel – közel húszezer főre – növekedett, a hallgatók – szüleik lakhelye szerinti – területi megoszlásában azt láthatjuk, hogy az SZTE hallgatói létszámnövekedése a dél-alföldről és ezen belül főként Csongrád megye területéről történt.

Az SZTE adatai azt mutatják, hogy a hallgatói rekrutáció terén két elmozdulási irány figyelhető meg: az egyik, a GYTK és a ZFK esetében a regionális hatókörön kívüli tágulásról van szó, mely tágulás során már a hallgatók több mint fele nem a dél-alföldről származik (e két kar tehát markáns országos rekrutációs hatókörrel rendelkezik), a másik irány a régió felé fordulás, mely mindegyik további karra jellemző, azonban a GTK (75-85%), a SZÉF/MK (76-85%), a JGYTFK/JGYPK (71-76%), az EFK/ETSZK (70-78%) és az MFK/MK (61-85%) esetében már a hallgatók mintegy háromnegyede a dél-alföldről érkezik az egyetemi padosorokba. A legfiatalabb kar, a Fogorvostudományi Kar hallgatóinak több mint fele dél-alföldi származású. Elmondhatjuk tehát, hogy a Szegedi Tudományegyetem vonzáskörzete a legnagyobb részt a Dél-Alföldre terjed ki, a hallgatóság összetétele jól tükrözi az intézmény regionális szerepkörét.

Felhasznált irodalom:

- BAUER BÉLA–SZABÓ ANDREA (2005): *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés*. Budapest: SZMM Mobilitás.
- CSATÁRI BÁLINT–LENGYEL IMRE–NAGY IMRE–NAGY GÁBOR (2005): *A Dél-alföldi Régió Területfejlesztési koncepció felülvizsgálata*. Szeged: DARFT – MTA
- JANCSÁK CSABA–TARNAY ISTVÁN–VAJDA ÁRPÁD–ZÁVOGYÁN MAGDOLNA (2005): *Dél-alföldi regionális ifjúsági helyzetelemzés*. Szeged: Mobilitás DARISZI
- JANCSÁK CSABA–TARNAY ISTVÁN (2008): *A dél-alföldi régióban élő fiatalok és ifjúsági civil szervezetek világa, valamint nemzetközi kapcsolataik a DKMT eurorégióban*. In: Jancsák Csaba [szerk.]: *Fiatalok a DKMT Eurorégióban*. Szeged: DKMT ERISZ, 135-164
- KOZMA TAMÁS (2002a): *Határokon innen, határokon túl*. Budapest: Új Mandátum
- KOZMA TAMÁS (2002b): *Regionális egyetem*. Budapest: Oktatáskutató Intézet
- KOZMA TAMÁS (2004b): *Kié az egyetem?* Budapest: Új Mandátum
- LAKI LÁSZLÓ–SZABÓ ANDREA – BAUER BÉLA (2001): *Ifjúság 2000. Gyorsjelentés*. Budapest: NIKI

NAGY GÁBOR DÁNIEL

TÁRSADALMI TŐKE VIZSGÁLAT A MAGYAR RÉGIÓKBAN

A társadalmi tőke elmélet az egyik leginkább kedvelt és alkalmazott gyűjtőelmélet a kortárs társadalomtudományokban. Népszerűségét jelzi, hogy a kilencvenes évek közepéhez köthető elterjedése óta cikkek ezrei és könyvek százaai használták fel elemzéseik háttereként, elemzési eszközként. A társadalmi tőke olyan ideává vált, amely maga jelképezi a társadalom szövetét, illetve annak állapotát. Az elmélet elemeiként tartják számon az emberek közötti jó szándékot, szolidaritást és bizalmat, valamint az együttműködési hajlandóságot. A társadalmi tőke megléte pozitív képet fest a társadalomról és hatalmas előnyök tárházát nyitja meg előtte, míg a hiánya káros tendenciákra hívja fel a figyelmet és problémák kialakulását okozhatja a társadalmi élettel kapcsolatban. (Bourdieu 1979; Coleman 1988; Putnam, Leonardi et al. 1993; Portes 1998)

A társadalmi tőke fogalmának a termékeny propagálói közül három prominens személyiség: Pierre Bourdieu (1977; 1979; 2001), James S. Coleman (1973; 1988; 1990) és Robert D. Putnam (Putnam, Leonardi et al. 1993; 1995; 2000). Bourdieu egy korai definíciója a társadalmi tőkéről így szól:

„A nagyvilági – társadalmi kapcsolatok tőkéje, amelyek – ha szükséges – hasznos támogatást tudnak nyújtani; a tisztesség és tiszteletreméltóság tőkéje, amely gyakran szükséges a társadalom bizalmának megszerzéséhez, biztosításához, és amiből birtokosai hasznot húzhatnak politikai karrierjük során.”

(Bourdieu 1979:133)

Ezen definícióban Bourdieu lefekteti, hogy a társadalmi tőke által biztosított társadalmi kapcsolatok és társadalmi helyzet szükségesek a politikai és társadalmi szerepvállaláshoz, a jó pozíciók eléréséhez. Azonban későbbi művében Bourdieu (2001) amellett érvel, hogy a társadalmi kapcsolatok alaperőforrások, amik elhelyezik az egyént a hierarchiában és a komplex társadalmi struktúrában. A társadalmi hálózatok elismerik a tagjaik hozzáférését az értékes kollektív erőforrásokhoz, és szerepet játszhatnak az egyének társadalmi és gazdasági státuszában. Rámutat arra, hogy a gazdasági és anyagi feltételek a társadalmi folyamatok fejlesztésének az alapvető összetevői, és azért számításba kell venni őket a társadalmi tőke bármilyen mérésében.

Coleman (1988) szintén az emberi kapcsolatok eredményeként látja a társadalmi tőke létrejöttét a társadalmi szerkezet kontextusában. Mindazonáltal az egyének nem hoznak létre

olyan társadalmi tőkét, amit gazdasági vagy anyagi körülmények korlátoznak. Mivel elhiszik, hogy azáltal, hogy társadalmi csoportokat és hálózatokat hoznak létre megkönnyítik a kollektív cselekvést, ezért maximálni fogják az egyéni potenciáljukat és lehetőségeiket. Coleman (1988) a normák és értékek, kölcsönös bizalom, kölcsönös kötelezettségek és elvárások, társadalmi hálózatok és társadalmi szervezetek szerepét hangsúlyozza a társadalmi tőke megerősítésében. Egy definíciója:

„Ha a racionális döntések elméletét vesszük, amiben minden egyes cselekvő bizonyos erőforrásokat és érdekeket irányít bizonyos erőforrásokban vagy eseményekben, a társadalmi tőke egyfajta erőforrás lesz, ami a cselekvő rendelkezésére áll.”

(Coleman 1988:98)

A társadalmi tőke szerinte a kapcsolatokban létezik, a személyközi viszonyok megváltozásával jön létre, és elősegíti a produktív cselekvést. Coleman azt írja, hogy a társadalmi tőke pozitív hatásait a társadalmi és politikai részvételre akkor fejt ki, (pl. választási részvétel esélyének növelése) ha két feltétel együttesen teljesül: kellően kompaktak-e a releváns társadalmi hálózatok a megfelelő ösztönzés eléréséhez, illetve a választás tétje elég jelentős-e ahhoz, hogy ennek a mentén elkülönüljenek a különböző hálózatok preferenciái. (Coleman, 1990. Idézi: Angelusz and Tardos 2003) Ez a példa jól illusztrálja a társadalmi tőke kollektív erőforrás jellegét, amit Coleman propagál.

Különleges érdeklődést mutatott programadó tanulmányában (1988) az iránt, hogy a társadalmi tőke, mint az emberi tőke megszerzésében és fejlesztésében alapvető erőforrás jelenik meg (különösképp a gyerekeknek a családon és közösségen belüli oktatásának és fejlesztésének a kontextusában). Amellett érvel, hogy a család szerkezetén belül kifejlődött kapcsolatok alkotják a család társadalmi tőkéjét. Ebben a kontextusban a társadalmi tőke több szerkezeti tényezőtől függően fog változni. Ragaszkodva ehhez a nézethez, a szülők háztartásban való fizikai jelenlétéről vagy hiányáról függően változik a figyelem mennyisége és minősége, amit a gyerek/gyerekek a családi körön belül a szülőktől és/vagy más felnőttektől kapnak, és a gyerek/gyerekek és a szülők kapcsolata fogja meghatározni a társadalmi tőke milyenségét a családi szinten. Portela Maseda és Neira Gómez (2003) támogatja Coleman elméletét a családon belüli társadalmi tőkével kapcsolatban, és felvetik, hogy az emberi tőke egy nemzedékről csak akkor fog átöröklődni a következőre, ha a családon belüli társadalmi tőke szintje magas.

Tovább növeli a társadalmi tőke elmélet népszerűségét a tőketípus azon vonása, hogy elméleti értelemben véve a társadalmi tőke szintje korlátlan mértékben növelhető, és abból nem zárható ki senki, aki részt vesz a társadalmi életben. Más tőketípusok, így az anyagi tőke és az emberi tőke esetében például egyértelmű korlátokkal állunk szemben. A gazdaságban nincsen korlátlan értékű, mindenki számára egyenlően elérhető anyagi erőforrás, az emberi tőke fejlesztése pedig igen költséges és időigényes ráfordítással (tanulás, tapasztalatszerzés) lehetséges csupán. Ezekkel a nehezen növelhető és korlátozott mértékben hozzáférhető tőketípusokkal szemben a társadalmi tőke szintjét több kutató egybehangzó véleménye szerint automatikusan növeli a használat, azaz a társadalmi életben való részvétel, valamint az interakciókon keresztül megszerzett és megadott bizalom. A használat által növelhető mértékű társadalmi tőke

elméletben minden ember számára elérhető lehet, hiszen mindenki számára lehetséges, hogy bebizonyítsa, méltó a bizalomra – természetesen az elfoglalt társadalmi pozícióknak megfelelő mértékben. (Cox 2007)

Nem csak az egyén szintjén értelmezhető illetve értelmezendő azonban a társadalmi tőke, hanem a közösségek, csoportok, network-ök – azaz a társadalmi hálózatok különböző szintjein is. A társadalmi tőke magas szintje kooperációhoz vezet, és normák kialakulását eredményezi. Az így kialakult normákat nevezhetjük például polgári erényeknek az egyének szintjén illetve közbizalomnak a társadalmi csoport szintjén. Egy erkölcsös, erényeken alapuló, bizalomra épülő társadalom esetében alapkövetelmény, hogy a tagjai is betartsák azokat az alapszabályokat, amiket a csoportjuk illetve network-jük meghatározott, különben kizáródnak abból (Cox 1995).

A tőketípus egyik legfontosabb, talán leginkább meghatározó eleme a bizalom dimenziója. A kölcsönös bizalom, azaz az emberek egymásba vetett bizalma minden fél számára előnyös lehet. A közbizalom egy normális társadalmi rend alapja kell, hogy legyen, nélküle nehezen képzelhető el a társadalmi élet. A gazdasági szervezetek és szereplők közötti bizalom pedig a globális világgazdaság működésének előfeltétele, és a megléte gazdasági növekedést eredményez. A társadalmi tőke szintjének esetleges csökkenése természetesen azonnal megmutatkozik mindhárom korábban említett bizalmi dimenzióban. Ha kiemeljük a gazdasági dimenziót, és arról szeretnénk egy fontos állítást tenni, Fukuyama írása (2007) alapján elmondhatjuk, hogy a társadalmi tőke szintjének csökkenése ebben a dimenzióban a legtöbb esetben konkrét és megfogható anyagi veszteségekhez vezet.

Másik kulcsdimenzió a szolidaritás és az azonnali viszonzás reménye nélküli reciprocitás dimenziója. A szolidaritás fogalom magába foglalja az Emile Durkheim (1893/1986) által mechanikus (tradicionális társadalmakra jellemző) illetve organikus (modern társadalomra jellemző) szolidaritásnak nevezett koncepciókat. A reciprocitás esetében elsősorban szimmetrikus reciprocitásra gondolhatunk, de a viszonzás nyújtó személy változhat illetve a viszonzás ideje egy későbbi időpont lehet.

A Putnam által megfogalmazott társadalmi tőke elmélet egyik legtöbb vitát kiváltott, szintén kiemelt fontosságú dimenziója a demokratikus részvétel dimenziója. A részvétel formája lehet civil részvétel, azaz a közösségi életbe bekapcsolódás, illetve lehet a politikai életbe történő bekapcsolódást jelentő politikai részvétel is. Robert Putnam 1995-ben megjelent cikke és 2000-ben megjelent hasonló című könyve, a „Bowling Alone” összekötötte a részvétel ezen két jelentős dimenzióját. A szerző összefüggést feltételezett a közösségi részvétel hanyatlása és a politikai részvétel visszaesése között. Elmélete sok kritikát kapott (Vö: Portes 1998), azonban tudományos jelentősége vitathatatlan. Jelen dolgozat nagymértékben épít Putnam munkásságára, elfogadja és alkalmazza kutatási eredményeit.

A fenti dimenziók részletes bemutatására, illetve a társadalmi tőke további jelentős dimenzióinak bemutatására dolgozatomban egy későbbi fejezetében kerül sor. A társadalmi tőke működésének alapvető feltétele a network-ök kompakttsága, azaz a tagok összekapcsoltsága és egymás iránti szimpátián túlmutató elkötelezettsége. A laza, de kompakt hálózatok ígérnek a legtöbb és leghasznosabb társadalmi tőkét tagjaik számára. Azonban a túl erős elkötelezettséggel járó, erősen összekapcsolt, erős kapcsolatokból álló hálózatok felemészthetik tagjaik energiáit. Ezen erős kapcsolatok ápolása sok időbe és sok ráfordításba kerül, és ezáltal hátrányba kerülhetnek az

ilyen jellegű hálózatok tagjai a társadalmi életben. A társadalmi hálózat, melyben a társadalmi tőke termelődik, több kutató szerint meg is határozza annak típusát.

John Field (2003) összefoglaló munkájában három típusát mutatja be a társadalmi tőkének: az áthidaló (bridging), a megkötő (bonding) és az összekapcsoló (linking) társadalmi tőkét. A megkötő társadalmi tőke olyan kapcsolatokat jelöl, mely hozzánk hasonló, hozzánk közeli emberekkel kötöttek, mint a közvetlen család, közeli barátok és szomszédok. Az áthidaló társadalmi tőke sokkal inkább távolabbi kapcsolatokon alapul, mint a kapcsolat a kollégákkal és a gyengébb baráti szálak, kötődések tartoznak ide. Az összekötő társadalmi tőke olyan emberek kapcsolataiból áll, akik nincsenek benne a közvetlen közösségünkben, közvetlen hálózatunkban. Az ilyen kapcsolódásokon keresztül lehet a helyi közösség erőforrásainál szélesebb erőforrás bázishoz eljutni. A társadalmi tőke típusa természetesen befolyásolja annak hatását az egyénre és a társadalmi hálózatra egyaránt. Ezen különbségeket azonban nem minden, az elméletet alkalmazó kutató veszi figyelembe.

Tovább nehezíti a társadalmi tőkét, mint elméleti keretet használó kutatók dolgát, hogy annak sokrétű és általános volta miatt említése és használata társadalomtudományi szakmai körökben már szinte automatikusan kételyeket ébreszt a kutatók egy részében. Nincsen egy egységes jelentéstartam és egységes definíció, mely általánosan felhasználható lenne. A társadalmi tőke elmélet jelentős teoretikusai sem gondolkodnak egységesen, egy általános definícióban megfogalmazhatóan róla. James S. Coleman a társadalmi tőkét főként kollektív erőforrásként értelmezte, amelyet nem egyének birtokolnak, hanem hálózatok. Robert D. Putnam a társadalmi tőke egyéni és kollektív aspektusait is integrálta elméletébe, ám elsősorban a formális hálózatok világára helyezte a hangsúlyt vizsgálódásaiban. Eva Cox elméletében szintén helyet kap az egyéni és kollektív megközelítés, Putnam elméletéhez viszonyítva pedig elmondható, hogy Cox nagy hangsúlyt fektetett az informális hálózatok kapcsolódásainak vizsgálatára. (Coleman 1988; 1990; Putnam, Leonardi et al. 1993; Cox 1995; Putnam 1995; 2000)

Az elmélet alapos körbejárásához természetesen meg kell említenünk a társadalmi tőke negatív tulajdonságait is, illetve az elmélet gyűjtőelmélet jellege miatti hátrányokat, melyek az azt alkalmazó kutatókat sújtják. A társadalmi tőkéből elméletben mindenki részesülhet, de azok a személyek, aki nem vesznek részt a társas – társadalmi életben természetesen el vannak zárva attól. Azok, aki nem rendelkeznek a képességekkel, kompetenciákkal és lehetőségekkel, hogy bizalomra méltónak mutakozzanak nem is nyerhetik el más emberek illetve szerveződések bizalmát. A szemlézett tudományos vizsgálódásokra és e dolgozat szerzőjének eddigi kutatásaira alapozva kijelenthető, hogy akik képtelenek megbízni másokban, a közintézményekben vagy a gazdasági szervezetekben magukat rekesztik ki a kölcsönös előnyökből.

Fontos megjegyezni, hogy a fenti állítások és dimenziók természetesen kizárólag demokratikus berendezkedésű politikai rendszerekben állják meg a helyüket, illetve felelnek meg a leírtnak. Alátámasztja ezt Eva Cox (1995; 1998; 2007) ausztrál kutató elmélete, mely szerint demokratikus környezetben a társadalmi tőke magas szintje bizalmat, kooperációt és általános szolidaritást növelő tényezőként működik, ám nem demokratikus politikai rendszerekben a versengést erősíti és kizárhat embereket az alapvető társadalmi folyamatokból, nem teremt kohéziót. Nem demokratikus közegben nem termelődik bizalom és polgári normarendszer sem.

A társadalmi tőkét jelen munkában Putnam mintájára egyaránt tekintem egyéni és kollektív erőforrásnak. Úgy tartom, hogy az a társadalmi hálózatokon illetve részvételen keresztül

mindenki számára elérhető erőforrás. Amennyiben egy személy társadalmi tőkéjéről beszélek, akkor az ő rendelkezésére álló kapcsolatokról, bizalomról illetve iránta szolidaritást érző és vele közösséget vállaló csoportok összességét ejtek szót. Amennyiben a helyi társadalom / régió társadalmi tőkéjéről beszélek, egy főként társadalmi hálózati megközelítést alkalmazom, amely a területen élő emberek hálózatainak kompaktságát mutatja be.

Empirikus vizsgálódások

Jelen dolgozatban a célunk a társadalmi tőke esetleges eltéréseinek feltárása a magyar NUTS 2-es régiók esetében. Hipotézisünk szerint, melyben támaszkodunk Putnam (1993) munkájára, az egyes régiók eltérő arculatot mutathatnak a társadalmi tőke megoszlása szempontjából. Ezt a jelenséget ebben a dolgozatban a nemzeti szint alatti régiók esetében vizsgáljuk, ám adott a lehetőség a nemzetek feletti regionális vizsgálódás lefolytatására is. (Vö: Pászka 2008)

A társadalmi tőke bonyolult koncepciójából csupán két elemet operacionalizáltunk az Európai Társadalmak Összehasonlító vizsgálata (ESS)¹ kérdőíves kutatás harmadik hullámának adatai alapján, mely adatok 2006-ban kerültek felvételre. A vizsgálat regionális szinten reprezentatív.

A két vizsgált elméleti dimenzió az (1) *általánosított személyközi bizalom* és az (2) *intézményekbe vetett bizalom* dimenziói. Igyekeztünk a magyar adatbázison regionális összehasonlításokat végezni, ahol az elemszámok lehetővé tették természetesen többváltozós statisztikai eljárások segítségével.

Az elemszámok regionális megoszlását az 1. táblázat tartalmazza:

Régió	N
Központi	338
Közép-Dunántúl	203
Nyugat-Dunántúl	170
Dél-Dunántúl	171
Észak-Magyarország	193
Észak-Alföld	231
Dél-Alföld	212
Összesen	1518

Általánosított személyközi bizalom

Az első operacionalizált koncepció az általánosított személyközi bizalom elmélete. A koncepció lényege, hogy megvizsgáljuk, az emberek mennyire bíznak a társadalomban, a többi emberben illetve mennyire számítanak mások önzetlen segítségére vagy negatív cselekedeteire.

¹ www.europeansocialsurvey.org

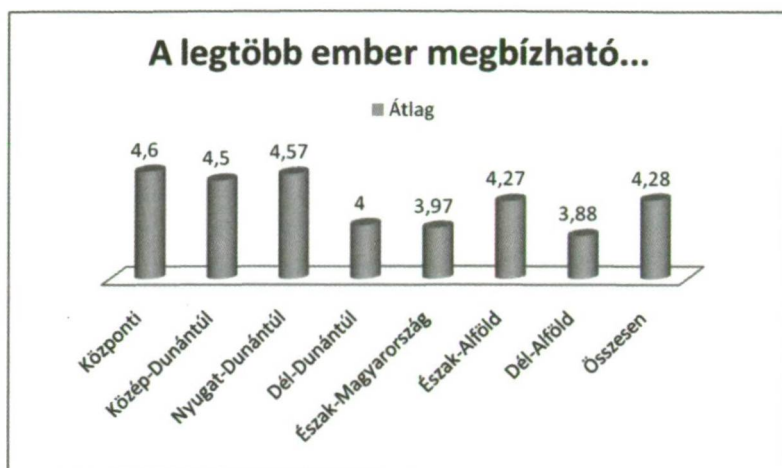
A személyközi bizalom magas szintjének megléte nélkül nem képzelhető el a civil társadalom zökkenőmentes működése, az emberek közötti fennakadásmentes kooperáció. (Seligman 1997) A bizalom ezen formája garantálja, hogy az emberek prekoncepció mentesen hajlandóak szóba állni egymással, hajlandóak rövidebb – hosszabb távú együttműködéseket kialakítani illetve közösen fellépni az őket érintő és érdeklő ügyekben. Ugyanez a bizalom típus gátolja meg azt, hogy egyes segítségre szoruló embereket embertársaik teljesen magukra hagyjanak. A bizalom ezen formája társas interakciók által termelődik illetve csökken a társadalomban. (Vö. Govier 1998; Rus and Iglie 2005)

Az általánosított / személyközi bizalom egy kifejezetten bonyolult koncepció. Mérése igen csak nehézkesnek tekinthető, és operacionalizálása nehéz feladat elé állítja a kutatókat. Az általunk felhasznált ESS kérdőívekben az általánosított bizalom szintjének mérést három kérdés segítségével végzik: (1) *A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehet. Inkább elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?* (2) *Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?* (3) *Ön szerint az emberek csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?* A három kérdés körbejárja társadalmi életünk legfontosabb dimenzióját: azt, hogy képesek vagyunk-e másokban megbízni, mások szándékairól jót feltételezni illetve más emberek segítségére számítani. Ennél természetesen az eredeti elmélet mérése lényegesen bonyolultabb módon is végrehajtható, ám ez a fajta operacionalizáció az általánosan elterjedt, mondhatni letisztult forma.

Egyes kutatók az általános bizalom koncepcióját nagymértékben azonosítják a társadalmi tőke koncepciójával, ám nem az egyéni szinten birtokolható társadalmi tők fogalmával, hanem a közösségi szinten működő civil, bevonódáshoz szükséges, network által birtokolt változattal. (Cox 1995; Seligman 1997; Putnam 2000) Jelen dolgozat szempontjából is elmondható, hogy a három kérdés, melyet az általánosított bizalommal kapcsolatban feltesznek jól modellezi a társadalmi tőke megjelenési formáit és működési lehetőségeit a vizsgált régiókban. Ahol az emberek képesek megbízni a többi emberben, nem feltételeznek rosszat róluk – sőt esetleg azzal az érzéssel viseltetnek embertársaik irányában, hogy tőlük szorult helyzetükben segítségre számíthatnak – ott képzelhető csak el, hogy igazán jól működjön a társadalmi tőke. A bizalom, a szolidaritás és az azonnali viszonzás nélküli reciprocitás, a társadalmi részvétel megköveteli a barátságos, magas általánosított bizalommal átitatott társadalmi környezetet.

Elemzésemben először régióként vizsgálom meg, hogy a válaszadók mennyire gondolják azt, hogy a legtöbb ember megbízható. Az 1. ábra adataiból kitűnik, hogy a központi régió lakosai gondolják azt a legnagyobb átlageredményt elérve (4,6), hogy embertársaik többsége megbízható. Ez egy komoly kérdést vet fel: mivel a központi régió lakosságának nagy többsége budapesti, és egy nagyvárosban az általánosított bizalom szintje általában nem túl magas, egy érdekes jelenséggel állunk szemben ebben az esetben. A központi régiót követi Nyugat-Dunántúl (4,57) és Közép-Dunántúl (4,5) szintén magas általánosított bizalom értékekkel. Ezen három térség átlagértékei több mint két tizedponttal magasabbak, mint az országos értékek, és a többi térség átlagértéke kivétel nélkül az országos átlag alatt van. Ez az eloszlás arra enged következtetni, hogy a gazdasági sikeresség és az általánosított bizalom között direkt összefüggés lelhető fel, hiszen a három legfejlettebb magyar térség – GDP sorrendjüknek megfelelően – követi egymást általánosított bizalom szempontjából is.

1. ábra. Általánosított bizalom: A legtöbb ember megbízható (1-10 skála, átlagértékek)

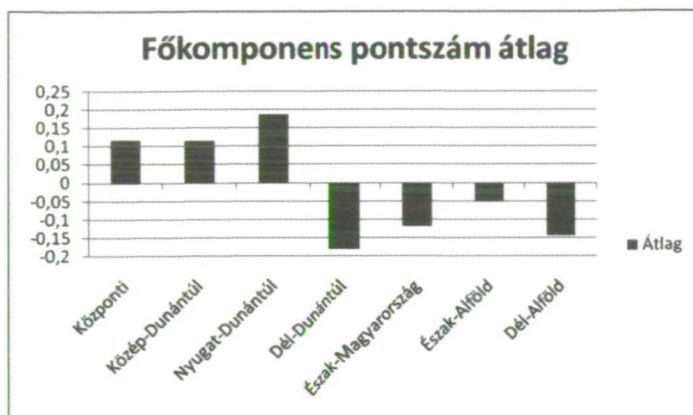
Az Észak-Alföld átlaga (4,27) szinte teljes egészen leképezi az országos átlagot. Innentől egy komoly esést tapasztalhatunk: a Dél-Dunántúl (4) átlaga több mint két tizeddel van elmaradva. Észak-Magyarország (3,97) és Dél-Alföld (3,88) a két utolsó helyezett a közbizalom listán.

Mivel a fenti elemzésbe az általánosított bizalmat mérő változók közül csupán egyet tudunk bevonni, a kapott adatok nem reflektálnak a koncepció egészére vonatkozóan. Ezért főkomponens elemzést készítettünk, melynek keretében a három változó információ tartalmát egy változóba tömörítettük. Mielőtt ezt megtettük, skálatesztelés statisztikával ellenőriztük, hogy a változók egy illetve többdimenziós jelleget mutatnak-e. A Cronbach Alfa statisztika eredménye szerint a változók egydimenziós koncepció elemeiként funkcionálnak, a statisztika értéke 0,772, amely azt jelzi, hogy az általánosított bizalom mérésére használt, három változóból álló skála megbízható.

A főkomponens kiválóan képezte le² a három változót. A kapott főkomponens értékeket elmentettük, és az egyes régiókat ezen főkomponens értékek alapján hasonlítottuk össze (Vö. Utasi 2008). Ezen pontszámok standardizált formában jelennek meg, abszolút értéküknek jelentése nincs, csupán egymáshoz viszonyított különbségeik jelzik az általánosított bizalom különbségeit a térségek összehasonlításában. A magasabb főkomponens értékek magasabb általánosított bizalmat, az alacsonyabbak alacsonyabbat jelentenek. Az eredményeket a 2. ábra tartalmazza.

2 Több mint 68.7% megőrzött információ tartalom az eredeti változókból

2. ábra. Általánosított bizalom: Főkomponens pontszámok regionális összehasonlítása (standardizált)

A főkomponens pontszámok összehasonlítása alapján látható, hogy ha mind a három általánosított bizalmat mérő változót számításba vesszük, a magyar régiók közül a legmagasabb a Nyugat-Dunántúl értéke, melyek a Központi régió és a Közép-Dunántúl követ. Ez a három gazdasági szempontból kifejezetten fejlett térség az általánosított bizalom mértékének szempontjából is a magyar régiók listájának az élén áll. Tudható, és ezen munka keretein belül is érveltünk már amellett, hogy a jó gazdasági eredmények elérésének a feltétele a bizalom másokban, a kooperáció elengedhetetlen feltétele szintén a közbizalom és az azonnali viszonzás nélküli szolgáltatások megjelenésének hasonlóképpen kedvez a magasabb bizalmi szint. Ezen három térség esetében ez adott, és a kutatás eredményei alátámasztják, hogy valóban működik is. A hátrányosabb helyzetben lévő magyar régiókhoz képest ez a három térség evvel a társadalmi adottságával is kitűnik és előnybe kerül.

A negyedik a listán az Észak-Alföld, amely ebben az esetben is egy köztes pozíciót tölt be, nem sorolható egyértelműen egyik csoporthoz sem: sem a magas általánosított bizalommal rendelkezőkhöz, sem az alacsonyokhoz. Alacsony az általánosított bizalom szintje Észak-Magyarországon, ezt követi a Dél-Alföld és a Dél-Dunántúl. Ez a három régió ezen alacsony érték hasonló mértéke alapján egy csoportba sorolható, elmondható ezekről térségekről, hogy az emberek egymásban kevésbé bíznak, nem számítanak mások jó szándékára és segítségére. A társadalmi tőke szempontjából mindenképpen hátrányban vannak a magas általánosított bizalom szinttel rendelkező térségekhez képest, és ez kihat mind a társadalmi, civil, politikai és természetesen a gazdasági életükre is.

Modell az adatok összehasonlíthatóságának meghatározására

A fentiek alapján szükségesnek véltünk egy megerősítést, miszerint a komplex megközelítésű regionális összehasonlítás, amelynek segítségével azt teszteltük, hogy az általánosított bizalom hogyan változik a magyar régiókban megállja-e a helyét. Ennek érdekében felállítottunk egy modellt, amelynek segítségével a mérés sikerességét és a változókat mint a koncepció jellemző elemeit kívántuk górcső alá venni, regionális összehasonlításban.

Ennek érdekében invariancia vizsgálatot végeztünk, három szinten, egy a magyar régiók válaszdóit külön mintaként kezelő többszoportos mérési modell segítségével. A mérési modell célja, hogy gondolatainkat segítsen operacionalizálni, elméleteinket tesztelni. A módszer lényegében a faktorelemzés, a regresszió elemzés és az útelemzés keveréke, mely egyben lehetőséget biztosít a különböző említett módszerek előnyeinek kihasználására. (Füstös, Kovács et al. 2004; Schumacker and Lomax 2004) A modellben a mért változók segítségével próbáltuk meg azonosítani az „Általánosított Bizalom” látens változó meglétét. Az alapmodellben a hibatagok regressziós értékét 1-ben fixáltuk, és eddig vizsgálódásaink alapján, a modell megfelelő identifikálása érdekében ezt tettük ezt a plpltrst és plplfair változóval is. Így elértük a megfelelő, nullánál nagyon modell szabadságokat, és a modell identifikáltnak tekinthető.

A modell segítségével kívántuk továbbá megállapítani, hogy az általunk meghatározott csoportok – azaz jelen esetben a magyar régiók adatai – összehasonlíthatóak-e, és ha igen milyen mértékben? Az összehasonlíthatóság mértékét azt elért invariancia típus határozza meg. Az invariancia vizsgálata segít nekünk megállapítani, hogy a különböző mért változók ugyanazokat a látens változókat adják-e ki a vizsgálati csoportok összességében. Azt teszteltük, hogy ugyanazt az elméletet (látens változót, faktort) mértük-e meg a különböző csoportokban, ugyanazon változók segítségével. Az invariancia első szintje az ún. konfigurális invariancia. Ezen típus létrejöttének feltétele csupán annyi, hogy az egyes mért változók ugyanazt a látens változót mérik minden csoportban. (Füstös, Kovács et al. 2004; Chen 2007) Ebben az esetben a faktorsúlyok nem kell hogy megegyezzenek, és ha a faktorsúlyokban különbséget tapasztalunk, a konfigurációs invariancia továbbra is fennáll. Ilyen esetekben azt mondhatjuk, hogy hasonló, de nem azonos koncepciókat mértünk az egyes csoportok esetében.

Az invariancia második szintje a mért változók által meghatározott látens faktorok faktorsúlyának mértékével foglalkozik. Ahhoz, hogy azt mondhassuk, két csoport metrikus értelemben invariáns, a faktorsúlyoknak meg kell egyezniük. A faktorsúly a látens változó lineáris kapcsolatainak mértékét jelzi a mért változókkal és más hozzákapcsolt item-ekkel. Ez a fajta invariancia kívánatos, ahhoz, hogy korrelációs és regressziós kapcsolatokat vizsgálhassunk a különböző csoportok változóinak összehasonlításával. Ezt az invariancia szintet nevezzük *metrikus invarianciának*, és megléte lehetővé teszi az adatok korrelációinak összehasonlítását. (Byrne 2004; Chen 2007)

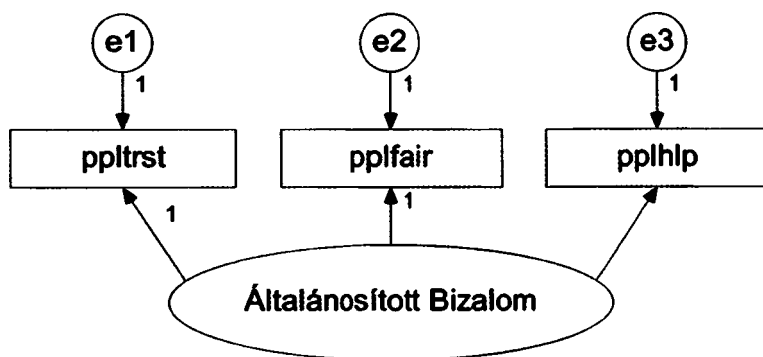
Az invariancia harmadik szintjét *skálás invarianciának* nevezzük, mely előfeltétel a vizsgált csoportok átlagainak összehasonlíthatóságához. Az invariancia ezen típusát a szakasz metszéspontok egyenlősége esetén feltételezzük. Ez a legmagasabb szintű invariancia, példaként az hozható fel a meglétére, hogy például egyes országok kulturálisan közelebb állnak egymáshoz, és csoportot alkotnak – és ezáltal elválnak más országoktól és ország csoportoktól. Ez a kulturális közönség lehetővé tesz összehasonlításokat a csoport tag országok között, ami viszont más országokkal a teljesen eltérő kulturális háttér és jelentéstartam miatt teljesen elképzelhetetlen. (Davidov 2008)

Barbara M. Byrne beszél továbbá parciális invarianciáról, amikor nem az egész modell átlagai hasonlíthatóak össze, csupán azoknak a részeknek, amelyeket külön leteszteltünk ebből a szempontból. (Byrne 2001; Byrne 2004)

Első lépésként az általunk kialakított, általánosított bizalmat leképező mérési modell segítségével végezzük el a 7 magyar régió a konfigurális invariancia meglétének tesztelését. Elgondolásunk szerint feltételezhetjük a konfigurális invarianciát, hiszen a magyar régiók közötti különbségek nem elemi mértékűek, csupán színes diverzitás tapasztalható, nem gyökeresen más mintázatok és trendek az egyes térségekben. A modell AMOS programban felrajzolt sematikus vázát a 3. ábra mutatja be.

3. ábra: Konfirmációs faktorelemzés mérési modell az „Általánosított Bizalom” látens változóval kapcsolatban (Unconstrained, beállítások nélküli, a konfigurális invariancia teszteléséhez)

DF=7 Chi-Sq=7,73 P=0,357 CMIN/DF= 1,105 CFI= 0,999
RMSEA= 0,008 PCLOSE= 0,999

Forrás: saját szerkesztés AMOS programmal, ESS 3. hullám adatok alapján

A modell magyarázata:

- Mért változók: (1) ppltrst: a legtöbb emberben meg lehet bízni; (2) pplfair: a legtöbb ember tisztességes; (3) pplhlp: a legtöbb ember segítőkész.
- Hibatagok: e1; e2; e3.
- Látens, nem mért változó: Általánosított Bizalom.
- A nyilak az oksági kapcsolat irányát jelzik.

A modell tesztelése alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a modell identifikált, illeszkedése megfelelő. A CFI, RMSEA és PCLOSE értékek azt jelzik, hogy a modellünk megfelelő, ezért elgondolásunk, miszerint a magyar régiók adatainak alapmodellrel történő összehasonlításakor konfigurális invariancia lesz tapasztalható igazolódott.

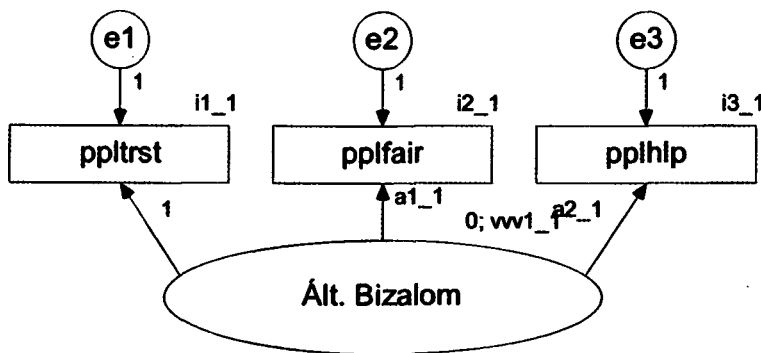
A következő két lépésben a metrikus és skálás invariancia meglétét fogjuk tesztelni. Ennek érdekében létrehoztunk egy olyan modellt, melyben minden egyes elemet paraméterekkel látunk el, és visszavettük a pplfair változó regressziós értékét a program által számolandó értékek közé, mivel ezen paraméter fixálása nélkül is megfelelő a modell identifikáltsága. Az alábbi 4. ábra tartalmazza a paraméterekkel ellátott (constrained) modellt, melyet fel fogunk használni a metrikus invariancia tesztelésére a mérési súlyok egyenlőnek tételezésének segítségével, illetve

a skálás invariancia tesztelésére, mely esetben a mérési metszéspontokat fogjuk egyenlőnek tekinteni.

4. ábra: Paraméterekkel ellátott (Constrained) modell a metrikus és skaláris invariancia teszteléséhez

Forrás: saját szerkesztés AMOS programmal, ESS 3. hullám adatok alapján

A mérési súlyokat egyenlőnek tételező (measurement weights) modell³

A modell az alábbi eredményekkel került lefuttatásra: $DF=12$ $Chi-Sq=8,850$ $P=0,716$ $CMIN/DF= 0,738$ $CFI= 1$ $RMSEA= 0,000$ $PCLOSE= 1,00$. Ennek alapján elmondható, hogy a szabadságfok megfelelő, a modell illeszkedik. A $CMIN/DF$ érték a hüvelykujj szabály által meghatározott 1-es minimum értéknél kisebb, de még elfogadható. A CFI , $RMSEA$ és $PCLOSE$ értékek tökéletes illeszkedésről árulkodnak. A modell a fentiek alapján egyértelműen demonstrálja, hogy beszélhetünk mérési invarianciáról a magyar régiók adatainak összehasonlítása esetében. Az egyes térségekben felvett változók értékei korreláltathatók egymással, regressziós vizsgálódások végezhetőek az általánosított bizalom tekintetében. Mérési invariancia áll fenn a térség adatainak tekintetében, amely azt mutatja, hogy hasonló módon gondolkodnak a válaszadók a vizsgált általánosított bizalom elmélettel kapcsolatban.

A mérési metszéspontokat egyenlőnek tételező (measurement intercepts) modell⁴

A modell az alábbi eredményekkel került lefuttatásra: $DF=18$ $Chi-Sq=38,305$ $P=0,004$ $CMIN/DF= 2,128$ $CFI= 0,983$ $RMSEA= 0,027$ $PCLOSE= 0,999$. Az első megállapítás az, hogy a modellel nem illeszkedik, mivel a P érték 0,05 alatti. Ennek fényében a többi paraméter értelmezése nem lehetséges. Arra az eredményre jutunk, hogy skálás invarianciáról nem beszélhetünk a magyar régiók adatainak esetében jelen modellnél. Ez az eredmény azt sugallja,

³ $a1\_1=a1\_2=a1\_3=a1\_4=a1\_5=a1\_6=a1\_7$

$a2\_1=a2\_2=a2\_3=a2\_4=a2\_5=a2\_6=a2\_7$

⁴ $i1\_1=i1\_2=i1\_3=i1\_4=i1\_5=i1\_6=i1\_7$

$i2\_1=i2\_2=i2\_3=i2\_4=i2\_5=i2\_6=i2\_7$

$i3\_1=i3\_2=i3\_3=i3\_4=i3\_5=i3\_6=i3\_7$

hogy a magyar régiók általánosított bizalommal kapcsolatos átlagai nem hasonlíthatók össze, hiszen a látens konstrukció minden egyes térségben mást jelent, vagy legalábbis nem található meg egy egységes, skálás értelemben invariáns egységes jelentéstartam. Vizsgálódásaink ezen eredményét feltétlen evidenciában tartjuk, hiszen ez a magyar régiók különbözőségére, egyedi arculatára utal az általánosított bizalom szempontjából. Azonban nem vethetjük el azt a feltételezést sem, hogy eredményeinket befolyásolta az egyes térségekben felvett alacsony kérdőív elemszám is.

Intézményekbe vetett bizalom

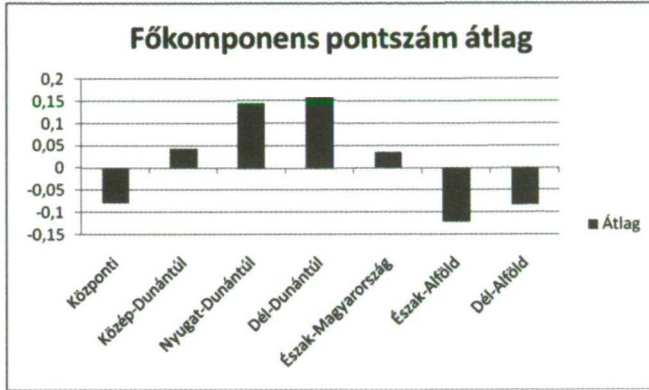
Az intézményekbe vetett bizalom alapja az egyes személyek nem egymással, hanem intézményekkel folytatott interakciója. (Rus and Iglíc 2005) Az intézmények rendelkeznek azzal a képességgel, hogy bizalmat birtokoljanak, és az általuk birtokolt általánosított bizalmat átruházzák más intézményekre illetve személyekre. Ez a fajta bizalom koncentráció és általánosítás azért fontos, hogy az intézmények képesek legyenek áthidalni például a gyenge társadalmi kapcsolatok, illetve az alacsony általánosított / interperszonális bizalomszint által támasztott akadályokat (Granovetter 1973).

Az ESS kérdőívben 7 item méri az intézményekbe vetett bizalmat, az alábbi formában: „Kérem mondja meg, hogy Ön személy szerint mennyire bízik a következő intézményekben:”

(1) a magyar Országgyűlésben?	(trstprl)
(2) a magyar jogrendszerben?	(trstlgl)
(3) a rendőrségben?	(trstplc)
(4) a politikusokban?	(trstplt)
(5) a politikai pártokban?	(trstprt)
(6) az Európai Parlamentben?	(trstep)
(7) az ENSZ-ben?	(trstun)

A fenti 7 kérdésre adott válaszok alapján határozhatjuk meg a válaszadók intézményekbe vetett bizalmát. Elemzésünkben nem végeztük el az egyes intézmények egyenkénti elemzését, hanem már az első lépésben megvizsgáltuk a Cronbach Alfa statisztika segítségével, hogy a 7 változó egy vagy többdimenziós struktúrát rejt, illetve, hogy megfelelően fed-e le a skála az intézményekbe vetett bizalom koncepcióját. Adataink egydimenziós jelleget mutatnak, ezt támasztotta alá az elvégzett faktorelemzési kísérlet, illetve a skálatesztelési eljárás is. A statisztika értéke: Cronbach Alfa 0,897, ami igen magas érték, majdnem tökéletes leképezését jelzi az intézményekbe vetett bizalom koncepciójának a változók által. Ez az eredmény lehetővé teszi, hogy főkomponens elemzés segítségével egy változóba gyűjtsük a 7 item információ tartalmát, és az adott változó főkomponens pontszámait elmentsük. A főkomponens modell megőrzött varianciája 55%. A főkomponens értékek segítségével végeztük el a regionális összehasonlításokat. Az eredményeket az 5. ábra tartalmazza.

5. ábra. Intézményekbe vetett bizalom:
Főkomponens pontszámok regionális összehasonlítása (standardizált)

Az 5. ábra adatai alapján leolvasható, hogy regionális összehasonlításban az intézményekbe vetett bizalom értéke a Dél-Dunántúli régióban a legmagasabb, melyet a Nyugat-Dunántúl követ hasonló értékkel. A harmadik dunántúli régió, a Közép-Dunántúl a harmadik helyet foglalja el az intézményekbe vetett bizalom szempontjából, és ezt az Észak-magyarországi régió követi, még pozitív pontszámmal. A Központi régió és a Dél-alföldi régió egyaránt negatív pontszámmal, hasonló értékkel bír, ezekben a térségekben az intézményekbe vetett bizalom mértéke igen alacsony. Meglepő a Központi régió negatív értéke, hiszen az általánosított személyközi bizalom szempontjából ezen régió foglalta el az első helyet, míg az intézményekbe vetett bizalom szempontjából csupán az ötödik. Az utolsó helyen az intézményekbe vetett bizalom szempontjából az Észak-alföldi régió áll.

Amennyiben össze kívánjuk vetni az általánosított interperszonális és intézményekbe vetett bizalom regionális eredményeit, segítségünkre lehet a 2. táblázat, mely az egyes régiók főkomponens pontszám átlagát mutatja be a két bizalom típus szempontjából.

2. Táblázat. Az egyes régiók helyezései a két bizalomtípus szempontjából.
(Főkomponens pontszám átlag)

Régió	Bizalom típusa:	
	Intézményi	Személyközi
Központi	5	1
Közép-Dunántúl	3	3
Nyugat-Dunántúl	2	2
Dél-Dunántúl	1	5
Észak-Magyarország	4	6
Észak-Alföld	7	4
Dél-Alföld	6	7

A táblázatból leolvasható, hogy két térség, a Nyugat-Dunántúl (2.) és a Közép-Dunántúl (3.) egyaránt tartja helyezését mindkét bizalom típus szempontjából, azok egyformán magasak mindkét térségben. A Központi régió és a Dél-dunántúli régió helyet cserélt intézményi és személyközi bizalom szempontjából. A főváros térségében a személyekbe vetett bizalom a magasabb, mint az intézményekbe vetett, míg ez a Dél-Dunántúlon pont fordítva tapasztalható. A Dél-Alföld mindkét bizalom típus szempontjából egyaránt a lista végén (6.-ik illetve 7.-ik) helyezkedik el. Ebben a régióban a bizalom mindkét típusa egyaránt alacsony. Az Észak-Alföldön inkább a személyközi bizalom az erősebb, az intézményekbe vetett gyengébb, míg Észak-Magyarországon az intézményekbe vetett bizalom az erősebb és a személyekbe vetett kevésbé jelentős.

A mélyebb összefüggések, illetve a fellelt különbségek okainak további feltárása érdekében régióként megvizsgáltuk az intézményekbe vetett bizalom koncepció változóinak átlagait. Elemzésünk eredményeit az alábbi 3. táblázat tartalmazza.

3. Táblázat. Az intézményekbe vetett bizalom átlaga változónként és régióként
(1-10 skála, átlag érték)

Intézmény:	Országos	Központi	NYD	KD	DD	ÉM	ÉA	DA
Rendőrség	5,22	4,84	5,61	5,28	5,45	5,35	5,1	5,25
Jogrendszer	4,41	4,37	4,56	4,45	4,69	4,29	4,23	4,43
Európai Parlament	4,99	4,8	5,19	5,36	5,61	5,03	4,41	4,82
ENSZ	5,48	5,24	5,48	5,88	6,04	5,67	5,08	5,23
Parlament	3,41	3,51	3,68	3,52	3,65	3,32	3,08	3,16
Pártok	2,62	2,61	2,87	2,5	2,57	2,85	2,42	2,57
Politikusok	2,55	2,53	3,15	2,54	2,4	2,63	2,38	2,36

Az átlagok is kitűnően alátámasztják azt az eredményt, amit a főkomponens pontszámok összehasonlító elemzésével már korábban megismerhettünk: a Központi régió átlag pontszámai valóban alacsonyabbak a Nyugat-Dunántúlhoz és a Közép-Dunántúlhoz képest, míg a Dél-Dunántúli régió átlagai kimagaslóak, kivéve a politikusokba és pártokba fektetett bizalom tekintetében.

Összegzés

A regionális tendenciák alapján egyértelműen beigazoltunk véljük hipotézisünket a társadalmi tőke eltérő mértékével és szerepével kapcsolatban Magyarországon. Hazánkban a regionalizmus még fiatal folyamatnak tekinthető, ezért a térségek egyedi arculatának kialakulása még jelenleg is zajlik. Elképzelhető, hogy az egyediségek és az esetlegesen megjelenő regionális mozgalmak is befolyást fognak gyakorolni a területi társadalmi tőkére, további változásokat idézve elő abban a regionális szinten. Kutatásom nem a kizárólagosság igényével akarta meg-

magyarázni a társadalmi tőke regionális megoszlását és összefüggéseit, illetve az egyes eltérések lehetséges okait. Ebben az értelemben a hipotézis, miszerint a társadalmi tőkét sok másodlagos tényező is befolyásolja természetesen igaznak tekintendő. A fentiek alapján elmondható, hogy a kutatás eredményei új információkkal szolgáltak a társadalmi tőkével kapcsolatban. Empirikus eredményei új megvilágításba helyezték a társadalmi tőke vizsgálatát regionális szinten.

Felhasznált irodalom

- ANGELUSZ, R. AND R. TARDOS (2003). „Miért mennek el mégis?” Századvég 2003(Tél).
- BOURDIEU, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press.
- BOURDIEU, P. (1979). *La distinction*. Paris, Les editions de minuit.
- BOURDIEU, P. (2001). „*The Forms of Capital*.” *The Sociology of Economic Life*: 96?111.
- BYRNE, B. M. (2001). *Structural Equation Modeling with AMOS*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- BYRNE, B. M. (2004). „*Testing for Multi Group Invariance Using AMOS Graphics: A Road Less Traveled*.” *Structural Equation Modeling* 11(2): 272-300.
- CHEN, F. F. (2007). „*Sensitivity of Goodnes of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance*.” *Structural Equation Modeling* 14(3): 464-504.
- COLEMAN, J. (1973). „*Loss of Power*.” *American Sociological Review* 38(1): 1-17.
- COLEMAN, J. S. (1988). „*Social Capital in the Creation of Human Capital*.” *The American Journal of Sociology* 94: 95-120.
- COLEMAN, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA., Belknap Press of Harvard University Press.
- COX, E. (1995). *A Truly Civil Society*. Sydney, ABC Books.
- COX, E. (1998). *Measuring Social Capital As Part of Progress and Well-Being. Measuring Progress. Is Life Getting Better?* R. Eckersley. Collingwood, Victoria, CSIRO Publishing 157-167.
- COX, E. (2007). „*The Functional Value of Social Capital*.” *Australian Journal of Social Issues* 42(4): 503-512.
- DAVIDOV, E. (2008). „*A Cross-Country and Cross-Time Comparison of the Human Values Measurement with the Second Round of the European Social Survey*.” *Survey Research Methods* 2(1): 33-46.
- DURKHEIM, E. (1986). *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- FIELD, J. (2003). *Social Capital*. London and New York, Routledge.
- FUKUYAMA, F. (2007, cop. 1997). *Bizalom*. Budapest, Európa.
- FÜSTÖS, L., E. KOVÁCS, et al. (2004). *Alakfelismerés* (Sokváltozós Statisztikai Módszerek). Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- GOVIER, T. (1998). *Dilemmas of Trust*. London, Ithaca, McGill - Queen's University Press.
- GRANOVETTER, M. S. (1973). „*The Strength of Weak Ties*.” *American Journal of Sociology* 78(6): 1360.
- MASEDA, M. AND I. GÓMEZ (2003). „*Capital social: las relaciones sociales afectan al desarrollo*.” documento incluido dentro de la Biblioteca Digital de la Iniciativa Interamericana de Capital Social, Ética y Desarrollo.
- PÁSZKA, I. (2008). *Europa Centrala: Dimensiunile Semnificatiei. TEME DE SOCIOLOGIE ROMANESCA A MODERNITATII*. V. Negoita. Cluj Napoca, Grinta: 5-40.
- PORTES, A. (1998). „*Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*.” *Annual Review of Sociology* 24: 1-24.
- PUTNAM, R. D. (1995). „*Bowling Alone: America's Declining Social Capital*.” *Journal of Democracy* 6(1): 65-78.
- PUTNAM, R. D. (2000). *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon and Schuster Paperbacks.
- PUTNAM, R. D., R. LEONARDI, et al. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ., Princeton University Press.
- RUS, A. AND H. IGLIC (2005). „*Trust, Governance and Performance: The Role of Institutional and Interpersonal Trust in SME Development*.” *International Sociology* 20(3): 371-391.
- SCHUMACKER, R. E. AND R. G. LOMAX (2004). *A Beginners' Guide to Structural Equation Modeling*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates.
- SELIGMAN, A. B. (1997). *The Problem of Trust*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

NAGY JUDIT

A SZEMÉLYES KOMPETENCIA FEJLESZTÉSÉNEK LEHETSÉGES MODELLJE A MINDENNAPOS TESTNEVELÉS MÓDSZEREIVEL

Bevezetés

A XX. századi gazdasági struktúraváltás soha nem látott gyorsasággal rendezte át a társadalmi és egyéni szükségleteket egyaránt. A jelentősen átalakult foglalkoztatási szerkezet, a tercier szektor megerősödése – történelmi léptékben gondolkodva – egyik pillanatról a másikra új felkészültségű munkaerőt követelt meg, s az egyén boldogulásához elengedhetetlenül fontos ismeretek, készségek és képességek feltárára is megújult. Erre a jelenségre az iskolának is reagálnia kellett (volna): az iskolai tudás mennyiségi jellemzője helyett a megszerzett tudás minősége vált mértékadóvá. (Csapó 2002)

A munkaerőpiac elvárásai tehát arra ösztönzik az iskolát, hogy a megszerzett tudást a munkavégzés során is alkalmazni, s az információkat feldolgozni tudó diákok hagyják el a padokat, akik képesek a társas együttélés szabályaihoz jól alkalmazkodni, valamint egyéni érdekeiket, értékrendjüket megfelelően képviselni. Mindehhez alapszükséglet, hogy az egyén – egészséges énképpel, reális önismerettel rendelkezve – a váratlan helyzetekben is sikeresen helytálljon, a felmerült problémákkal eredményesen megküzdjön. Másként fogalmazva: az iskolával szembeni fontos kíváncsi, hogy a kognitív és szociális kompetenciákon túl a személyes kompetencia fejlesztésére, azaz „a szociális kölcsönhatásoktól független személyes érdekértékelő és érdekérvényesítő pszichikus rendszer fejlesztésére” is nagy hangsúlyt fektessen (Nagy 2002: 255).

Amennyiben napjaink iskolájában a nevelés fő feladatának a kompetenciák fejlesztését tekintjük, a kompetenciamodel alkalmazása lehetővé teszi a személyiség valamennyi egzisztenciális jelentőségű funkciójának eredményes, hatékony tökéletesítését. S miközben rendszeres mérések, kutatások (Csapó 1999; Nagy 2000; B. Németh et al. 2001; Nagy 2002; Csapó 2002; Korom 2002; Zsolnai-Józsa 2003; Józsa 2004; Molnár É.–B. Németh 2006; Molnár Gy. 2006; Nagy 2008) foglalkoznak a kognitív és szociális kompetencia fejlesztésének szakmai és tudományos kérdéseivel, a személyes kompetencia nevelésméleti célzatú vizsgálata és a személyiségfejlődés különböző elméleteinek szintézisére alapuló, a személyes motívumokat (pl. biológiai szükségletek, komfortszükséglet, mozgásszükséglet, élményszükséglet, az egyéni világtudat és éntudat) feltáró és a fejlődési mechanizmusait elemző vizsgálatok még kezdeti szakaszban tartanak. (Nagy J. 2002: 34-37)

Jelen tanulmányban Nagy József kompetenciamodellébe illesztve vizsgáljuk a személyes képességek fejlesztésének egy lehetséges modelljét, mely az iskolai napi testmozgás révén a testi-lelki egészség megőrzésének szándékával járul hozzá a személyes kompetencia alakításához, így az öröklött és tapasztalatilag elsajátított komponensekre építve az értelmző és önértelmző személyiség kibontakoztatásához. Nagy József modellje értelmében akkor teljesül a nevelési feladat, ha a komponenskészletek változása során „csökken az önpusztító, a hátrányos komponensek aránya és gyarapodik az előnyös, az önfejlesztő komponensek száma, aminek következtében a személyes kompetencia az egyén érdekeit egyre előnyösebben, eredményesebben szolgálja” (Nagy 2002: 255)

Nagy József a személyes kompetencia fejlődésének segítését (1) az önállóságra, öntevékenységre nevelésben, (2) az egyéniségfejlesztésben, (3) a személyes tudat (világtudat és éntudat) fejlődésében határozza meg. Tanulmányunkban a személyes képességrendszer egy szűkebb szegmensével az önvédő és önellátási motívumot meghatározó egészségvédő képesség, illetve testi képességek iskolai fejlesztésének lehetőségével foglalkozunk. Arra keressük a választ, milyen terepet kínál a ma iskolája e motívum- és képességrendszer működtetésére, hogyan lehetséges az előnyös önellátási motívumrendszer kialakításával az egészséges életmód szükségletének megteremtése, mely az egyén optimális működésének és a jóllét érzésének elengedhetetlen megalapozója.

Az effektív testi munka szerepe az egyén életében

Ma már nem kérdéses, hogy a napi testmozgás iskolai programba illesztése létszükségletté vált:

- egyrészt a gyermeki mozgásfejlődés és mozgásszükséglet jól ismert mechanizmusai
- másrészt a ma emberének életvitelében az effektív testi munka által biztosított mozgás alkalmak beszűkülése,
- harmadrészt, az egészséget károsító szokások, szenvedélyek elterjedése gyermekek és felnőttek körében egyaránt.

A testi nevelésre az iskolai tantervek, pedagógiai programok a hagyományoknak megfelelően a kezdetek óta kidolgozták cél- és követelményrendszerüket. E programok azonban csak a készségfejlesztés feladatait írták elő, a motívumok fejlesztésével alig foglalkoznak. (Nagy 2005) A fejlődéslélektanból jól ismert, hogy a gyermekek nagy mozgásszükséglete nem öncélú, hanem biológiai fejlődésük forrását jelenti, és a mozgás által történő tanulás, majd a mozgásos játékok, futkározások, versengések a gyermeki fejlődést (a mozgatórendszer, az idegrendszer és a légzőrendszer révén) jótékonyan befolyásolják, sőt elengedhetetlen tényezői érési folyamatoknak. (Vajda 1999; Farmosi 2005) Bár az életkor előrehaladtával és a gyermekek biológiai fejlődésével párhuzamosan csökken mozgásszükségletük, tanórai leterheltségük folyamatosan nő, így a fizikai aktivitás és a testi képességek megfelelő fejlesztése az iskolában is elengedhetetlen. Fontos szempont ugyanis, hogy a versengésen alapuló gazdasági modell társadalmában számos olyan képesség, készség alkalmazása elengedhetetlen, amely hozzájárul az egyén sikeres létfenntartásához, munkavégzéséhez és az örömteli, egészséges életviteléhez.

Külön figyelmet érdemel, hogy a XX. században tapasztalt életmódváltás, de különösen a XXI. századi civilizációs viszonyok adta lehetőségek gyorsuló mértékben idegenítették el az

embert a mozgástól. A jellegzetesen nagyvárosi életforma általánossá válásával párhuzamosan a munkavégzés körülményeinek változása, az effektív testi munka csökkenése, a tudományos-technikai vívmányok beszivárgása a hétköznapi élet minden területére, jelentősen beszűkítették azon tevékenységeinket, amelyek alkalmat teremtenek a mozgás önálló öröklött biológiai szükségletének kielégítésére. Ezért felértékelődnek a „mesterségesen” megtervezett mozgáskalkuk az egyén életében, melynek igényét már gyermekkorban, a szocializációs folyamatokban is jelentős iskolai szinten is erősíteni kell.

További problémát jelent, hogy a mozgásszegény életmód komoly befolyással van a XXI. század emberének „energia-egyensúly” követelményére is. (Dr. Somhegyi-Nanszákné, 2006:132) Energia-egyensúly alatt a szervezetbe bevitt és a működése során általa felhasznált energiamentiség megközelítőleg azonos mennyiségét értjük. Amint a táplálkozással több energiát juttatunk a szervezetbe, mint amennyit az felhasznál, beindul egy raktározási folyamat, mely elhízáshoz és egyéb káros következményekhez, betegségekhez (pl. magas vérnyomás, érszűkület, érelmeszesedés, mozgásszervi megbetegedések, elhízás, stb.) vezethet.

Epidemiológiai vizsgálatok bizonyítják továbbá, hogy a túlsúly és elhízottság szoros statisztikai összefüggést mutat a nagyon gyenge kardio-respiratorikus teljesítménnyel, s jónéhány krónikus betegség kialakulásának kockázatával, (Kiss et al. 2009; Church et al. 2004; Oguma et al. 2002) Tehát ma már elengedhetetlen, hogy a jóléti társadalmakra jellemző bőséges energiabevitel és az urbanizációs ártalmakat „mesterségesen kreált” mozgásformákkal ellensúlyozzuk, a gyermekek célcsoportjára fókuszálva pedig az iskolai napi testmozgást biztosítsuk.

A rendszeres testmozgás kedvező hatásai

(1) „Az általános egészségi állapot fenntartásához, a gyermekek szellemi és fizikai terhelésének egyensúlyához rendszeres, naponkénti testedzésre van szükség. A rendszeres sportolással a fizikai erő, az edzettség, a teherbíró-képesség, a mozgásügyesség növekedése érhető el.” (Barna 1998: 355) A napi mozgás kedvező alkalmazkodási folyamatokat indukál az idegrendszer működése során, mely megmutatkozik az érzékszervek működésének jobb kihasználtságában, vagy a koordináltabb, szabályozottabb mozgáskivitelezésben. (Tihanyi 2009) Javul a szív- és érrendszer működése, azáltal, hogy a szív jobb vérellátása gazdaságosabb szív működést tesz lehetővé, mely lassúbb nyugalmi pulzusszámot és relatíve hosszabb diasztolés szakaszokat eredményez, így kedvezőbb munka/pihenés arány válik általánossá. Az edzett szív erőteljesebb összehúzóásra képes, több vért juttat az érhálózatba, így magasabb lesz a maximális perctérfogat, lassúbb lesz a nyugalmi szív működés. (Kneffel, 2009) A koszorúerek szélesebbek és rugalmasabbak lesznek, továbbá csökken a zsírok lerakódása is az érfalakban, valamint a szervezet összkoleszterinszintje (Pikó-Keresztes 2007)

A rendszeres mozgás tehát csökkenti a magas vérnyomás és az öröklött cukorbetegség kialakulásának esélyét is. (Dr. Somhegyi-Nanszákné 2006; Kiss 2003) Az elhízás kockázatának csökkentésével a szív- és érrendszer megbetegedésén túl a légzőrendszerre, a mozgásszervekre és a vesére jutó magasabb terhelés is csökkenthető, így elkerülhető az esetleges többletterhelésből kialakuló megbetegedés kockázata. (Barna 1998) Az edzett embernek mélyebb a légvétele, jobb a légzési technikája, fejlettebbek a légzőizmai, így nő a szervezet munkabíró képessége. (Kneffel 2009, Benedek 2004)

A rendszeres testedzés révén megnő az izmokban a mitokondriumok száma, így az izomsejtek több oxigént tudnak feldolgozni, ebből következően a szervezet több felszabadítható energiához juthat. Javul a szalagok, inak, csontok, ízületek teherbírása és testtartása, fejlődik az ízületi mozgékonyosság (hajlékonyág), csökken a csontritkulás súlyos formáinak kialakulási esélye. (Fritz 2009; Pikó-Keresztes 2007)

A mozgásban gazdag életforma kedvezően hat egészségtudatos életvezetési technikák és módszerek beépülésére az egyén mindennapjaiba, kimutatták például, hogy a rendszeresen sportolók gazdagabb ismeretekkel rendelkeznek saját egészségi állapotukról, mint a nem sportolók (pl. tudják vérnyomásértékeiket). (Jákó 1994) A sportos életvitel ösztönzi az egészséges, korszerű táplálkozásra való törekvést, fokozza a betegségekkel szembeni védekezőképességet, erősíti az immunrendszert, így a szervezet jobban alkalmazkodik a változó környezeti ingerekhez (pl. időjárás, erős zaj, túlkonzentrált munka, monoton munka, stb.) (Berkes 2006; Fritz 2009).

(2) Az örömmel végzett testmozgás hatása az **agyműködésben**, a mentális folyamatokban is észlelhető. Az agyban zajló kémiai folyamatok (endorfin hormon termelődése) eredményezik ugyanis az önmagunkkal való megelégedettség érzését.. (Hughes et al. 1975, idézi Fritz 2009:894) Az örömteli sportolás, mozgás tehát hozzájárul az egészséges személyiségfejlődéshez, a lelki egészség megőrzéséhez. (Dr. Somhegyi-Nanszákné 2006) Hiszen a napi testedzés a stresszoldó, lazító hatásnak köszönhetően csökkenti a feszültséget, álmatlanságot, szorongást, a depresszióra való hajlamot, gazdagítja a stresszel való megküzdési stratégiák tárházát (Pikó–Barabás–Markos, 1996; Kopp 2000) Sikerélményt, flow-élményt nyújt, a fáradtság leküzdésének technikájára tanít meg, s mentálisan is felkészíti a kitaró munka képességére. (Csíkszentmihályi 1997) Segíti a hatékony időgazdálkodás elsajátítását, lehetőséget teremt az önszabályozó és önfejlesztő képesség, készségek, rutinok fejlesztése révén a személyes tudat és az én fejlődésének spontán és tudatos befolyásolására. A sport(játékok) tehát a személyes kompetencia fejlesztésének egyik leghatékonyabb iskolai terepét nyújtják.

(3) Növeli a **fizikai teljesítőképességet**, javítja a fiatalok versenyképességét, azáltal, hogy jó gyakorlóterepet biztosít a problémamegoldó – helyzetelemző képesség edzéséhez, a stratégiaalkotó feladatok megoldásához, fegyelmezett munkavégzésre nevel, összpontosításra tanít. A rendszeres sport javítja a gyorsasági koordinációt, az állóképességi koordinációt, a mozgásérzékelést, a ritmusérzéket, a reakcióképességet, a téri tájékozódást, továbbá a statikus és dinamikus egyensúlyozás képességét. (Tihanyi 2009; Oláh 2009)

(4) A társakkal végzett sporttevékenység pedig a **szociális kompetencia** komponenseinek, az együttműködés, versengés, szabálytisztlet, a siker és kudarc elviselésének megtanulásához nyújt jó terepet. A fair play szellemében végzett sporttevékenység, az asszertivitás (küzdőképesség) fejleszti a jellemet, növeli az akaratot, kialakulhat az a meggyőződés, hogy kitarással a nehézségek leküzdhetők, s a helyes önértékelés mellett a társak teljesítményének értékelése is elsajátítható. (Dr. Somhegyi-Nanszákné 2006: 133; Berkes, 2006)

A testi képességek, a személyes kompetenciarendszer komponensei

A személyes kompetencia komponensrendszerének egyik területét a testi képességek képezik, melyek az ember és környezete közötti interakciókra gyakorolnak hatást, így fejlettségének mértéke igen nagy jelentőségű. „A testi képességek a testi, motoros komponensek: rutinok, szokások, minták, készségek és az ezekre vonatkozó ismeretek készletének felhasználásával valósítják meg a kivitelező viselkedést.” (Nagy 2002: 263) Jelen tanulmányunkban a mozgásos cselekvésekhez kötődő motoros képességek komponenseit tekintjük át. A szakirodalom a motoros testi képességek két nagy csoportját különbözteti meg: a kondicionális és koordinációs képességeket, melyek optimális fejlettsége alapvető fontosságú a mozgás energetikai és szabályozási feltételeinek biztosításához. (Nádori 1983)

A kondicionális (erőnléti) képességek az izomtevékenységhez kötődnek és energetikai tényezőkkel mutatnak összefüggést, így ide soroljuk az erőt, a gyorsaságot, az állóképességet, illetve az ízületi mozgékonyaságot. Az erő az izmok aktív erő kifejtésének segítségével manifesztálódik, melyet számos jellemzője mentén csoportosíthatunk. Az erő kifejtés intenzitása szerinti mértékadó komponens a maximális statikus erő, amely korfüggő képesség és jelentős különbséget mutat a nők és férfiak között is (Farmosi 2005). A maximális statikus erő komponensei közül a jobb kéz szorító erejét, a kar húzóerejét, a kar tolóerejét, a hasizmok és hátizmok erejét gyakran vizsgálták magyar kutatók is, így megállapítást nyert, hogy a maximális statikus erő általánosságban a serdülési-növekedési lökés időszakában fejlődik a legintenzívebben, és a testtömeg gyarapodásával párhuzamosan alakul. (Bakonyi 1984, Barabás 1990) Azaz lányoknál a 11-13 éves kor, míg fiúknál a 12-17 éves kor körül mérhető a maximális statikus erő gyors növekedése, maximumát pedig a húszas éveik középtáján éri el, a nők kissé korábban (23-25 év), míg a férfiak később (26-28 év). (Farmosi 2005)

A gyorsaság, mely adott feltételek mellett történő nagy sebességű mozgásvégrehajtást jelent (Oláh 2009), idegrendszeri szabályozó folyamatoktól függ. Megkülönböztethetjük a helyzetváltoztató gyorsaság és mozdulatgyorsaság képességét, a maximális sebességet valamint a felgyorsulási képességet. A mozgásgyorsaság képességének intenzív fejlődése egyrészt a 10 éves kor előtti életszakaszban, másrészt a serdülőkorban mérhető, utóbbi előzőnél mérsékelt intenzív szakasszal jellemezhető. Megállapítást nyert továbbá, hogy a lányok relatív fejlettsége a fiúkénál pubertás korig jobb, majd 20 éves kor után csökkenő tendenciát mutat. (Farmosi 2005) A reakcióidő mérése is fontos támpont a gyorsaság fejlettségi szintjének megállapítására, a vizsgálatok szerint a két nem párhuzamos fejlődési ívet jár be, de az előzőektől eltérően, a fiúk hamarabb elérik fiatalkori (20-30 éves kori) fejlettségüket. (Farmosi 2005)

~ A harmadik képesség, az állóképesség, mely „a szervezet fáradási folyamataival szemben mutatott tűrőképesség.” (Oláh 2009) Számos kutató arra hívja fel a figyelmet, hogy a keringési és légzési rendszer teljesítőképessége, valamint az anyagcsere-folyamatok és az idegrendszer összehangolt működése határozza meg az állóképesség szintjét. (Makszin 2007; Nádori 1991) Az izmokban zajló anyagcsere-folyamatok elemzése révén az aerob állóképességet (azaz a hosszán fenntartható egyensúlyi állapotot), illetve az anaerob állóképességet (azaz az oxigénhiányos működést) mérhetjük. Az állóképesség mérése a percenkénti oxigénfelvétel képesség, a munkavégző képesség szintje (pl. kerékpár-ergométerrel), valamint adott idő alatt megtett táv, illetve adott táv teljesítéséhez szükséges idő vizsgálata alkalmas.

Az oxigénfelvevő képesség a pubertásban mutat különbséget a nemek között, és összefügg a rendszeres fizikai aktivitással, valamint a testszírtartalommal, a munkavégző-képesség a férfiak 25 éves koráig, kis mértékben a nők 55 éves koráig fejleszthető. (Farmosi 2005) A futásteztek közül a 12 perces Cooper a legismertebb, mely azonban komoly mérési problémát vet fel a motiváció szerepének vizsgálati szükségszerűsége miatt. A kutatások arra mutatnak rá, hogy az állóképességi terhelés az általános és középiskolában is hatékony eszköze a légzési és keringési funkciók fejlesztésének, mely elengedhetetlenül fontos, hiszen az „állóképesség élettani hátterét alkotó oxigénfelvevő képesség az érettkor kezdetéig fokozatosan fejlődik és viszonylag hosszú ideig megmarad” (Farmosi 2005; Bakonyi–Nádori 1980)

Az, hogy e három képesség az erő, gyorsaság és állóképesség hogyan viszonyul egymáshoz, további motoros képességeket határoznak meg, mint a gyorsasági erő, gyorsasági állóképesség vagy az állóképességi erő. (Farmosi 2005) A gyorsasági erő fejlődését ugró és dobóteljesítménnyel szokás mérni, az erő-állóképességet a húzó- (húzódzkodások száma) és toló-erőállóképesség (fekvőtámaszok száma), a hátizmok- valamint a hasizmok erő-állóképességének (lábemelések száma hanyattfekvésben) vizsgálatával elemezhetjük.

Az ízületi mozgékonyosság képessége az ízületek mozgásterjedelmével jellemezhető. (Oláh 2009) A képesség szintjét az izmok elasztikussága, ízületi szalagok rugalmassága, az ízületi mozgékonyagra ható külső tényezők (pl. időjárás) vagy a mozgásképzettség szintje (vö. sérülés veszélye) befolyásolja. Az ízületi mozgékonyosság fejlődése a lányoknál kétfázisú, fiúknál háromfázisú, a lányok minden életkorban nagyobb fejlődést mutatnak, azonban a serdülőkor végére eső csúcsot követően az életkor előrehaladtával fiúknál 20 éves kortól, lányoknál 25 éves kortól csökkenő mozgékonyosság figyelhető meg. (Farmosi 2005)

A koordinációs képességek olyan képességek, melyek működését a központi idegrendszer és az érzékszervek szabályozási folyamatai határozzák meg. (Oláh 2009) A szakirodalomban gyakran az „ügyesség” komplex fogalmával írták le e képesség lényegét, azonban az utóbbi időszakban számos új komponens feltárása megtörtént, így például Blume (1981, idézi Farmosi 2005) a vezérlő, orientáló, differenciáló, egyensúlyozó, reakció, átállítási és ritmizáló képességeket különbözteti meg, Oláh (2009) a gyorsasági, állóképességi, mozgásérzékelési, téri tájékozódás, egyensúlyozó és ritmusképességeket tekinti át. Nagy József (2002) említi továbbá a mozgástanulást, a hely-, helyzetérzékelés, gömbérzékelés optimális begyakorlottságának és késletgazdagságának szerepét.

A motorikus képességek mérése

A motoros képességek komplex rendszere komoly mérésmetodikai kérdéseket vet fel. Az első méréseket Magyarországon a 19. század végén végezték (Andor Tivadar Miskolcon), melyeket évtizedeken át települési szintű törekvések és vizsgálatok követtek, mígnem a 20. század második felében, 1965-ben el nem indult Bakonyi irányításával az első tudományos igényű, nagy elemszámú, követéses vizsgálat. A magyar folyamatokkal egyidőben vált külföldön is aktuálissá a fiatalok fizikai állapotának mérési törekvése, mely 1977-ben a nemzetközi összehasonlíthatóság igényének megfogalmazódásáig jutott. Az Európai Sporttudományos Intézetek együttműködése tette lehetővé végül, hogy 1987-re elkészüljön egy egységes szemléletű, az európai fiatalok fizikai állapotának egységes mérési rendszere, az Eurofit tesztrendszer.

A Köznevelési törvény értelmében minden iskolának kötelessége a tanulók fizikai állapotának mérése. E feladathoz az Eurofit mellett a Hungarofit tesztet is alkalmasnak tartották, és az intézmények figyelmébe ajánlották, azonban egységes mérési követelmények kidolgozására nem került sor. Ennek megfelelően, eltérő gyakorlatok és mérési eljárások alkalmazásával történik ma Magyarországon a teljes tanulói körre vonatkozó adatfelvétel.

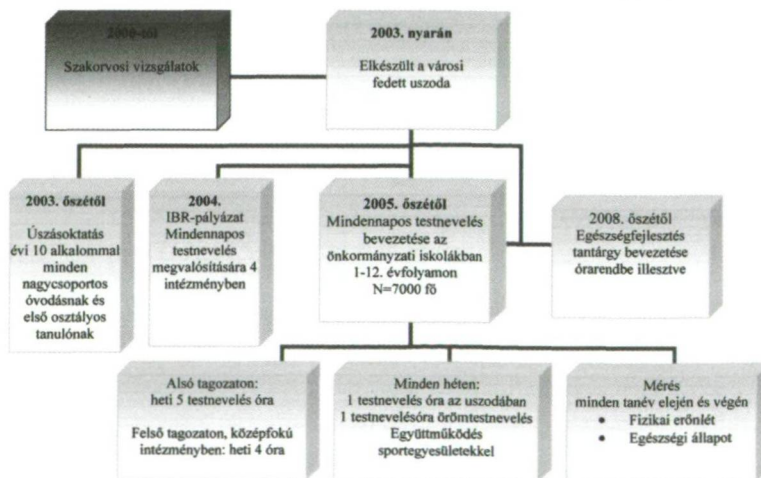
A továbbiakban egy általunk kidolgozott mérési rendszer s az ehhez kapcsolódó mindennapos testnevelés program bemutatásával foglalkozunk. Általánosan elfogadott tény, hogy a fitness a fizikai aktivitás rendszerességétől és időtartamától függ, továbbá megfigyelhető, hogy az utóbbi évtizedekben a rendszeres testedzést az orvostudomány a megelőzés és terápia során is előnyben részesíti. Ösztönzőleg hatott a Köznevelési törvény 2003. évi módosítása is, mely a mindennapos testnevelés programok kereteit jelölte ki, így 2005-ben Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata nagyszabású projektbe kezdett: közel hétezer diák számára szervezte meg a mindennapos testnevelés programját, s megkezdte e program szerves részét képező mérési rendszerének kidolgozását is.

A mindennapos testnevelés program egy lehetséges modellje

A tanulmányunkban vizsgált település, Hódmezővásárhely méreteiből és funkciójából adódóan alkalmas arra, hogy általános következtetéseinket tudományos megalapozottsággal fogalmazhassuk meg. Ugyanis a közgyűlés fenntartásában ellátottak a megyei jogú városi oktatási feladatok óvodától a középfokú iskolákig, beleértve a gyógypedagógiai és kollégiumi ellátást is, továbbá a közel 7000 fős tanulólétszám elegendő teret nyújt egy iskolai modell teszteléséhez, a működtetés során feltárt folyamatok elemzéséhez.

A vásárhelyi mindennapos testnevelés implementációja

A teljes köznevelési iskolai életutat végigkísérő projekt kiteljesedését négy éves előkészítő szakasz előzte meg, melynek főbb állomásait az 1. számú ábra mutatja be.

1. sz. ábra

A program előprojektjének fogható fel a 2000-től zajló mozgásszervi szakorvosi vizsgálati rendszer, melynek keretében kiválasztásra kerülnek azok a gyermekek, akik számára könnyített vagy gyógytestnevelés javasolt. Emellett megtörténik a gyermekek szakorvosi ellátása is. A 2003. nyarán elkészült városi fedett uszoda új kezdeményezéssel lendítette elő a modell kibontakozását: az uszoda adottságait, lehetőségeit kihasználva 2003. szeptemberétől valamennyi nagycsoportos óvodás és első általános iskolás gyermek számára úszóedzők irányításával, tanítási időben vízhez-szoktató programot, illetve úszásoktatást biztosított a fenntartó. A programnak köszönhetően tanévenként mintegy 350 óvodás és 400 első gyermek ismerte meg az úszás alapvető mozgáselemeit, a fürdőhasználat szokásait.

A jogszabályi változások, illetve a mozgás iránti igény felkeltésének szándéka ösztönözte a 2004/2005. tanévben az Erzsébet Kórház Rendelőintézet Irányított Betegellátási Rendszer szakembereit prevenciós pályázat kiírására, melynek keretében 4 általános iskola kapott támogatást az egészségfejlesztés iskolai programjainak lebonyolítására. Az egyéves tapasztalat hozzájárult a modell kidolgozásához, hiszen a sportnapok iránti érdeklődés, a testnevelők-védőnők együttműködése e pályázatok keretében már körvonalazódtak. További fontos programelemként segítették a tapasztalatszerzést az emelt testnevelésóra-szám megvalósult foglalkozásai, a tömegsport-foglalkozások, a délelőtti, elsősorban óráközi szünetekben biztosított mozgási lehetőségek, továbbá kerékpártúrák, táncórák, a művészeti nevelés és a gerinctorna alkalmazása.

E tapasztalatok elemzését követően került sor 2005. augusztusában a mindennapi testedzés bevezetésére, melynek keretében közel 7000 diák vesz részt „megduplázott” óraszámú mozgásórán.

A mindennapos testnevelés szakmai bázisa

Az előírt, kötelező testnevelésórákon túli többletestnevelés órára külön szakmai programot dolgozott ki minden testnevelő, így az úszásfoglalkozások és a mindennapos testnevelés órák tanmenete elkülönült a NAT tantervtől. A programok kidolgozását Dr. Somhegyi Annamária a Gerincdeformitásokat Kutatók Egyesületének szakembere segítette, így irányelvei beépültek a vásárhelyi programba (Dr. Somhegyi 2006):

Szakmai követelmény a testnevelés és sportoktatás során:

- minden gyermek minden nap vegyen részt az iskolában szervezett, szakszerűen tervezett és kivitelezett testmozgás-programban (testnevelés óra és sport);
- minden órán történjék meg a szív és a tüdő kellő megterhelése (kipirulás, izzadás a jele, de sajnos sok szülő bajnak látja ezeket az egészséges jeleket!);
- minden órán legyen gimnasztika (közkeletű névén: torna), s annak részeként minden gyermekkel végeztetik a speciális tartásjavító tornát, valamint légző-gyakorlatokat;
- minden óra a fegyelmezett munkának, a nehézségek sikeres leküzdésének és a játéknak az örömeit és sikerélményét nyújtsa minden gyermeknek, még az átlagostól eltérő testi adottságúnak is;

- a testnevelés és az iskolában szervezett egyéb testmozgási alkalmak összessége olyan sportokra tanítson, amelyeket a gyermekek majd felnőttkorukban is folytatni tudnak (ún. „életmód-sportok”);
- a testnevelés és sport osztályozása, értékelése olyan módszerrel történjék, hogy a gyermekeket a részvétellel serkentsse.

A mindennapos testnevelés mérési rendszere

A mindennapos testnevelés program bevezetésével egyidőben felmerült annak szükséglete is, hogy a program hatását mérni tudjuk. Az életmódváltozást indukáló programok mérhetősége azonban komoly nehézséggel jár, hiszen miközben a program finanszírozója, jelen esetben Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata a többletfinanszírozás megtérüléséhez vár visszajelzést, és azonnal mérhető eredményekre számít, a program jellegéből adódóan csak hosszú távon, generációs léptékben járhat sikerrel vagy kudarccal. Másképp fogalmazva, a ma munkájának holnapi eredményét ma nem lehet egzakt módon mérni, csupán tendenciákat észlelhetünk, amelyek valószínűsíthetik a jövőben várható eredményeket.

Másrészt, az alapsokaság egészének mérése hosszú távon finanszírozható mérési infrastruktúra biztosítását is megköveteli, melynek előteremtése a bizonytalan gazdasági környezetben gyakran nehézkes. Tehát a longitudinális mérési rendszer kidolgozásakor tekintettel kellett lennünk a meglévő és beszerezhető eszközök nyújtotta körülményekre is, miközben azt a célt követtük, hogy a feltárható eredmények minél szélesebb körét beemeljük a mérési rendszerbe.

Fentiekben vázolt alapelveinkre tekintettel, a testnevelők és gyermekorvosok együttműködésében kidolgozott mérési metodika épít a sporttudomány, a neveléstudomány, valamint a sportorvostudomány módszereire, s folyamatosan kristályosodott ki a 2005/2006. tanévtől induló első méréstől kezdődően a tapasztalatok figyelembe vételével. A mérőeszközünk arra alkalmas, hogy hosszú távon kimutathassuk a gyermekek egyéni fejlődési pályáját, feltárjuk, miként reagál a gyermekek szervezete meghatározott fizikai terhelésre, s hogyan változik fizikai teljesítőképességük az idő folyamán. A védőnők és testnevelőtanárok együttműködésében történő mérésekre minden tanév elején és tanév végén is sor kerül, egységes mérési protokoll szerint.

A mérőeszközünk három fő egységből áll:

- (1) a gyermekek antropometriai adatai közül a testtömeg, testmagasság, mellkas-, derék- és csípőtérfogat kerül rögzítésre,
- (2) a fizikai erőnlét megállapítására a test erejének, a láb dinamikus erejének mérésén túl a mozgékonyág és az állóképesség mérése, valamint az úszástudás vizsgálata is megtörténik,
- (3) kombinálva egy többlépcsős kardiovaszkuláris adatgyűjtéssel. Ennek értelmében az állóképességi futásteszt előtt, majd a teszt után egy, öt, és tíz perccel mért vérnyomás illetve pulzusszám-adatait rögzítjük és dolgozzuk fel.

Az eredményeket nemre és életkorra tekintettel kialakított almintákon elemezzük, egy korcsoport féléves időintervallumot ölel fel.

A mindennapos testnevelés hatékonyságának vizsgálatára az első tanévtől folyamatosan zajlanak mérések, eltérő módszerrel:

- 2005/2006. tanévben N=651 fős mintán, súlyozással nemre, osztály évfolyamára, életkori megoszlásra reprezentatív mintán történtek az első mérések összesen és tavasszal, a mérésbe bevont osztályok száma: 39¹
- 2006/2007. tanévben N=690 fős nemre, tanuló évfolyamára, életkori megoszlásra reprezentatív mintán tavasszal, a mérésbe bevont osztályok száma: 41
- 2007/2008. tanévtől N=6700 fős teljes populációra kiterjedően. Tanév elején, szeptember-október elején, illetve tanév végén, április vége-májusban 5-5 hét alatt történő adatfelvétellel.

A kutatás mérőeszköze

A formaruhára külön előírás nincs, a testnevelésórán elvárt felszerelés az irányadó. A felmérést minden esetben a testnevelő tanár felügyeli.

- **A test erejének mérése = Medicinlabda-lökés:** Alsó tagozatban 1, felsőben 2, középiskolában 3 kg-os medicinlabdával, minden esetben álló helyzetből két kezessé mellső lökés előre. Beugrás engedélyezett. Az adatok rögzítése méter-tizedméter kerekítéssel történik.

- **A láb dinamikus erejének mérése = Helyből sorozatugrás:** Alsó tagozatban 5-ös, felsőben és középiskolában 10-es sorozatugrás, minden esetben helyből, előre, páros lábbal, megállás nélkül. Az adatok rögzítése méter-tizedméter kerekítéssel történik. A mérést szilárd burkolatú felületen kell elvégeztetni.

- **Mozgásgyorsaság mérése = Alden-próba:** irányválogatással kombinált mozgásgyorsaság mérése 5 x 3 m-es téglalap alakú aszfalt- vagy betonpályán történik a felmérés. A sarkokon, illetve középen elhelyezett maximum 10 cm magas bója körül 8-as alakban 3 kört teljesít a tanuló. A kijelölt pálya teljesítésének idejét perc-másodperc alapon mérik, a századmásodperces érték nem kerül rögzítésre.

- **Futástereszt:** Alsó tagozatban 1000, felsőben és középiskolában 2000 m síkfutás. A végrehajtása a Városi Stadionban 400 m-es kimért, salakos atlétika pályán történik. Az adatok rögzítése perc-másodperc alapú, a századmásodperces érték nem kerül rögzítésre a viszonylag nagy táv miatt

- **Úszástudás mérése:** 1-6. évfolyamon: 4 fokú skálán, a kategóriákba sorolás szerint történik az alábbiaknak megfelelően:

A= vízbiztos; kiválóan, jó technikával, akár többszáz métert is úszik,

B=vízbiztos, biztosan, önállóan, de technikai hiányosságokkal úszik,

C= nem biztonságosan úszik, tájékozódása bizonytalan, mélyvízbe nem mehet, a hibák javítása szükséges,

D= nem tud úszni, bizonytalan, bátoratlan, folyamatos úszómozgásra, siklásra nem képes, víztől idegenkedik.

7. osztálytól: az úszás mérése egyénileg választott úszásnemben 200 m-es távon történik 50 m-es medencében.

¹ A testnevelők által végzett mérési eredmények valamennyi tanulóra rendelkezésre állnak, csupán a futástereszt kapcsoldó vérnyomásmérések történtek mintavételi eljárással kiválasztott diákok körében.

Az adatok rögzítése perc-másodperc alapú, a századmásodperces érték nem kerül rögzítésre, a századmásodperc vonatkozásában a kerekítés szabályai a mérvadóak. A felmérést minden esetben a testnevelő tanár felügyeli.

- A **testmagasság** mérése állóhelyzetben történik. Az egyenes, nem túl feszes testtartásban mért adatokat cm-ben rögzítjük, a statisztikai feldolgozás során méterre átszámítva is képezünk belőle változót.

- A **testtömeg** mérése hitelesített tolosúlyos mérleggel történik, tornaórai öltözékben.

- A **mellkas-körfogat**, **derékterület**, **csípő-körfogat** és **csukló-körfogat** mérése mérőszalaggal történik 7. évfolyamtól. Az adatokat cm-ben rögzítjük, és az országos referenciaadatokhoz, percentilisekhez viszonyítjuk.

- **Pulzus és vérnyomásmérés**

A vérnyomás mérése a bal felkaron digitális oszcillometriás vérnyomásmérővel történik ülő helyzetben, kizárólag védőnők vagy egészségügyi végzettséggel rendelkezők által.

Alappulzus és alapvérnyomás mérése: minden esetben 10 perc ülve pihenés után történik.

Pulzusszám és vérnyomás mérése futásteszt után 1 perccel: a futást követő 1 percen belül (azonnal futás után) mért érték minden esetben ülő helyzetben. A mért értékek mindenképpen feljegyzésre kerülnek, akkor is, ha szokatlan vagy meglepő értéket kaptak, mivel az újramérés már egy percen túl lenne, így már nem mutatna valós értéket

Pulzusszám és vérnyomás mérése futásteszt után 5 és 10 perccel: minden esetben ülő helyzetben (pihenés közben) szakképzett védőnők által felkaron mérő digitális vérnyomásmérővel.

Az antropometriai mérések a tanév első testnevelésóráján történnek, a testmagasság és a testsúly minden gyermek, míg a mellkas-, derék- és csípőkörfogat – a növekedési szakaszt figyelembe vételével a mérési protokoll kidolgozásában részt vevő gyermekorvosok javaslatára – csak a 7-8. osztályosok és a középiskolás tanulók körében kerül mérésre. A futásteszthez kapcsolt vérnyomás- és pulzusmérést első osztályban csak tanév végén végezzük.

Az adatok rögzítése egyéni tanulói mérőlapon történik, majd elektronikusan kerül továbbításra, végül SPSS-adattá konvertálva folyik az adatok feldolgozása. E másolási hibalehetőség kiküszöbölésére, az adatok gyors felhasználhatósága, hosszútávú feldolgozhatósága érdekében vált indokolttá egy, a szükségletekhez igazodó adatbáziskezelő és adatfeldolgozó szoftver kifejlesztése.

Összegzés

Összességében megállapítható, hogy a személyes kompetencia fejlesztésének felértékelődése jelentős mértékben hozzájárulhat az iskolai testnevelés megújításához, hiszen a sportági motorikus képességek elsajátítása mellett hangsúlyt kaphat a testi képességek fejlesztése, készségeinek bővítése. A Köznevelési törvényben is előterjesztett mindennapos testnevelés program kiváló terepet nyújt a tanulók önvédő és önálló képességeinek, motívumrendszerének tudatos tökéletesítéséhez, mely a rendszeres testmozgás révén az önértelmező személyiség számára rávilágít a napi testmozgás és az egészségmegőrzés összefüggéseire. A mindennapos testnevelés programba illesztett úszásórák pedig további járulékos előnyökkel is járnak, hiszen alkalmat teremtenek a

hátrányos helyzetű diákok számára is az uszodahasználatra, segítenek megtanulni a fürdő- és uszodahasználat szokásait, s lehetővé teszik a vízisportok utánpótlás-nevelését is.

A gyakori testnevelésórák emelik a testnevelők presztízsét, s a szakmai újítások, kihívások egyedülálló lehetőséget nyújtanak a hivatástudat erősítésének is. A kidolgozott mérési rendszerünk tervezésekor azt várjuk, hogy munkánk eredményeként számos kondicionális és koordinációs képesség mérésére alkalmas, olcsó teszt áll rendelkezésünkre, mellyel a rendszeres testmozgás pozitív hatásai kimutathatóak lesznek. További feladatot jelent az adatrögzítés, -feldolgozás és adatbáziskezelő szoftver elemeinek kidolgozása, a szoftver működtetése, valamint olyan mérőeszközök kidolgozása, melyek nem a hatékonyságvizsgálat céljait szolgálják, hanem a személyes kompetencia komponenseinek feltárásához, az egyes képességek készleteinek feltérképezéséhez járulnak hozzá.

Irodalom

- B. NÉMETH M. (2000): *A természettudományos ismeretek alkalmazása*. Iskolakultúra, 8: 49–68.
- B. NÉMETH M.–JÓZSA K.–NAGY L. (2001): *Differenciált követelmények, mint a tudás jellemzésének viszonyítási alapjai*. Magyar Pedagógia, 4: 485–511.
- B. NÉMETH M.–HABÓK A. (2006): *A 13 és 17 éves magyar tanulók viszonya a tanuláshoz*. Magyar Pedagógia, 2: 83–105.
- BARABÁS A. (1990): *A középfokú oktatási intézmények tanulói motoros teljesítményeinek összehasonlító vizsgálata*. Budapest: OTSH-TT. 63.
- BARNA M. (1998): *Gyermekek táplálkozása*. In: Aszman A. (szerk.): *Az iskola-egészségügy kézikönyve*. Budapest: Anonymus, 339–380.
- BAKONYI F. (1984): *A testi fejlettség és fizikai képességbeli változások a 7-18 éves iskolai tanulók-nál*. Testnevelés és Sporttudomány 1-2: 27–36.
- BAKONYI F.–NÁDORI L. (1980): *Az állóképesség életkori szintjei 4-12 éves korban*. A sport és testnevelés időszerű kérdései, 22: 5–32.
- BENEDEK L.–BENEDEK E. (2004): *Lépj, hogy tovább élj!* Pécs, Alexandra
- CHURCH, T.S.–CHENG, Y.J. –EARNEST, C.P.–BARLOW, C.E. –GIBBONS, L.W. –PRIEST, F.L. –BLAIR, S.N. (2004): *Exercise capacity and body composition as predictors of mortality among men with diabetes*. Diabetes Care, 27: 83–88.
- CSAPÓ B. (1999): *Képességfejlesztés az iskolában – problémák és lehetőségek*. Új Pedagógiai Szemle, 12: 4–12.
- CSAPÓ B. (szerk, 2002): *Az iskolai műveltség*. Budapest: Osiris, 20–22.
- CSAPÓ B. (2003): *A képességek fejlődése és fejlesztése*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (1997): *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- FRITZ P. (2009): *A sport mint életmód*. In Szatmári Z. (főszerk.): Sport, életmód, egészség. Budapest, Akadémiai Kiadó, 849-919.
- JÓZSA KRISZTIÁN (2003): *Idegen nyelvi készségek fejlettsége angol és német nyelvből a 6. és 10. évfolyamon a 2002/2003-as tanévben*. Budapest: Országos Köznevelési Értékelési és Vizsgaközpont.
- JÓZSA KRISZTIÁN (2004): *Az első osztályosok elemi alapkészségeinek fejlettsége – Egy longitudinális kutatás első mérési pontja*. Iskolakultúra, 11: 3–15.
- FARMOSI I. (2005): *Mozgásfejlődés*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- JÁKÓ P. (1994): *A magyar lakosság fizikai aktivitásának jelenlegi helyzete*. Sportorvosi Szemle, 35: 133-139.
- KISS É. Zs. (2003): *Fizikai aktivitás. Fittség – Prevenció*. Budapesti Népegészségügy, 3: 241-247.
- KISS K.–MAVROUDES M.–FALUDI J.–FARKAS A.–B SZMODIS M.–UVACSEK M.(2009): *Medikák testzsrótartalma és állóképessége*. Magyar Sporttudományi Szemle, 37: 3-6.
- KNEFFEL Zs. (2009): *A sportteljesítmény élettani összetevői és hatásai. A kardiovaszkuláris rendszer. Respiratorikus rendszer* In Szatmári Z. (főszerk.): Sport, életmód, egészség. Budapest: Akadémiai Kiadó, 437- 453.
- KOPP M.–SKRABSKI Á. (2000): *Pszichoszociális tényezők és egészségi állapot*. In: Demográfia, 2000, 2-3: 252-278.
- KOROM ERZSÉBET (2002): *Az iskolai tudás és a hétköznapi tapasztalat ellentmondásai: természettudományos tévképzetek*. In Csapó B. (szerk.): Az iskolai tudás. Budapest: Osiris Kiadó, 149–176.
- MAKSZIN I. (2007): *A testnevelés elmélete és módszertana*. Budapest: Dialóg Campus.
- MOLNÁR É.–B. NÉMETH M. (2006): *Az olvasásképesség fejlettsége az iskoláskor elején*. In Józsa Krisztián (szerk.): Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése. Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó, 107–129.
- MOLNÁR GY. (2006): *Az ismeretek alkalmazhatóságának korlátai: komplex problémamegoldó gondolkodás fejlettsége 7. és 11. évfolyamon*. Magyar Pedagógia, 4: 329–344.
- NAGY JÓZSEF (2002): *XXI. Század és nevelés*, Budapest: Osiris Kiadó.
- NAGY JÓZSEF (2008): *Az alsó tagozatos oktatás megújítása*. In: Fazekas K.–Köllő J.– Varga J. (szerk.): Zöld könyv a magyar köznevelés megújításáért 2008. Budapest: ECOSTAT, 53-69.
- NAGY JUDIT (2005): *Egészségnevelési programok az iskolai egészségfejlesztés szolgálatában*. Magyar Pedagógia, 3: 263-282.
- NAGY L.(2000): *A gondolkodási képességek fejlesztésének lehetséges útjai*. Alkalmazott Pszichológia, 4: 75–88.
- NÁDORI L. (1983): *Motoros (testi) képességek fejlesztésének elméleti-módszertani alapjai*. A Testnevelési Főiskola közleményei, 1. Melléklet
- OGUMA, Y. –SESSO, H.D.–PAFFENBARGER, R.S. JR.–LEE, I.M. (2002): *Physical activity and all cause mortality in women: A review of the evidence*. British Journal of Sports Medicine, 36: 162-172.
- OLÁH Zs. (2009): *A motoros teljesítmény összetevői, motoros tesztrendszerek*. In Szatmári Z. (főszerk.): Sport, életmód, egészség. Budapest: Akadémiai Kiadó, 543-573.

- PIKÓ B.–BARABÁS K.–MARKOS J. (1996): *Health risk behaviour of a medical student population*. Report on a pilot study. Journal of Royal Society of Health, 116: 97-100.
- PIKÓ B.–BARABÁS K.–MARKOS J. (1993): *Egészség-magatartási minták populációsintű vizsgálata: az ún. fizikai aktivitási magatartás*. Népegészségügy, 74: 207-211.
- PIKÓ B.–KERESZTES N. (2007): *Sport, lélek, egészség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SOMHEGYI A.–NANSZÁKNÉ CSERFALVI I. (2006): *Mozgásszegény életmód és a betegségek kapcsolata*. In Barabás Katalin (szerk.): *Egészségfejlesztés*, Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt., 132-138.
- SOMHEGYI A. (2006): *A testmozgás jelentősége*, In Barabás Katalin (szerk.): *Egészségfejlesztés*, Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt., 139-148.
- TIHANYI A. (2009): *A sportteljesítmény élettani összetevői és hatásai. Sport és edzettség*. In Szatmári Z. (főszerk.): *Sport, életmód, egészség*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 399-411
- VAJDA Zs. (1999): *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Budapest: Helikon Kiadó.
- ZSOLNAI A.–JÓZSA K. (2003): *A szociális készségek fejlesztése kisiskolás korban*. In Zsolnai A. (szerk.): *Szociális kompetencia – társas viselkedés*. Budapest: Gondolat Kiadó, 227-238.

NAGY TERÉZIA

NARRATÍV MENEKÜLTSORS

A hatalom és mobilitás kérdései

A hatalom és mobilitás a menekült narratívákban

Az élettörténeti módszer, a kvalitatív módszerek általában, rendelkezésünkre állnak, ha olyan összetett témával foglalkozunk, amelyet emberek történeteivel ragadhatunk meg. A narratív megközelítés alkalmazásával – úgy gondolom –, lehetőségünk nyílik a megértő értelmezésre, azaz arra, hogy az emberi *sorsot* – nevezzük így, mégha a sorsszerűséget esetlegesebbnek is tekintjük annál, mint ahogy azt témánk kapcsán láthatjuk –, a társadalmi-kulturális környezet összefüggéseiben, hatások folyamában értelmezhesük (vö. Pászka 2007: 14 és 21). Amint azt látni fogjuk, két egymással összefüggő, külön is elemzett szempontot emeltem ki: a hatalom, tekintély és láthatóság valamint a mobilitás szempontjait. E kettő aspektus az, amely a menekültek elbeszéléseiben megjelenik, mint a sors kegyelme és kegyetlensége. Az összefüggés azonban nemcsak az élettörténet elbeszélések során válik plasztikussá, hanem az elemző szem is összefüggést találhat közöttük, ha a mobilitási pályát és a hatalom birtoklását együtt tekinti. Lentebb azonban láthatjuk azt is, hogy a narrációk nemcsak a hatalom birtoklását, hanem annak használatát és egy transzcendentális hatalomnak való (többé vagy kevésbé) alávetett életet is bemutatnak, s ez a másik szempont inkább a hatalom közvetítettségét, az azzal való felruházottságot vagy hiányt interpretálják. Ez esetben a hatalom nem az individuumé, hanem a Koráné avagy ez által a muszlim közösségé. A narratív megközelítésben azonban az láthatóvá válik, hogy e kettős hatalom definíció nemcsak a nyelv alaki megjelenésében azonos, hanem a diaszpórákon (ill. a muszlim közösségen) belül más módon is összefügg.

A terepmunka – a diaszpóra sajátosságai

Több éve végzek terepmunkát magyarországi muszlim közösségekben, s ezen belül négy éve magyarországi diaszpórákban és menekültek körében, ahol elsősorban Dél-Ázsia, a közel-kelet, a maghrebi térség valamint Kelet- és Nyugat-Afrika területeiről származók kultúrájával, integrációjával, kapcsolathálóikkal foglalkoztam. A lentebb kirajzolódó megállapításokhoz számos élettörténeti interjút készítettem, megfigyelőként résztvevő pozíciómban megannyi alkalommal vettem részt beszélgetésekben és a diaszpórákban, illetve a táboron belüli eseményeken.

E jelzett diaszpórák sajátosságai hazánkban, hogy viszonylag rövid történelemre tekintenek vissza, többek között azért is, mert a migrációs útvonalak között hazánk viszonylag kis szere-

pet tölt be, nem is célállomás, s akik mégis hazánkban kérnek menekültstátuszt, igyekeznek továbbállni. Azok, akik nem menekültként (diákként, vállalkozóként) érkeztek Magyarországra e területekről, viszonylag kevesen vannak. Egyes diaszpórák gazdaságilag gyengék, mások kevesen vannak vagy az összetartás csekély. A származás mellett, hogy identitásképző elem, a diaszpórához való kulcsot jelenti, de a diaszpóráközi individuális kapcsolatokat is befolyásolja.

A nyugat-afrikaiak körében plasztikusan a nigériaiak közössége rajzolódik ki, ők szám szerint is többen vannak, s összetartóbbak, mint más nyugat-afrikai csoport. Kisebb létszámban élnek szenegáli, malii, elefántcsontparti és kameruni származásúak, itt a kapcsolatot elsősorban a barátság, másodsorban az akár a csoporton túlmutató vallási közösségi kapcsolatok határozzák meg.

A kelet-afrikaiak tagoltak, mind származási ország, mindpedig törzsek és politikai hovatartozás szerint. A szomálok nagy tömbje ugyan összetartó, de gazdaságilag gyengébb, s nem is sokan kívánnak hazánkban megtelepedni, az integrációs törekvések csekélyek, maguk között és válogatva a muszlim kapcsolatok között, építik a közösségeiket. A szomálok közötti összetartás még a politikai, klánbeli hovatartozás különbözőségei ellenére is erős, kifelé zárt csoportot alkot. A kisszámú eritreaiak közössége helyileg is, politikailag is tagolt, csakúgy, mint a kissé nagyobb létszámú etiópok közössége.

A fentebbi nagy szubszaharai diaszpórákon kívül számos kisebb egy-két fős csoport él, a menekülttáborokban egyszer-egyszer lehet találkozni kongói, angolai, gambiai, libériai vagy más országokból menekült személyekkel.

Az aránylag nagyszámú afgán, pakisztáni, iraki menekültek mellett bangladesi, iráni menekültek kisebb számban és nagyszámú közel-keleti (palesztin, kurd), maghrebi (elsősorban egyiptomi és nyugat-maghrebi) érkeznek hazánkba.

A választóvonalak egyike a muszlimok között – a vizsgált közösségben ők vannak többségben – az etnikai különbségek, illetve különbségtételek. Amellett, hogy a muszlimok összetartanak, s párt, barátot, üzletfelet, munkatársat inkább egymás közül választanak – úgyis megfogalmazható néha, hogy inkább, mintsem európai¹ –, egymás között éles, bár szükség szerint átjárható határokat húznak (ld. Nagy 2007.). Úgyis, mint egyfajta hierarchikus szemléletmód, melyben valaki, valamely oknál fogva lenézi a másikat – a perzsák az arabokat, a maghrebiek a szubszaharaiakat, a szubszaharaiak pedig megkülönböztetik a keleti és nyugati szubszaharaiakat. S ezek csak a főbb választóvonalak. Ezek az ünnepek kapcsán, a mecsetekben eltűnnek, azonban plasztikusan kirajzolódik akkor, amikor a szerepek szétosztásáról van szó: üzleti kapcsolatban, munkaadó-munkavállalói kapcsolataikban, illetve a mecseten belüli szerepek leosztásában (ki lesz imám, kit szólítanak sejknek, ki az, aki csak harmadrendű). Ez utóbbi következtében a menekültek lefelé való mobilitása, látjuk majd lentebb, tovább erősödik – elveszíthetik in-group társadalmi presztízsüket.

Hatalom, tekintély

A diaszpórák sajátosságai mellett szempontunkból egy nagyon lényeges különbség jelenik meg a tradicionális muszlim közösségekkel szemben. A férfiak és nők elkülönülése ugyan előírt,

¹ Ez nem rasszizmust jelent, de a vallási azonosság biztosítja azt a közösségi érzést, intimitást amely a különféle kapcsolatokhoz szükségesnek látszik. Az ígéretek, igazságok a közösségen belül értelmezhetők, a kulturális-vallási azonosságok ezt segítik.

kötelező, de nem minden esetben megvalósítható, így például nem megvalósítható a menekült-táborban, a találkozáshelyeken.

Így a frissen érkezettek, a néhány éve itt élők közegeiben jól látszik az, ahogy a hatalom, a Korán előírásai befolyásolják a látást, a tekintetet, akkor és ott, amikor ez a valóságban megtörténhetne.

Az illem, szokás, törvény (itt: saría), a Korán, a szunna, a fatva befolyással van a mindennapi életre, így arra is, hogy mi az, ami megtekinthető, s mi az, ami nem, amely az erkölcsbe, a józan élet törvényeibe, avagy az iszlamista ideológiába ütközik. A hatalom transzcendentálisan és szokásjogilag megerősítve jelenik meg, s ellenőrzi a percepciót. A hatalom és a tekintély befolyással van arra, hogy mi az, ami befogadható – elutasítandó vagy egyszerűen csak tudomásul nem veendő. Az iszlám – a Korán, a szunna és a fatvák – tekintélye, hogy egy kicsit a tekintélyt elvállasszuk a hatalomtól, elvileg megkérdőjelezhetetlenül lebeg a hívők felett, de tudnunk kell azt is, hogy mind a személyes vallásosság, mindpedig a szokások felülírhatják itt-ott e tekintélyeket. Így a diaszpórában is előfordulhat, hogy valaki jobban, mások kevésbé vallásosak, esetleg – mint ahogy azt például a szomálok és a nyugat-afrikaiak valamint a fatvák kapcsán láthatjuk – a szokás felülírja, hogy ezeket mennyire veszik figyelembe, mennyire terjed ki személyes észlelésükre, interperszonális kapcsolataikra, valamint a mindennapi életük egyéb területeire.

A legalapvetőbb szempont az, ahogy a Korán előírja², hogy a férfiak és nők elkülönüljenek egymástól, ha nincsenek rokoni kapcsolatban, s tekintetüket ne emeljék a másik nemre. E példán és mások segítségével kívánom a látható és a láthatatlan problematikáját megragadni.

A látható

A látható amellet, hogy mindaz, amely a mindennapi (és ünnepi) alkalmakkor láthatóvá válik a szemlélődő muszlim számára, sajátos korlátok közé van szorítva. Nem tartozik ide mindaz, ami az iszlám erkölcsébe, a józólés vagy a jog határaiba ütközik. Nem tartozik ide mindaz, amely elvi szinten „hozzáférhető” – az internet, a média, az európai kultúra által – de tiltott vagy legalábbis nem megengedett (így a szexuális tartalmak, az európai ateista irodalom és költészet). Látható és megtekintendő mindaz, amely az iszlám hitben való elmélyülést elősegíti, s a diaszpóra sajátságaiából adódóan mindaz, amely az Otthont esszenciálisan tartalmazza, vagy segíti az identitás megőrzését. Megmutatandó tehát az iszlám bölcsek írásai, a közösségen belül példamutató ember (vagy asszony) élete, az internetes hírportálok, amelyek legitimálják az elvándoroltak sorsát, illetve adott politikai, etnikai, vallási oldalt képviselik.

A látható és a megmutatandó egzotikum

A látható dolgokon belül külön meg kell említeni a diaszpóra azon attribútumait és eseményeit, amelyeket a „megmutatandó egzotikum” kifejezéssel is illethetnénk.

A nyugat- és kelet-afrikai, a dél-ázsiai, a közel-keleti és a maghrebi térségből érkezett menekültek esetében a szembeötlő különbségek mellett, a magyarokétól eltérő kulturális és vallási sajátságokról, kötődésekről beszélhetünk. A sokszínű Afrika különböző részeiből érkezett

2 „Mondd a hívő férfiaknak, hogy süssék le tekintetüket, s őrizték szemérmüket, ez tisztább a számukra. Allah mindenről tájékozott arra nézve, amit tesznek. És mondd a hívő nőknek, hogy süssék le tekintetüket, s őrizték szemérmüket.” (Korán, A világosság: 30-31.)

menekültek, vagy épp a legkülönbözőbb iszlám területekről érkezettek esetében az értelmező érdeklődő a diaszpórán belüli differenciáltságot fedezheti fel. Azonban ahogy arról a menekültek beszámolnak, sokszor csak az afrikai vagy a muszlim attribútumukat tekintik, s ez alapján viszonyulnak hozzájuk. Még a kulturális megmutatkozásnak helyt adó eseményeken is az afrikaiakat együttesen kezelik, még akkor is, ha az esemény során etnospécifikus jellegzetességeiket kívánják megmutatni

A már-már performance értékű bemutatkozásokat – lett légyen az egy kulturális est, egy kávézó vagy egy étterem – amelyek során ugyan kiemelik különlegességeiket (Nagy 2008), de ugyanakkor azon elemeket válogatják ki, amelyek feltételezhetően befogadásra találnak – és amelyek megfelelnek annak a kritériumnak, amellyel a látható-t jellemeztük. Ilyen az étel, a zene, a vízipipa, a kalandos történetek interpretációi. Az afrikaiak zenéje, a konga és a darbuka hangja, az arab zene és a hastánc olyasmis, amely könnyen elfogadható.

Az iszlám – más „egzotikus” termékekhez hasonlóan – bemutatásra és felkínálásra kerül (ld. dawa', azaz hitre hívás gyakorlata). Az iszlám megmutatásának kapcsán ugyanazon jellegzetességekről beszélhetünk, mint amikor az Otthonról beszélnek. (A hasonlóság alól egyetlen kivétel az iszlám európai sztereotípiáira [mint pl. a fundamentalizmus, a dzsihád, tálibok kapcsán kialakult sztereotípiákra] irányuló dekonstruktív felvetések.)

Mind a fogyasztásra felkínált interpretációban, mindpedig a „belső” szférában az Otthon, a haza mitikus interpretációja jelenik meg. Permanens interpretációban és narrációban jelenik meg az Otthon, amely felruházódik a szépség, a tisztaság, a becsületesség, az ősi tradíciók, a kölcsönös szeretet és tisztelet jellegzetességeivel.

A látható és a láthatatlan, a megengedhető és a megengedhetetlen

A láthatóság és a megengedhetőség (vö. lehető és lehetetlen és a megismerés Merleau-Ponty 2007. 48.) mentén egy kétszer kettes mátrix rajzolódik ki, amely alapvető módon húz határokat, de e mátrixnak az elemei az illem, szokás, törvény (saríja), hatalom valamint a tudatos és tudattalan, rejtett és feltárt fogalmai mentén értelmezhetőek tovább.

Látható Megengedhető	Látható Megengedhetetlen
Láthatatlan Megengedhető	Láthatatlan Megengedhetetlen

Látható és megengedhető

Ide tartozik mindaz, amit a diaszpórák fogyasztásra felkínálnak, az a fajta Egzotikum, amelyet performance értékkel bír, amelyet önmagukból megmutatni megengedett. A diaszpóra azonban nemcsak nyilvános, kifelé megmutatható elemei tartoznak ide, hanem azok is, amelyet maguk között megmutathatnak. Ez utóbbiakat az iszlám jog és a szokások befolyásolják.

Láthatatlan és megengedhető

E kategóriába sorolhatnánk mindazon elemeket, eseményeket, tevékenységeket, s nem utolsósorban személyeket, amelyek látása tulajdonképpen bizonyos határok között megengedett, az iszlám jog és szokás nem tiltja, de mégis rejtve marad. Így például a nők rejtve maradnak a férfiak előtt, a nők nem tekinthetnek idegen férfiakra. Azonban a pillantás nélküli percepcióra itt is mód adódik. Ha a férfi nem is a nőre, hanem annak válla fölött, de arcától 5-10 centiméterre tekint, akkor valójában látja, tudomásul (és tekintetbe) veszi a nőt, de mégsem nézi. A diaszpórák itt kapnak jelentős kihívást: hiszen nagyon sok egyedülálló érkezik közéjük, illetve európaiakkal is találkoznak, így ezen interperszonális találkozások során kell érvényesíteniük az erkölcsileg helyes magatartást. A diaszpórákban a nők is kénytelenek nem-rokon férfiakkal szóba elegyedni – akár egzisztenciális, akár vallási kérdéseket illetően, a találkozások során nem megoldható a nők és férfiak szigorú szeparálása – hiszen egy-egy nőnek egyetlen kapcsolata a saját kultúrával (az Otthonnal) a férfiak közössége által élhető meg. E kapcsolatok azonban – amennyire csak lehetséges – rejtve maradnak.

Láthatatlan és megengedhetetlen

A mátrixon tovább haladva a láthatatlan és megengedhetetlen mezejére érünk. Ez egyben azt is jelenti, hogy a tilalmakkal találkozunk. Megengedhetetlen és nézni (olvasni) nem való a hitetlen művek, így Rushdie vagy Ayan Hirshi művei is, de ehhez hasonlóan mindaz, amit jószereivel elrejt a szégyen, amire nem szabad még pillantani sem (homoszexualitás, megengedhetetlen szexuális magatartás, félrelépés). Tulajdonképpen ezek büntetendőek is, amennyiben fény derül rájuk – s amennyiben ezt tanuk, akik szintén nem láthatták, tanúsítani tudják. Így szorosan egybekapcsolódik a következővel is.

Megengedhetetlen sokszor az „otthon tartott nők” megpillantása is – ők mellett, hogy a közösség láthatatlan részesei, érdekes módon pontosan azért is vannak elzárva a külvilágtól, hogy ne lássák az erkölcstelen vagy csupán az otthon (férj) által megszabott rendtől eltérő Világot.

Megengedhetetlen a temetés látása a nők számára, mert a közvetlenebb látvány olyan mértékű siránkozásra sarkallná őket, hogy a halott nem tudna békében nyugodni – mondják.

Látható és megengedhetetlen

Ez egy speciális helyzet: meg kell mutatni, hogy mi a rossz, az eltérő, ami elítélendő, amely nem fér az erkölcs által megengedett világba. Némileg a látható itt azt jelenti, hogy büntetés céljából megmutatható a kultúrában (vallásban). Ez egyfajta interpretáció és performance is egyben, csakúgy, mint az első kategória – csak itt épp a rosszat kell láthatóvá tenni, tanulságul mások számára.

S ha megkérdezik, hogy az, amelyet a nyugati világ a muszlim diaszpórákkal kapcsolatosan is hangsúlyosnak lát, a dzsihád, az öngyilkos merényletek hova tartoznak – magam is elbizonytalanodok. Hiszen tudjuk, hogy a dzsihád egy kissé mást jelent, s nem elsősorban a háborút, de ha mégis ezt tekintjük, tudnunk kell, hogy mind ezen egyszerűsített értelmezés, mindpedig az öngyilkosság alapvetően megengedhetetlen a diaszpórák számára is, éppúgy, ahogy a nyugati világnak. De látható, igaz, valójában annak csak végső pillanatai, bemutatott változatai hozzáférhetőek igazán.

Nők és férfiak a láthatóság peremén

Ahogy azt már fentebb is említettem, a nők és a férfiak közötti kapcsolat erősen korlátozott, a hatalom – ezen belül a transzcendentális hatalom közvetítve – befolyásolja, hogy ki kit láthat, ki kit érinthet, ki kit vehet észre, ki mit vehet észre. Ez így van tehát az érintés és bármely olyan kapcsolat esetében, amely fizikai kontaktust jelent vagy jelenthet³, továbbá ha ez a másik fél (nem) észrevételével, tekintetbe vételével járhat⁴. Ez alól kivételt képez, ha segítő szándékkal fordul egy férfi a nő felé – ekkor rátekinthet, de ha nem is teszi, mégis érzékeli a jelenlétét. Fordítva ez még inkább korlátozott, hiszen „egy nő alapvetően miben segíthetne egy férfinak”? A hibák észlelése kötelező, azzal együtt, hogy a tekintetet el kell róla fordítani és semmi esetre sem szabad összekeverni a követendő példákkal. A kiválóságok, jócselekedetek észrevétele is ajánlatos, de a tekintetbe vétel alapvetően Allahé – a dicséret ezért nem igazán helyénvaló, bár Eid al-Fitr ünnepén előfordul, hogy az év során észlelt cselekedetek ajándékozára adnak okot.

A tekintet és a tekintetbe vétel

A tekintet és a tekintetbe vétel igazából nem függ a rápillantástól – ez utóbbi inkább kiegészítő jellegű. A tekintet „majdnem” a tárgyra irányításával is megtörténhet az észlelés, s így is kell történnie a fentebb leírt, a hatalom által korlátozott esetekben. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a rápillantás és/vagy észlelés (tekintetbe vétel) kétféle módon valósulhat meg:

- rápillantás és észlelés együttesen
- rápillantás nélküli tekintetbe vétel.

Tehát, ha a tekintet, a pillantás megengedhetetlen, akkor e nélkül, a szem sarkából való követéssel, hallomásból való tájékozódással – s esetenként a tilalmak erdejébe való tévedéssel valósul meg a tekintetbe vétel. E tekintetbe vétel azonban éppolyan fontos a mindennapi életben, a vallás színpadán és az identitás megerősítésében, mintha a megengedett tekintet segítette volna.

A menekültek mobilitási pályái és a hatalom birtoklásának kérdései

E tanulmány második részében a mobilitás kérdését vizsgálom, hogy a menekültek sajátos intragenerációs mobilitása fényében értelmezzük az emberi sorsot, a társadalmi-kulturális hatásokat és a hatalom birtoklását a narratív értelmezésben figyelembe véve. A menekültek sajátos mobilitás-profilja olyan kérdéseket vet fel, amelyek az inter- és intragenerációs mobilitás, a flexibilis munkaerőpiac, a mobilitási stratégiák kapcsán felmerülő elméleti megfontolások újraértelmezését teszik lehetővé, sajátos kérdésekkel színesítik azt. A menekültkérdés elsősorban a kulturális identitás, a migráció, a foglalkoztatás, a kirekesztettség és multikulturális társadalom elméletei és fogalmai kapcsán kerültek a társadalomtudományi diskurzusba. A társadalmi mobilitás szempontjából egyetlen részterületre irányult a figyelem: a térbeli mobilitás és annak munkaerőpiaci hatásaira. Megközelítésemben a kibocsátó ország és a befogadó ország közötti térben és társadalmi státuszban megtett út, az intragenerációs mobilitás, az egyenlőség/egyen-

3 Akár ekként is: „Az a nő, aki illatossá teszi magát és azután áthalad az emberek között azért, hogy érezzék illatát, az bizony parázna!” (Ahmad hagyománya)

4 Okot adhat esetleg erkölcsstelen, pajzán gondolatokra. Kivétel itt is van: házasságkötés előtt megtekintendő a másik fél.

lőtlenség kérdései, a befektetés megtérülésének kérdése került a középpontba. S ahogy azt a tanulmány első felében jeleztem, a hatalom kettős fogalmával is megidézett narrációkat is összekapcsoltam a mobilitás-vizsgálatommal.

Néhány mobilitási csatorna elemzése

A menekültkérdés a mobilitás szempontjából térbeli mobilitásként (migráció), inter- és intragenerációs mobilitásként, a befogadó ország társadalmi mobilitásától való eltérő modellként értelmezhető.

A menekültekként érkezők migrációjának egyik oka a kibocsátó ország társadalmi – politikai – gazdasági helyzete (háború, elnyomás, polgárháború, etnikai-vallási konfliktusok), másik hányaduk egyértelműen gazdasági okoknál fogva érkezik, az egzisztenciális problémáit más társadalmi-politikai okok mögé elrejtve. Miközben hatalmas utakat tesznek meg, szempontunkból a térbeli mobilitás két attribútuma válik fontossá. Egyrészt a migránsok elhagyják saját környezetüket, társas közegüket, s ezzel társadalmi státuszukat is; másrészt a megérkezésüktől kezdődően a teljesítmény helyett a származásuk, nemük határozza meg egy időre társadalmi útjukat (vö. Sorokin 1977).

A területi elmozdulás esetükben társadalmi-kulturális változásokat is hoz, amelyek miatt a szocializációjuk eredményei (az egyén korábbi integrációja) kérdőjeleződik meg. Az iskolai végzettségüket igazoló papírok vagy elvesztek/elmaradtak vagy érvénytelenek, nem kompatibilisek. Gyakran előfordul, hogy hamis személyazonosságuk mellé az iskolai végzettséget igazoló papírokat természetesen nem tudják hozzá kapcsolni. A társas kötések, melyek a státuszmegtartásban és státuszmegszerzésben segítik az individuumot, hátra maradtak, gyengén képesek csak támogatni az egyént⁵, új kapcsolatokat kell létesíteniük. A gazdasági-társadalmi státuszuk a befogadó országban megváltozik (ld. lentebb), s ezzel együtt a hatalom birtoklásának esélye is.

Ha csak a területi mobilitás dimenzióját nézzük, akkor státuszemelkedést jelenthetne az, hogy egy gazdasági-társadalmi-etnikai problémákkal, elszegényedéssel, polgárháborús viszonyokkal, esélyegyenlőtlenséggel sújtott területről egy rendezettebb körülményekkel bíró országba érkeztek. Valójában azonban eltúlzott lenne a státuszemelkedést ezen egyetlen dimenzió alapján nézni. Ha a további mobilitási csatornákat is bevonjuk, akkor a kép jelentősen átalakul.

A menekültek mobilitásának éppúgy mutatója a munkamegosztási hierarchiában elfoglalt hely, az iskolai végzettség, a jövedelem (a szempontokat vö. Róbert 1986; Lin 1991), mint más társadalmi csoportokban. A nehézséget az okozza, hogy az interpretációba be kell vonni a kibocsátó ország és a befogadó ország közötti különbségeket.

Továbbá a vizsgálatkor az egyes dimenziókban külön-külön meg kell tekinteni az apa/családfő státuszát, a menekült „otthoni” státuszát, valamint az integrálódó személy státuszát a befogadó országban. Ez a három pont rajzolja meg a vizsgált individuum mobilitását.

A foglalkozás dimenziójában végbemenő változásokat tekintik a mobilitás legfontosabb mérőszámának (Róbert 1986: 157). A presztízshierarchián belül és a generációk közötti elmozdulásként is lehet értelmezni. A menekültek esetében úgy tűnt számomra, hogy mindkettő elemzése a helyénvaló. A menekültek többségének interjújából kirajzolódik, hogy egzisztenciális bázisuk megrendült, de az is, hogy a munkanélküliség többségüket nem sújtotta.

5 Több menekült is elmondta, hogy a családja otthonról küld időnként nagyobb összeget, vagy a már Európában tartózkodó rokon is támogatja anyagilag, illetve tanácsokkal.

„A [közgazdasági] főiskola befejezése után egy építővállalatnál dolgoztam, majd pedig a nagybátyám elhelyezett egy gyógyszercégnél. Orvosokhoz mentem, olyan orvoslátogató voltam. Mindent tudok a gyógyszerekről és a betegségekről, meg tanácsokat adtam, előadásokat tartottam az embereknek az egészségről.” (Akh., pakisztáni férfi, 37 éves AU/4)

„Amikor az iskolát befejeztem, motorokat szereltem és árultam, volt egy kis boltom. Rendesen megéltünk anyámmal.” E., nigériai 20 éves férfi A/11)

Kereskedők, iparosok, szállítmányozók és tanulók voltak többségében, akik viszonylag biztos megélhetéssel bírtak. A politikai menekültek (akiknek a személyes interjújában és nemcsak a Hivatalnak mondott adataiban is ez körvonalazódik), ott az értelmiségi és a katonai pályák is megjelennek.

A szülők, elsősorban az apák vizsgálatakor azt láthatjuk, hogy a gyermekeiknél valamivel alacsonyabb presztízsű foglalkozásúak. Alacsonyabb iskolai végzettség, esetleg iskolázatlanság jellemző a szülők generációjában, amelyhez képest a menekültek „otthoni” státusza magasabb. Ott, ahol a testvérre vonatkozó információk is rendelkezésre állnak, azt láthatjuk, hogy minden gyermek közel egyforma iskolai végzettséggel rendelkezik, vagy fog rendelkezni (jelenleg tanuló, diák). Így például az előbbi pakisztáni férfi édesapja középfokú végzettséggel (édesanyja alapfokú végzettséggel sem) rendelkezik, de mind a hat gyermek főiskolán tanult vagy folytat tanulmányokat.

A foglalkozási mobilitást tekintve az intergenerációs mobilitás tehát felfelé irányul, azonban ez is párosul egyfajta esztétikai-egzisztenciális elégedetlenséggel, amely a társadalmi berendezkedés zárt, immobil volta adhat magyarázatot és az elvándorlás jelenti az egyetlen kitérési utat a számukra.

Azt, hogy a migráció a várankozásoknak megfelelő eredményt hozza-e a menekültek számára, alább láthatjuk.

A fentebb jelzett iskolai papírok hiánya és esetlegessége mellett a menekülteket a nyelvi nehézségek is gátolják a munkavállalásban. Elhelyezkedni a végzettséget nem igénylő területeken tudnak (konyhai kisegítő, plakátragasztó, építkezéseken segéderő stb.), s mivel a munkaadó ritkán vállal többlet adminisztrációt egy 'szakképzetlen' munkaerőért – inkább választ másvalakit -, gyakran feketén dolgoznak.

A foglalkozási hierarchiában lefelé mozdulnak, süllyednek az otthoni státuszhoz és az apa státuszához viszonyítva is. A szubjektív értékelésben ez az életpálya természetesen negatív jelzőkkel terhelt – az otthoni presztízs, elismertség helyett a tekintélyvesztés fogalma rajzolódik ki. Kis hányaduk, akik önálló vállalkozásba kezdenek, s otthoni termékeket forgalmaznak (textiláru, fűszerek, fémáruk stb.) vagy éttermet nyitnak – státuszaik magasabbak, mint otthon volt, vagy ugyanazzal foglalkoznak. Ők a szubjektív értékelés során nagyobb önbizalomról, s legalább a viszonyítási csoporton belül, az etnikai csoporton, muszlim közösségen belül viszszanyertnek érzik a tekintélyt és egy minimális hatalmat, amely inkább gazdasági és társadalmi hatalom, mintsem politikai. Sokan ezen vállalkozóknál kapnak munkát – származási országtól függően egy-egy helyre koncentrálnak. Utóbbiak státusza a szakképzetlen, betanított munkásokéval egyenlő, így ez is lefelé való mozdulásnak tekinthető.

Azok, akik sikeresen működtetik vállalkozásaikat, stagnálást vagy enyhe emelkedést érzékelnek, de az értelmezést itt az nehezíti, hogy az itt élő honfitársaihoz viszonyítható a presztízsük, mert valamelyest elkülönülve élnek másoktól.

Legtöbbször, míg az otthoni foglalkozásuk presztízséről meglegedetten számolnak be, elkecseregdedten konstatálják, hogy nem jutnak megfelelő munkához; kirekesztéssel, xenofóbiával, rasszizmussal vádolják meg a befogadó országot.

A foglalkozások presztízse természetesen nem vethető össze egyértelműen, hiszen a presztízs értékét a körülvevő társadalom határozza meg, s emiatt egy foglalkozási csoport megfeleltetése egy hasonlóval a kibocsátó országban, kontextuális értelmezést kíván. Ennek ellenére azt is érzékeltetik, hogy a jelentős presztízsvesztés és tehetetlenség, kiszolgáltatottság (korábbi értelmezési mezőnkben a hatalom hiánya) jellemzi a befogadó országban a státuszukat.

Ha az értelmezési dimenzióba az iskolai végzettséget is bevonjuk, ahogy teszik azt a mobilitási diskurzusokban (vö. Bourdieu 1978: 71 és Róbert 1986; Ghatak–Sassoon 2001: 3–5; Krichel–Levine 2001: 49–51), lefelé való elmozdulást tapasztalhatunk a státuszgrádicsokon. A diaszpórákban készült narratív interjúk alapján azt láthatjuk, hogy a bevándorlók az iskolai végzettségnek többnyire megfelelő munkát vállaltak Otthon, majd pedig menekültként többségük kénytelen volt lefelé elmozdulni. Azok, akik végzettségüknek megfelelő vagy annál jobb munkát végeznek, hosszú ideje (megközelítőleg 20 éve) élnek hazánkban. Ebből következik, hogy a lefelé való elmozdulást nem szabad általánosítani, az idő dimenzióját szem előtt kell tartani.

Azt is láthatjuk, hogy az iskolai végzettség lényegében jelentéktelen közvetlen befolyással van az új státuszra, de az élettapasztalat (s itt az iskolai, vallási iskolai tapasztalatok is számítanak), az érdekérvényesítés képessége jelentős, pozitív hatással van.

A jövedelem csak egyetlen dimenziója az anyagi előrejutást mérő mutatónak. Ugyanakkor esetünkben ez az egyetlen, amely rendelkezésre áll. A minimálbér, amelyért dolgoznak, vagy a menekülttáboron belüli munka javadalmazása (7–40 ezer forint) és az otthonról vagy a nyugaton élő rokonoktól érkező anyagi támogatás teszi ki az összeget, amelyből a táborban élőknek fedezniük kell szükségleteiket. Megjegyzendő, hogy lakbérre, napi háromszori étkezésre, tisztálkodó és tisztítószerekre nem kell költeniük, tehát ez az összeg a személyes szükségleteiket elégíti ki, nagyobb összeg esetén a jövő megalapozását.

Emellett féllegális és illegális tevékenységekből adódó jövedelmek vannak, illetve vannak menekültek, akik semmiféle jövedelemforrással nem rendelkeznek.

Ha a legális jövedelemszerző tevékenységet nézzük, e dimenzióban is lefelé való elmozdulást látunk. Azok, akik az otthoni jövedelmüket is bevallották, s itt nem folytatnak vállalkozást, e csatornán is süllyednek. Az otthoni jövedelem átszámolva 59 ezer és 169 ezer forint között mozog, míg az itt, legálisan megszerzhető jövedelem átlag 52 ezer forint. Ismerve a magyar társadalmi-gazdasági helyzetet, kijelenthetjük, hogy e dimenziót értelmezve sem tapasztalhatunk rövidtávú státuszemelkedést a menekült életút során, s lokális szinten sem rendelkeznek jelentős tekintéllyel.

A menekültként érkezők intragenerációs mobilitása megszakad, törésvonal keletkezik benne, s egy alacsonyabb státuszról indul újra a mobilitásának íve. Ha a mobilitási csatornákat együttesen tekintjük, azt láthatjuk, hogy konzisztens lefelé való elmozdulás látható az otthoni és a befogadó országai státusz között.

Hoffmann-Nowotny szerint (idézi Cseresnyés 2005: 222) a migráció során a befogadó ország társadalmi struktúrája alá rétegződnek a beáramló csoportok. Azonban az empirikus munka és a szakirodalom alapján azt mondhatjuk, hogy a migráns csoportok nem alárétegződnek a társadalomnak, hanem apró, fragmentált csoportokat alkotnak, amelyek etnikailag/vallásilag meghatározottak és hierarchizáltak. Ezen csoportok a társadalmon belül vannak, azzal kapcsolatban (társas és gazdasági kapcsolatban) állnak. A kívülállásuk kulturálisan meghatározott/befolyásolt, de a befogadó országgal reflexív kapcsolatban állnak. Ez a reflexív kapcsolat részben vagy teljes egészében megfosztott mindennemű hatalomtól (tekintélytől), ezek ugyanis csak a jelzett csoportokon/diaszpórákon belül működnek a számukra.

A migráció és a mobilitás

A növekvő fejlődés irányába mozduló migrációs hatás a befogadó országok társadalmi struktúráját, munkaerőpiacát befolyásolja. A társadalmi struktúrában foglal helyet, miközben a munkaerőpiaci lehetőségeket és annak nyitottságát próbálja kihasználni. A munkaerőpiaci nyitottság lehetővé teszi a státuszmegszerzést, amely újabb migránsok érkezését vetíti előre. Ha a kereslet csökken, a mobilitási csatorna beszűkül és társadalmi konfliktusokhoz vezet.

A társadalmi konfliktusok kifejlődését az is segíti, hogy ahogyan azt láthattuk az ábrán, egy viszonylag szegregált hierarchia élkelődik a társadalmi struktúrába, amely (akármelyik, általam vizsgált csoportot tekintve is) különbözik az őt körülvevőtől (a szegregációból következő egyenlőtlenségről ld. Caldeira 1999: 102-105). A muszlimok a tradicionális szerkezetek, vallási szabályok megőrzése mellett integrálódnak és szegregálódnak egyszerre (ismertebb példák sorát lehet említeni Nyugat-Európából, de Magyarországon is így van⁶).

A már említett Hoffmann-Nowotny 1973-as tanulmánya a migránsok és a helyi népesség eltérő mobilitását és az ellenőrizhetetlen társadalmi változást említi. Ez utóbbi publicitása a konfliktusok mentén jelenik meg, a multikulturális megközelítések ezt toleránsabban látják (Schiffauer, 2004). Az eltérő mobilitás attribútumai fentebb részletezésre kerültek, kivétel a migráns hálózatok szerepe a mobilitásban, amely a menekültek mobilitási stratégia-tervezésekor is megjelenik, s valós szerephez jut a beilleszkedés, az új élet megkezdésekor, a státuszmegszerzés és státuszmegtartás folyamataiban (vö. a gyenge kötések erejéről Granovetter 1991).

Az Idegen mítosza és a társadalmi kirekesztés és befogadás problémája

Miközben a menekültekről, idegenekről beszélünk, fel kell ismerni, hogy a kultúra határai lezáratlanok, a határokon szinkretizmusok jönnek létre (Schiffauer 2004: 159.), amelyek Ulf Hannerz megfogalmazásában a globális mozaikok végét jelenti a globális világban, ahol a megismerés és elfogadás/elutasítás nem privilegizált, mert a kultúrák között kommunikáció és egymásrahatás van (Hannerz 2004.). A kulturális elemek dinamikusak, a kultúrán belül

6 A mintegy ezer fős budapesti pakisztáni közösség elkülönülve, mintegy rejtve marad a szemlélő előtt, csakúgy mint a még ennél is nagyobb szír, marokkói közösségek. Az afgánok elkülönüléséről ld. Marton (2000) tanulmányát, az afrikai bevándorlók beilleszkedéséről Olomoofo (2000) tanulmányát.

törések és átfedések vannak. A másság már nem egyértelműen körülhatárolható nyelvileg, területileg vagy más kemény attribútumokkal, de határait kiszabja a koherens, saját struktúrával rendelkező kultúra. Az antropológusok szerint az idegen, a Más a rámutatás által kel életre, egyfajta interpretáció által, amely a különösségre és a Másságra fókuszál. (Mindehhez ld. Bhabha 1996.) A Más interpretációja ezáltal egy fordítássá vált, melynek során „egyre hibridebb identitásokat teremtünk, egyre többet fogadunk be a kívül rekedtekből, a szabadság egyre újabb horizontját nyitjuk meg, és ezzel mindig újra meg újra átlépünk egy vonalat... «de mögöttünk rögtön újra bezárul, mint a felejtés hulláma, és újból visszaáramlik az átléphetetlen társadalmi antagonizmus és a kikezdzhetetlen hatalom horizontjává»” (Buden 2004).

A globalizációs folyamatoknak köszönhetően a társadalmi-kulturális tér megváltozott, az identitás (re)konstruálása folyamatossá lett, az azonosság és különbözőség dinamizmusa felgyorsult. A menekültek maguk újrakonstruálják identitásukat, s e konstrukció során reflexív viszonyba kerülnek a körülvevő társadalommal és kultúrával (számukra: „európai-amerikai kultúrával”). Éppúgy, ahogy a velük találkozó, ők maguk is elfogadnak és elutasítanak bizonyos kulturális elemeket (pl. párkapcsolat – házasság szokásai, étkezési és szórakozási szokások), s ez az, amely kijelöli a helyüket a társadalomban – az eltérő szokások okán kívülre rekednek, ugyanakkor a saját kultúrájuk kis szigetén pedig belül maradnak. (Mindehhez ld. Marton és Olomoofe tanulmányait [2000], valamint Tilly 2001.).

A társadalmi kirekesztés és befogadás (Kronauer 1998) kulturális és nyelvi szimbólumokon keresztül, a kultúra sajátosságai révén, a kapcsolatokhoz, az információkhoz való hozzáférés akceptálása révén működik. A menekültek éppen ezeken keresztül rekednek kívülre, s maradnak elsősorban a saját etnikai csoportjaikon, a migráns hálózatokon belül⁷.

A tőkekonverzió esélyei

A tőkekonverzió, amely a gazdasági – társadalmi – kulturális tőkék átváltását és átváltathatóságát jelöli, fontos szempont a menekültek mobilitási esélyegyenlőségének vizsgálatakor. Láttuk, az iskolai végzettségük nem váltható át gazdasági tőkére, a migráns hálózatokból fakadó társadalmi tőke azonban igen. Ennek megszerzését a tágan értelmezett (etnikai) hovatartozás, származás⁸ és az érdekérvényesítő képesség teszi lehetővé. A társadalmi tőke kiemelten fontos a számukra, a migráció „olyan élethelyzeteket hozott létre, amelyekben megnövekedett az interperszonális kapcsolatok jelentősége, illetve nagyobb mértékben mobilizálta a meglévő kapcsolatokat” (Gödrö-Tóth 2004: 434.).

A tőkebefektetés, amelyet a menekült és családja tesz, hogy az embercsempészek révén Európába jusson, magas kockázatú, hiszen nagyon sokan nem érnek célba, illetve visszafordítják őket. A személyes biztonság, a kényelem, a jövedelem, a kapcsolatok elvesztése kockázattal jár (Tilly 2001: 92). A 700-900 ezer forintnyi útiköltséget befektetésnek tekintik, amely a jövőben megtérül. A megérkezésükkor többségük nincstelen, s kevesen vannak azok, akiknek a családja további támogatást tud nyújtani, így a menekült csak a társas kapcsolatainak átválthatóságában

⁷ Ez elsősorban az elsőgenerációs migránsokra vonatkozik, a befogadó országban született gyermekek ezt sokszor elutasítják (Marton 2000).

⁸ A szomszédos országokból érkezettekre vonatkozóan is megállapították, hogy „a bevándorlók társadalmi integrációját tekintve [...] társas kapcsolataik gazdagsága ellenére elsősorban az azonos származási hely alapján szerveződő kapcsolathálókat jelentik a szolidaritás és a kölcsönös segítségnyújtás alapját.” (Gödrö-Tóth 2004: 438)

bízhat. A hosszú ideje hazánkban élő menekültek sok év munkájával teremtenek olyan egzisztenciát, amikor a megterülést szubjektíve érzik.

A státuszmegszerzés esélye

A státuszmegszerzés és –megtartás esélye jórészt a társas kapcsolatok működtetésén keresztül valósulhat meg, minthogy a kapcsolatok olyan információt tudnak átadni, amely munkát, pénzforrást jelenthet, illetve segítheti a menekültstátusz megszerzésében. Minél nagyobb a származási helyről érkezettek közössége, s minél inkább összetartó, az újonnan érkezettnek annál nagyobb esélye van információhoz, munkához, jövedelemhez jutni. Ugyanakkor a menekültstátusz megszerzésében ugyanez ellenirányú hatást eredményez – a nagy migráns populációjú nigériai, pakisztáni, afgán menekültek kisebb eséllyel szereznek státuszt, s ebben közrejátszik a származási ország és kultúra megítélése a Hivatal részéről.

A menekültstátusz nélkül viszont csak időleges eredményt nyújt bármilyen más státusz megszerzésére irányuló kísérlet.

A menekültek mobilitási stratégiája

Az elvándorlás stratégiája egy egzisztenciális válságból való kiútkeresésként értelmezhető, amely figyelembe veszi az alkalmazkodóképesség, a spontaneitás képességét, valamint egy reményteli terv része.

A menekültek mobilitási stratégiája az elinduláskor is az etnikai csoportokhoz való integrálódás tervén alapul, illetve egy szubjektív-irracionális elképzelésen, amely szerint Európában sok lehetőség és támogatás, jobb körülmények várnak rájuk. Elképzeléseik szerint jól fizetett munkájukból majd a hátramaradt családot támogatják (Akh., 37 éves pakisztáni férfi, A/7), vagy a családot maguk után hozzák (Z., libériai nő A/3). A stratégia egy racionális döntéshozatali folyamat, amelybe tudtukon kívül irracionális elemeket kevernek. Az említett mellett még Isten/Allah támogatását is, bízván abban, hogy nem véletlenül jutottak el Európába, hanem Isten vigyáz rájuk.

Stratégiai elem a nyelv elsajátítása. Többségük már otthon angolul tanul, tanfolyamokon illetve barátoktól és filmekből. Ez azonban nem nagymértékben segíti a Magyarországi integrációjukat, így itt magyarul is elkezdene tanulni. További stratégiai elem a férfiak részéről az európai nővel való házasság létrehozása, melynek érdekében mind a táboron belül, mindpedig odahaza a kialakult sztereotíp képnek megfelelő viselkedési mintákat sajátítanak el (öltözködés, udvarlás). Az imponáló mondatokat a tábori életük első szakaszában elsajátítják.

Emellett a muszlim férfiak igyekeznek dekonstruálni a fatalista iszlám képét, s megengedő, toleráns magatartást vesznek fel (ugyanakkor sokan maguk között arab – farszi – angol nyelvkeveréken kibeszélik és elutasítják az európai normákat és engedékenységet, valamint a „közönységet”). (Ld. bővebben Nagy 2008.)

A hatalom és tekintély valamint a mobilitás kérdése

Láttuk, hogy a különböző mobilitási csatornák szempontjai szerint is jószerével státuszromlást tapasztalhatunk a menekültek, a diaszpórákban élők körében. Ezzel egyidejűleg azt

is láthatjuk, hogy az a tekintély/hatalom, amellyel otthon rendelkeztek, eliminálódott. Azok, akik otthon sejként tekintélynek örvendtek, lehet, itt csak a legközelebbi ismerősök körében bírnak presztízzsel, egyébként alacsony presztízsű munkát végeznek. A katonatisztek, oktatók, orvosok, akik oklevelek, nyelvtudás és a kompatibilis tudás hiányában nem kapnak hasonló állást, mint hazájukban, természetes, hogy tekintély/hatalomvesztésként élik meg a változást.

Más szempontból azt is látni kell, hogy a vallási szabályok kétféleképp is a hatalom fogalmának narratív értelmezési körébe kerülhetnek. Egyrészt, ahogy említettem, a vallási szabályok tekintélye befolyásolják a vallásos (keresztény vagy muszlim) menekültek életét, másrészt a szabályokat hatalmi erőnek is tekinthetik, s ezzel befolyásolhatják az életet, azt látható és láthatatlan valamint megengedhető és megengedhetetlen területekre bontják.

A hatalom birtoklása, a tekintély a menekültek számára is fontos, olyan jószágot jelent, amelyet meg (kellene) szerezni. Ennek hiányában a kudarc, a reménytelenség, a hiábavaló törekvések narrációi jelennek meg az interjúkban.

Összegzés

A diaszpórák részben nyilvánosak, megtekinthetők, bejárhatók, a vendégszeretet joga megmutatkozik – örömmel fogadják és megtartani igyekeznek a kívülről érkezetteket. A diaszpórákon belül a cinkos összekacsintás, a magunk-között-lét érzete az Idegenség érzetét csökkenti, a hasonló szabályok, az azonosan elfogadott hatalom/tekintély azonos módon befolyásolja azt, hogy mi az, ami látható, s mi az aminek láthatatlannak kell maradnia. Ezt a megmutakozás vágya, a férfi és női szerepek, a Korán, a saría, a szokás tovább árnyalja. A látható és megengedhető dolgokat ugyan kevésbé befolyásolják utóbbiak, de a kevésbé nyilvános, esetleg tiltott mezején a pillantás nélkül kell észlelni (vagy még azt sem). Ezt a hitek és az egymásba vetett bizalom segíti. Így a megfigyelők és értelmezők számára nyilvánvalóvá válik, hogy a hatalom által tiltott területeken a vizuális érzékelésnél, a fizikai tapasztalásnál fontosabb a hit és a bizalom.

A menekültek várakozásaival ellentétben a mobilitás több csatornáján lefelé való elmozdulás következik be, a tágabb környezete az, amely minőségileg jobb, nyugalmasabb, kiszámíthatóbb, de ez az egyén számára távoli marad. A mobilitási csatornák sajátosságai a saját etnikai csoportjához vezetnek, s annak hierarchiájában tud elsősorban előrelépni. A származása azonban meghatározóbb, mint a teljesítménye.

A narratív megközelítésben világosan kirajzolódik, hogy a menekültek sorsát milyen erősen befolyásolja a származás, s a státuszvesztéssel a hatalom és tekintély is drasztikusan csökken, s a közvetített transzcendentális hatalom, a szabályok követése (birtoklása) ad a közösségnek vissza, ahol azonban az individuum szerepe a hatalomnak való alávetettségben oldódik fel.

Irodalom

- BHABHA, H. (1996): *A posztkolonialitás és a posztmodern*. Helikon, 1996 (4): 484-511.
- BOURDIEU, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó
- BUDEN, B. (2004): *Kultúrák közti fordítás (hibriditás)*. Magyar Lettre Internationale, 2004 (51) (<http://www.c3.hu/scripta/>)
- CALDEIRA, T. P. R. (1999): *Fortified Enclaves: The New Urban Segregation*. In Low, S. M. (szerk.) *Theorizing the City. The New Urban Anthropology Reader*. New Brunswick – New Jersey – London: Rutgers University Press
- CSERESNYÉS F. (2005): *Migráció az ezredfordulón. A népességmozgások társadalmi és politikai következményei Közép-Európában*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- GHATAK, S.–SASSOON, A. S. (szerk.) (2001): *Migration and Mobility. The European Context*. Hampshire – New York: Palgrave Publishers
- GÖDRI, IRÉN–TÓTH P. P. (2004): *Bevándorlók társadalmi helyzete*. In Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI. 425-438.
- GRANOVETTER, M. (1991): *A gyenge kötések ereje. A hálózatzelmélet felülvizsgálata*. In Angelusz R.–Tardos R.: *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest.
- HANNERZ, U. (2004): *Gondolatok a globális világról*. In N. Kovács Tímea (szerk.) *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs: Jelenkor, 73-93.
- KRICHEL, TH.–LEVINE, P. (2001): *The Economic Impact of Labour Mobility in an Enlarged European Union*. In Ghatak, S.–Sassoon, A. S. (szerk.) *Migration and Mobility. The European Context*. Hampshire – New York: Palgrave Publishers, 49-65
- KRONAUER, M. (1998): „Social exclusion” and „underclass” – new concepts for the analysis of poverty. In Andreaß (szerk.): *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*, Aldershot: Ashgate, 51-76.
- LIN, N. (1991): *Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete*. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- MARTON K. (2000): *Mitől mások az afgánok? – Ahogy magyarországi afgán kamaszok és szüleik látják*. In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 38-49.
- MERLEAU-PONTY, M. (2007): *A látható és a láthatatlan*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék
- NAGY T. (2007): *Migráns hálózatok, menekültek és a Határok*. In Timár Judit (szerk.): *Határkonstrukciók magyar – szerb vizsgálatok tükrében*. Békéscsaba: Magyar Tudományos Akadémia, Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, 81-94.
- NAGY T. (2008): *Relatív egzotikum*. In Fejős Zoltán–Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum*. Tabula Könyvek 9. Budapest – Szeged: Néprajzi Múzeum – SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 173-188.

- OLOMOOFE, L. (2000): *Egy fekete közösség létrejötte Budapesten?* In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 50-59.
- PÁSZKA I. (2007): *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale
- RÓBERT P. (1986): *Származás és mobilitás*. Rétegződés-modell vizsgálat VII. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- SCHIFFAUER, W. (2004): *Félelem a különbözőségtől. Új áramlatok a kultúr- és szociálintropológiában*. In Biczó G. (szerk.): *Az Idegen*. Variációk Simmeltől Derridáig. Debrecen: Csokonai Kiadó, 151-161.
- SOROKIN, P. A. (1977) *Koncepciók és meghatározások*. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *Társadalmi struktúra és rétegződés II. I. kötet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- TILLY, CH. (2001): *Áthelyeződött hálózatok*. In Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 89-104.

RÁCZ ATTILA

ERDÉLY ÉS UDVARHELYSZÉK DEMOGRÁFIAI ÉS TÁRSADALMI FOLYAMATAINAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA AZ „UDVARHELYSZÉKI ADÓTABELLÁK” ALAPJÁN¹

Az utóbbi évtizedekben a történettudományban is tapasztalható volt egy olyan jellegű változás, amely célja, hogy egzaktabbá tegye a múltidézés tudományát. A történetírásban hosszú időn át az egyedi és mozgalmas események állottak az érdeklődés középpontjában, nemzetek egésze és főleg azok vezető egyéniségei, tágabban a vezetők életpályája minden járulékos elemével, különösképpen magánéleti részleteivel keltette fel a kutatók érdeklődését. A történelem iránt érdeklődő olvasókat hasonlóképpen a színes, érzékletesen bemutatott szépen meglevenített emberi dolgok meséje, a művészi formába öltöztetett múltidézés vonzotta.

Az élettörténetek, narratív elbeszélések módszertanának és elméletének részletes leírását, egykori tanárom, jelenlegi kollégám Pászka Imre foglalta össze nagyszerű tanulmányában².

Jelen dolgozat köszönetképpen íródott ebbe a 60. születésnapjára ajánlott kötetbe, tisztelegve egyetemi oktatói, kutatói munkássága, valamint mentori tevékenysége előtt is, melynek magam is nagyon sokat köszönhetek.

A valóságfeltáró szándék a XIX. században a pozitivizmus árnyékában igen szép eredményeket ért el, ragaszkodott azonban az öröklött tereumokhoz, a „hősök”-et, a jelentős személyiségek tetteit elevenítő ábrázolásmódhoz. A XX. század elején mozdul ki olyan irányba a történelemtudomány, amely a számokhoz is elvezet. Ehhez azonban az kellett, hogy a történelemben mindinkább teret hódítson a folyamatokat ábrázoló s a társadalmi szerkezet mozgásrendjében törvényszerűségeket kereső módszer. Ez viszont már feltételezte az emberek sokasága, a közösségek, a kollektívum felé táguló kutatást, amelyek leginkább a hétköznapi történéseiben ragadhatóak meg a kutató számára. Az élet, a termelőmunka, a társas együttélés, a művelődés sok-sok ismétlődő, sokak életében hasonlatos formában megtörténő eseményt produkál egy-egy történeti korszakban. Ezek egy részét – elsősorban a demográfia területén és a gazdálkodás, valamint az államháztartás kapcsolatrendjében – már maguk a korabeliek is számsorokba foglalták, kezdve a központosítás korától, s még inkább a felvilágosult abszolutizmus idején. Számszerűsíteni kellett és lehetett sok-sok történet, és így a mennyiségi kiterjedtségi adatok, a gyarapodást vagy csökkenést, tehát a fejlődési irányzatokat jelző felmérések lehetőségének a köre is kibővült. Ez az út vezetett el a történeti statisztika megszületéséhez.

1 Az adótábellák adatainak összegyűjtése, Pászka Imre által történt

2 Pászka Imre: Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából. Szeged, Belvedere 2007.

Tanulmányom célja – ilyen történeti statisztikai adatok alapján – annak bemutatása, hogy a történeti Erdély, tehát még ez a szűkebben vett földrajzi egység is területtömbönként, különböző társadalmi struktúrával bír, amelyek meghatározzák a sajátos viszonyrendeket, kapcsolati szerkezeteket.

További cél annak kihangsúlyozása, hogy az egyes vármegyei viszonyok vizsgálata és az általuk kapott eredmények nem általánosíthatók erdélyi jellegűvé. A vármegyei adatok nem jelentik az erdélyi átlagot, ugyanis a központi hatalomhoz kezdetben lazábban fűződő, földhöz, elődökhöz, hitekhöz, műveltséghez egyedi módon kapcsolódó embercsoportok, területi egységek azok, amelyek a Királyföldet, a Székelyföldet, Fogaras vagy Kővár vidékét stb. olyan egyéniséggel ruházzák fel, amely oly sok egyedit, oly sok változatosságot egyesített.

Dolgozatunk során elsősorban arra törekszünk, hogy éppen ezen helyi sajátosságok, társadalmi rétegek, osztályok különleges arányait jelenítsük meg.

Tanulmányunkban néhány adatot szeretnénk bemutatni, melyek 1818 és 1848 közötti adóösszeírásokból származnak. Az adatok forrása a Csíkszeredai Levéltár. Összegegyűjtésük Pászka Imre munkája.

A 18. század végétől a 19. század közepéig (az 1786-ban, aztán az 1787-ben és az 1850-51-ben tartott népszámlálások szerint) Erdély lakossága egyharmadával nőtt, 1,5 millióról 2 millió fölé emelkedett, s a népsűrűség elérte a mai 40%-át.

A népesség száma és évi növekedési üteme Erdélyben az 1785/86. és 1850/51. évi népszámlálás alapján (az 1790-1848. évi területi beosztás szerint)*³

Év	A megyék és a részek		Székelyföld		Szászföld		Határörvidék		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1785/86	991647		168591		280721		134144		1575130	
1810							136134	0,06		
1821							146726	0,68		
1830							164252	1,26		
1840							179908	0,91		
1846							191182	1,01		
1850/51	1245000		268000		373000		187000		2073202	
1785/86		0,35		0,72		0,44		0,51		0,43
1850/51										

*Az összlakosság kivételével becsült adatok. Az 1848-49-es események után a közigazgatást átszervezték, a székely határörvidékeket rögtön megszüntették, és a népszámlálás után a román határörvidékeket is.

3 Erdély története 1830-tól napjainkig (Szerk: Szász Zoltán): Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. 1194-1195. old.

A népsűrűség alakulása Erdélyben 1786-ban és 1850/51-ben (az 1790-1848. évi területi beosztás szerint – fő/km²)⁴

Év	A megyék és a részek	Székelyföld	Szászföld	Határőrvidék	Erdély
1786	25	15	41	24	25
1850/51	32	24	55	33	33
1850/51*	33	27	47	-	33

* A határőr lakosság a területi egységekhez számolva

A népességnövekedés évi üteme viszonylag alacsonynak tűnik 0,43-0,47%-os. De a határőrvidéki népességszám változásai arra utalnak, hogy a növekedés korántsem egyenletes.

Az 1820-as évekig jóval alacsonyabb lehetett, majd a napóleoni háborúk ínségeit, háborús veszteségeit, járványait követő 1817-es nagy éhínség után a növekedés évi üteme megsokszorozódott, és az 1830-40-es években - a természetes szaporulat ismeretében - 0,8-0,9%-ra tehető. S bár a kortársak 1 %-ra becsülték (ami azt jelenti, hogy a lakosság egyenletes növekedés esetén 70 év alatt megkétszereződhet), ezt csak egyes régiókban, elsősorban a határőrvidéken és a Székelyföldön érte el.

Talán ez a székelyföldi – kiemelkedően magas – népességnövekedés lehet az egyik magyarázata az adótabellák családszámra vonatkozó adataiban is megfigyelhető ugrásszerű növekedésnek.

Erdély demográfiai fejlődése a kelet-európai fejlődés egyébként sajátos változata. A kelet-európai demográfiai modell tipikus ismérve, az alacsony - kb. 20 év körüli - házasságkötési kor és a korai házasságkötések gyakorisága Erdélyben is jellemző, bár azon belül több regionális eltérés is észlelhető. Mindenesetre, amíg Alsó-Ausztriában e korban évente a 20 év alatti nők a házasságok 6-8%-át, a 24 év alatti férfiak 11-13%-át kötötték, vagy Csehországban a statisztikailag kimutatható legfiatalabb női és férfi korosztály között csak a házasságok egyötöde jött létre, Erdélyben mintegy 60%-a.⁵

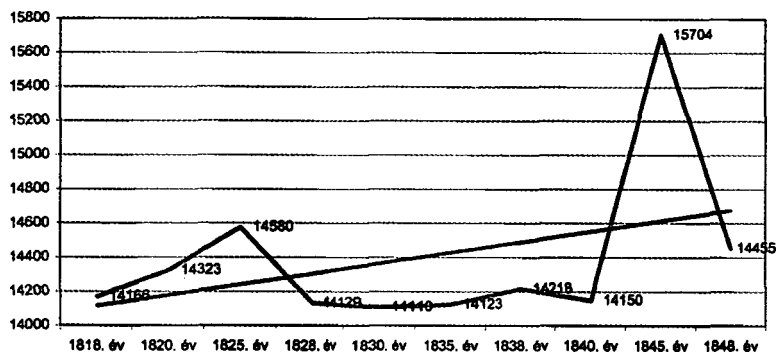
De a házasságkötési kor, a demográfiai magatartásnak csak egyik rekonstruálható jellemzője. A népességnövekedés nem magyarázható az ún. demográfiai átmenet modelljével, amivel a modernizálódás előtti Kelet-Európa vagy általában az iparosodás küszöbére ért társadalmak népességnövekedését szoktuk jellemezni, miközben egyre több kivételt találunk. Úgy tűnik, sok vonatkozásban Erdély is az.

A demográfiai tranzíció elméleteinek ismert változata szerint a születések nyers arányszáma (az 1000 főnyi állónépességre eső születések száma) nőtt, a halálozásoké pedig csökkent, és így a népmozgalom e két mutatója évről évre mint az olló kétfelé nyíló szárai távolodnak egymástól. Ilyen jellegű jelenségek Erdélyben csak egyes keleti régiókban érvényesültek.

⁴ Uo.: 1197. old

⁵ Uo.: 1198. old.

Családok számának alakulása Udvarhelyszéken 1818-1848

Az országos átlagot tekintve alig két évtized alatt a születések és halálozások nyers arányszámai szinte párhuzamosan mozogtak, és trendjük csak alig észrevehetően lejtett.

Az udvarhelyszéki adótábellák adatai alapján – ami a családok számát illeti – ez a trend folyamatosan emelkedő, bár ennek oka többféle lehet. Az egyik ilyen ok lehet az adóterhek kiterjesztése olyan társadalmi rétegekre, amelyek a korábbi időszakban adómentességet élveztek. A másik ok pedig az, hogy az adatok 1838–48 között már Székelyudvarhely adózó népességét is magukba foglalják.

Az iparosodás feltételei között élő népességeket viszont a két mutató értékének párhuzamos, erőteljes csökkenése jellemzi. Erdélyben a születések nyers arányszámai 39–49%, a halálozásoké pedig 20–30% között ingadoztak, olyan alacsony szinten, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb régióiban.

Az általunk vizsgált régióban, tehát Udvarhelyszék településein csak a rendelkezésünkre álló adótábellák adatiból következtethetünk a demográfiai folyamatokra. A fent látható grafikon alátámasztani látszik azt a megállapítást, hogy mint Erdély egész területére jellemzően, úgy a Székelyföld ezen régiójában is – ami a családok számát illeti – összességében növekvő trend mutatható ki. Az adótábellák adatai alapján azonban nem lehet helytálló következtetéseket levonni a népesedési mutatókra vonatkozólag.

Annál inkább sem mivel ezek a tábellák csak az adózó népesség számáról szolgáltatnak számunkra adatokat e tekintetben. Az adózás rendjére vonatkozó rendeletek, pedig ezt a számot jelentősen befolyásolhatják a demográfiai folyamatoktól részben-egészben függetlenül. Nagy valószínűséggel ilyen adórendbéli változások állhatnak az 1840. évi változások mögött, amely évben az adózó családok száma ugrásszerű növekedést mutat.

Az anyakönyvezés fogyatékoságai miatt továbbá joggal gyanakodhatunk adataink, az egyházak által szolgáltatott és Erdélyben a guberniumnál összesített, majd Bécsbe küldött népmozgalmi statisztikák megbízhatóságára, sőt a fenti mutatókat csak többszörös torzítás árán számolhatjuk ki.

Az sem lehet pusztán véletlen, hogy az 1850-es évek nagyigényű osztrák statisztikai kézikönyvében Erdély egy-két alfejezetből kimaradt, nyilván azért, mert ezek az erdélyi adatok nem igazolták a szerző, J. Hain egyébként – a birodalom más részéről származó adatok által – bizo-

nyitottnak vélt tézisé, miszerint dél és kelet felől észak és nyugat felé mind a születések, mind a halálozások arányszáma csökken.⁶

Ha többé-kevésbé reálisnak fogadjuk el a népmozgalmi adatokat, akkor egy fizikailag viszonylag egészséges népesség képe tárul elénk. Míg a 18. századi Franciaországban 2 gyerekből csak egy lépte túl a húszéves életkort, és az átlagos életkor 25 év körül mozgott, Erdélyben 3 gyerek közül kettő lépte át a huszadik életévét, és az átlagos életkor 30 év körül volt, sőt volt, aki 37-et számított.

A korabeli statisztikusok mindig magasabbra becsülték az erdélyi átlagéletkort, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban élő népességét. Ennek oka a rendkívül alacsonynak tűnő csecsemőhalálozás, ami egyben a korabeli statisztikák talán leginkább megkérdőjelezhető adata.

Hiszen míg a birodalom fejlett tartományaiban az egyéves életkor alatti halálozások száma az összes halálozások egyharmadánál többet tett ki, Erdélyben még egyötödét sem.

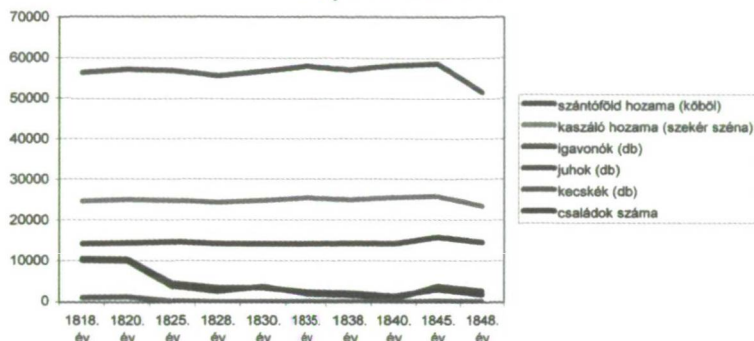
A kortársak viszont kevesebbet kételkedtek, és a kedvező halandósági arányt elsősorban a hegyvidék egészséges életkörülményeivel magyarázták. A „túlélők” egészségeseknek látszottak. Az egyik közép- és délkelet-európai francia utazó például borzadva nézte, amint télvíz idején a mezítlábas lányok lábnyomai belefagytak a hóba, és legalább ekkora döbbenettel jegyezte fel, hogy egyhetes „sétája” alkalmával nem találkozott beteggel és nyomorékkal, annál több öreggel, még olyanokkal is, akik századik életévüket is betöltötték. (Ami nem mond ellent annak, hogy – a későbbi évtizedek megbízhatóbb népmozgalmi kimutatásai szerint – a magyarországi átlagéletkor magasabb volt, mint az erdélyi.) Nem csoda, ha a „vad” állapotok láttán a kortársak nem is mindig vették észre, hogy a járványok elmaradásának, a védekezés hatékonyságának és a himlőoltásnak is nagy szerepe volt abban, hogy a halálozások száma sohasem haladta meg a születéseket.⁷ A kolera is csak kétszer pusztított. 1830-ban 3-4 ezer áldozatot ejtett, 1836-ban pedig mintegy 14 ezret, ez utóbbi alkalommal a katonai határőrvidéken a halálozások egyharmadát, a megyékben és a székeken kb. egyötödét okozta.

Amíg a mezőgazdaságilag kedvezőbb adottságú szomszédos területeken az új földek feltörése biztosította a termelés bővítésének lehetőségét, Erdélyben az 1830/40-es évek legsúlyosabb gazdasági kérdése az lett, hogy a viszonylag alacsony népsűrűség ellenére az agrártermelés egyre kevésbé tudott lépést tartani a népességnövekedéssel.

⁶ Uo.: 1199. old.

⁷ Vita Zsolt: A himlőoltásra vonatkozó rendeletek Erdélyben. Orvosi Szemle 1965:2

Udvarhelyszék 1818-1848

Amint az a vizsgált régió adótabelláinak adatai alapján is jól megfigyelhető, az 1830-as évekre már véget ért a földművelés térhódítása az állattenyésztés rovására, s láthatjuk, hogy az eke alá fogott terület hozama 1845 és 1848 között drasztikus mértékben csökkenni kezd. Ez azért is fontos mutató, mivel az ezt megelőző években egy viszonylag állandó terméshozam figyelhető meg stagnáló családszám mellett, majd közvetlenül a terméshozam csökkenése előtti években a családok száma még növekszik is.

Jellemző, hogy a kolozsvári guberniumi számvevőség a birodalmi statisztikai kiadvány részére két évtizeden keresztül ugyanazokat az adatokat küldte fel Bécsbe az adóköteles föld kiterjedéséről, nem is véve a fáradságot a kisebb módosulások feltüntetésére. S a lustaságot mentse, hogy az adóösszeírásokat, ha nem is teljességgel kétes értékű, de kétértelmű forrásnak tarthatjuk ma is, s fenntartások hangsúlyozása nélküli megszólaltatásukhoz további regionális szintű részletkutatásokra is szükség lenne, és **többet** kellene tudnunk az adatfelvétel sajátosságairól is.

Jellemző a stagnáló viszonyokra az is, hogy Benigni⁸ könyvének 1816-os első és 1834-es második kiadásában egyforma mennyiséggel számolt, amikor az egy főre eső termést próbálta becsülni, s míg 1813-ban 215 kg jutott egy főre, 17 év múlva már 10%-kal kevesebb. 1830-tól 1847-ig pedig ugyancsak a határörvidéken az egy főre jutó gabonamennyiség is több mint 10%-kal csökkent. S míg 1821-ben 0,81 hold szántó (1 hold=1600 négyszögöl) jutott egy főre, 1846-ban 0,64 hold, miközben az ekék száma sem nőtt gyorsabban, mint a lakosság.

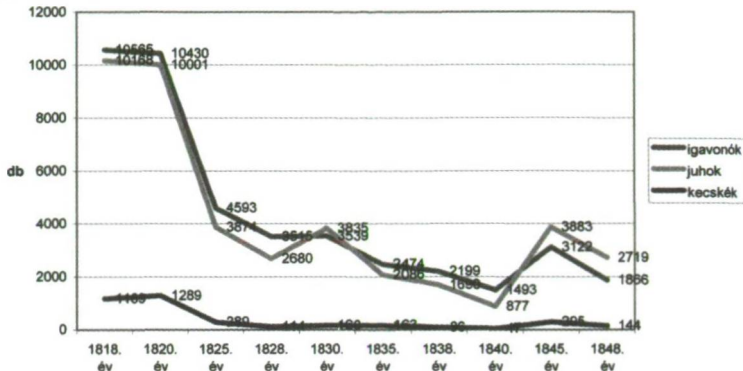
Benigni adatai szerint stagnált az állatállomány tétszáma is, kivéve a juhokét, sőt az 1828-as évek után a juhállomány még nőtt is, amire annál is inkább szükség volt, mert az öltözködés alapanyagát a gyapjú jelentette.

Ez viszont a rendelkezésre álló adataink szerint nem érvényes Udvarhelyszék adózó lakosságának állatállományára, adóköteles – tehát nem birtokos nemesi tulajdonban lévő – juhok száma, amely szemmel láthatóan csökkenő tendenciát mutat, és csak az 1840-es adóévben látható az állatállomány egészére kimutatható növekedés. Ami a juhállomány 1828-as növekedésére vonatkozik, Udvarhelyszék esetében is pozitív trend mutatható ki.

A határörvidéken a juhok száma valamivel még mindig meghaladta a lakosságot is, de ezt ott és egész Erdély számára csak transzhumálással lehetett biztosítani úgy, hogy telente a juhállomány felét-kétharmadát a Kárpátokon túl, az Al-Duna mellékén legeltették.

⁸ Erdély története 1830-tól napjainkig: 1204. old.

Igapvonó, juhok, kecskék számának alakulása Udvarhelyszéken 1818-48

(Az ún. purzsások hasonlóképpen, de jóval kisebb nyájakkal járták telente a magyar Alföldet is, amíg a földművelés térhódításával nem szorultak vissza Erdélybe, illetve a dunai fejedelemségekbe, ahol szintén ez a sors várt rájuk).

Így az itthon tartott adóköteles – tehát nem birtokos nemesi tulajdonban lévő – juhok száma a 18. század közepétől állandóan csökkent, az 1840-es években már csak – összerdélyi szinten – 200 ezer körül ingadozott, amíg a Kárpátokon túli legelőre hajtott juhállomány nagysága nőtt, olykor a milliót is meghaladta. Országosan kb. 300 000 lehetett tehát az 1848 előtt nem adózó birtokos nemesség juhállománya.

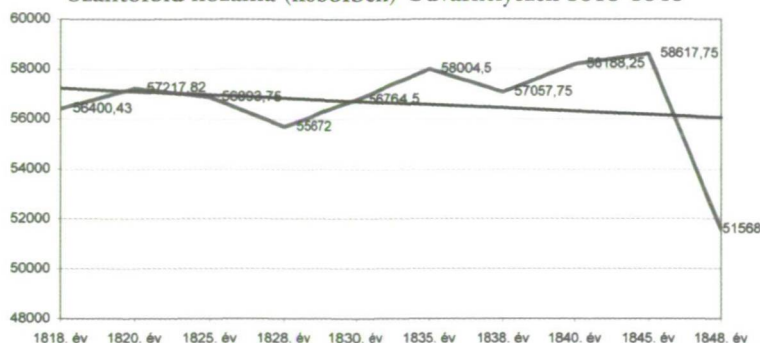
Erdély földje csak jó termés esetén tudta kielégíteni a lakosság szükségletét. Ha közepes lett a termés, akkor az igényeknek már – korabeli becslés szerint – legalább egyötödét kellett bántásgyi és havasalföldi gabonával fedezni. Hiszen az ország különböző részeiből való földbirtokosok szerint az átlagos őszi búzatermés csak háromszorosát adta az elvetett magnak, bár akadt, aki öt-tízszeresre becsülte a hozamot!

Miután a – 18. század utolsó harmadában Erdélyben is általánossá váló – kukorica az egykorú tapasztalat szerint ugyanannyi földről több „nyereséget” adott, és művelése, valamint feldolgozása – jobb szó hiányában – kevesebb „tőkét” igényelt, a század derekán a szántók egyharmadába azt vetettek, míg búzát és rozsot 15-15%-ába és kétszerest is mintegy 10%-ába. Sőt, szívesen ültettek kukoricát a ház körüli kertbe és az ugarnak hagyott földek egy részébe is (így viszont az állatállomány legelőterületét korlátozva). Hosszú távon a kukorica ugyanolyan népességnövekedést biztosító szerepet játszott Délkelet-Európában, mint a burgonya Közép-Európa északi részein, miközben a szegénység jelének tartották a korszakot. Csakhogy egykorú tapasztalat szerint a kukorica tízévente csak egyszer adott jó termést, négyszer középest és ötször rosszat. Így – az elmaradottság fejlődést béklyózó tüneteiként – „mikor megterem, senkinek sem kell, mikor nem terem, senkinek sincs”.

Erdély népeinek szerencséjére a kolera és a rossz termés nem jelentkeztek többé együtt. Sőt 1836-ban a kolera mellett rekordtermés volt.

Szántóföld hozama (köbölben) Udvarhelyszék 1818-1848

A szántóföldek hozamát tartalmazó 1836-os adatokkal ugyan nem rendelkezünk Székelyudvarhely településeiről, de a rendelkezésre álló tabellák egy termés hozam felfutásról tanúskodnak 1828-35 között. Elképzelhető, hogy a forrásban észlelhető 1838-as hozamcsökkenés annak eredménye, hogy a forrásunkban nem szereplő 1836-os év rekordhozamot eredményezett a vizsgált régióban is, amely a további években tovább növekszik egészen 1845-ig. Az ezt követő, 1845 utáni drasztikus termés hozam csökkenés okainak vizsgálata, további kutatásra ösztönözhet.

1833-34-ben és az évtized végén sikerült kivédeni a rossz termés miatt fenyegető éhínséget úgy, hogy a szomszéd dunai fejedelemségekből és Magyarországról a szokásosnál több gabonát hoztak be. S lassan az adóhátralékból is viszonylag sokat sikerült behajtani egészen a negyvenes évek közepéig, amikor a búzatermés oly csekély lett, hogy már felét vissza kellett vetni ismét „a jövőre”. Amikor pedig 1847-ben Európa-szerte éhínség fenyegetett, Erdélyben a termés csökkenés nem okozott éhínséget; az adót ugyan sok helyt nem lehetett beszedni, de hogy a nagyobb válságot megelőzzék, csak a veszélyesen elharapózott pálinkafőzést kellett betiltani, és azt, hogy magyarországi kereskedők túl sok gabonát vásároljanak fel.

Az erdélyi társadalomnak azonban válaszolnia kellett a ránehezedő nyomásra, és természetesen mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági élet legalapvetőbb sejtjének és egységének, a családnak.

Az alkalmazkodás egyik módja a családalapítás idejének megválasztása volt, amit korszakunkban már kialakult szokásrend szabályozott. Az esztendő munkarendjének kötöttségei és vallási beosztása folytán a házasságkötések többségére mindig év végén és a farsang időszakában került sor. De aztán, mint minden agrártársadalomban, Erdélyben is jó gabona- és bortermést és kedvező áralakulást több házasság követett, mint rossz években.

Láttuk, korai házasságkötési életkor jellemezte az ország lakóinak abszolút többségét. Volt olyan vidék, ahol állítólag 30 éves nagyapák sem mentek ritkaságszámba a román lakosság körében. Meglepő módon a százszok is a korai házasságkötésre hajlottak.

1847-ben például a lutheránusoknál, akiknek 90%-os többsége százsz volt, a házasságkötések több mint felét 20 év alatti nők és 24 év alatti férfiak kötötték, a római katolikusoknál viszont csak egyharmadát, míg összserdélyi viszonylatban kb. 60%-át. Éles választóvonalak hú-

zódtak e tekintetben az egyes földrajzi régiók és a társadalmi rétegek között. Korabeli tapasztalat szerint a vagyonosabb parasztságnál a gyermekáldás kisebb volt, mint a szegényeknél. A szász jómódú parasztság körében „a kétgyermek-rendszer”, azaz a születéskorlátozás immár a század eleje óta a korai házasságot ellensúlyozó szokássá vált, hogy a föld ne aprózódjék fel oly veszélyes gyorsasággal az örökösök között.

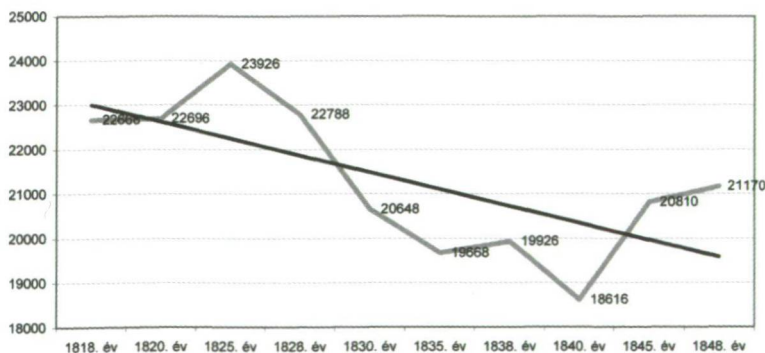
A nyers születési arányszám viszonylagos alacsonyságából és a nyers házasságkötési arányszám magasságából (az anyakönyvezés fogyatékoságai ellenére is) arra következtethetünk, hogy a születéskorlátozás elég gyakori lehetett.

A naszói határőrezred görög katolikus vikáriusa 1840-ben körlevélben fel is szólította papjait, hogy a hitoktatás alkalmával az ötödik parancs „ne öl” – ismertetésekor külön hangsúlyozzák azon asszonyok és lányok vétkenek nagyságát, akik „különböző növényekből készült főzetekkel akarják meggátolni megtermékenyítésüket, vagy kotyvalékokkal pusztítják el a magzatot”, nem is beszélve arról, ha születés után megölik a csecsemőt¹⁰. A korai házasságkötéssel és születésszabályozással szemben egyes régiókban az ún. malthusianus magatartásforma is érvényesült, vagyis a késői, illetve a viszonylag későbbi házasságkötések gyakorlata.

Főleg a Székelyföldön, hol a nemesség zöme állítólag a házasság későbbre halasztásával próbált védekezni a birtokaprózódás ellen. S míg általános gyakorlatnak azt tartották a kortársak, hogy az új házások egy ideig a szülők portáján élnek, amíg elsősorban a Szászföldön – önálló telekhez jutnak, a Székelyföldön a nemesek inkább akkor házasodtak, ha kivethették részüket az apai örökségből. Így aztán nem utolsósorban a késői házasságkötéseknek tulajdonították a sok törvénytelen születést.

A létfeltételek változásának súlya alatt magában a családszervezetben is lényeges változások mehettek végbe. A század eleji népességpusztító megrázkódtatásokat követően 1831-től 1847-ig tovább csökkent az adózó családfők száma, miközben – mint láttuk – a népesség viszonylag gyorsan nőtt.

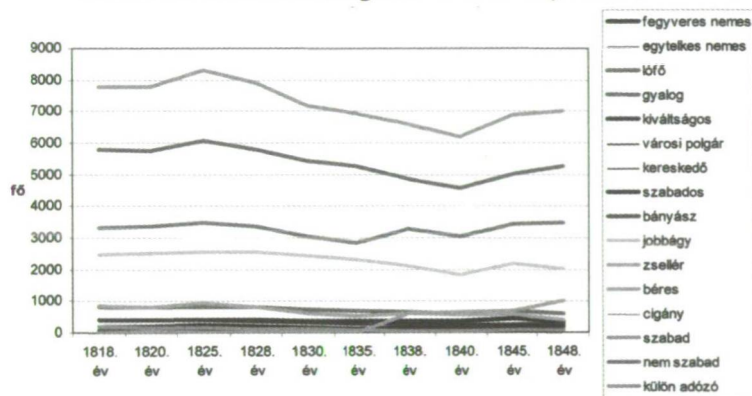
Adózók számának alakulása Udvarhelyszéken 1818-1848

¹⁰ Uo.: 1208. old.

Miután a kivándorlók éves száma alacsony volt, mintegy félszáz körül mozgott, az adózó családfők csökkenésének a legvalószínűbb magyarázata: a családok felduzzadása. Ha a két időpontban az összlakosság mintegy 90%-át az adózó családfők számához viszonyítjuk, akkor az derül ki, hogy az átlagos családnagyság majdnem egy fővel emelkedett. A kisnemesi családfők száma alig csökkent, annál inkább a jobbágyoké és a zselléreké, sokkal enyhébben a polgároké; országszerte nem emelkedett, csak a szabad parasztoké, és a polgárok kivételével a szászöldi adózóké.

Adófizetők társadalmi rétegenként Udvarhelyszéken, 1818-48

Mert ebben „az úrbéres világban azon szokás divatozott, hogy az apa haláláig gyermekei közt nem oszták szét a telket, azután is a kisebb testvérek a nagyobb köré húzódtak, s így éltek közös háztartással tűrhető jólétben, oly vagyon után, mely szétdaraboltan egyiküknek sem nyújtott volna életmódot. A munka lévén életforrásuk, a család népesedése nem szomorító az apát, annál több erő dolgozott házában; minden született gyermek új tőkepénze volt a szegény családnak. Kevesen mentek szolgának, cselédnek, mert a „nagy birtok körében élvén, leltek ott maguknak földművelés körül oly foglalkozást, mely mellett függetlenségüket fenntartották”¹¹.

Doboka megye népességekimutatásai szerint az 1830-as években egy házra és egy családra 8-9 fő jutott, a szintén szegény Zaránd megyében előfordult, hogy tizenötön laktak az egyszobás házban, és 1847-ben a kétezzer segélyre szoruló család átlagos nagysága szinte elérte a nyolc főt. Szászöldön viszont a 18. század vége óta csökkent az átlagos családnagyság, a negyvenes években négy fő körül mozgott, de Nagysinkszékben például a hármat sem érte el, és ugyanott a – köztudat szerint rendkívül népesnek tartott – cigányoké is csak három és fél volt.

A családok létszáma viszont nőtt, és ennek következtében a „kétygyermek-rendszer” ellenére oly gyorsan aprózódtak fel a földbirtokok, hogy a szász univerzitás 1848-ban elhatározta a legkisebb oszthatatlan birtoknagyság meghatározását.

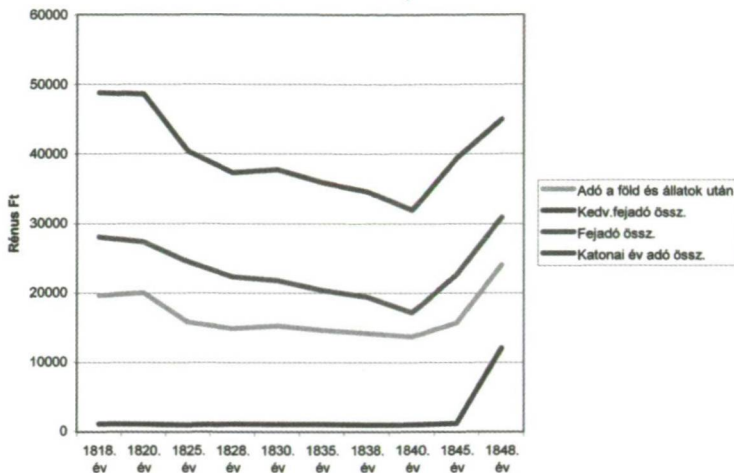
A kutatások mai állása alapján azt is csak sejteni lehet, hogy sok esetben több család együttélése csak formális volt, s csak az adóterhek könnyítése érdekében nyilvánították magukat egy családnak, miközben külön háztartásban éltek, külön gazdálkodtak a jogilag nem, de a valóságban megosztott „örökségen” vagy telken. És még a Székelyföldön is olyan nagy úr volt a

¹¹ Dózsa Dániel [vezércikke]. Kolozsvári Közlöny, 1862. október 25. 151. sz.

muszáj, hogy „nem egyszer” lehetett látni „egy telken, ugyanazon, egyedül is csak ahogy lehet úgy élt apának 5-6 kiházasított fiát két-három gyermekével élni”¹². Ezért is juthatott a korabeli népeség-összeírások szerint több mint hét fő egy házra és egy családra. Ugyanakkor a határőrvidék példája is azt mutatja, hogy a nemesi-szabad paraszti állású vagy erre a helyzetre és életformára törő lakosság szívesebben élt a kiscsaládi keretek között.

Adóbevételek a Székelyföldön 1818-48

A Székelyföld társadalomtörténetét elemezve gyakran szembetaláljuk magunkat olyan sajátos jelenségekkel, amelyek e terület népének különleges osztályviszonyaiból fakadnak.

Ez érthető is, hiszen a feudalizmus időszakában a székely társadalomfejlődés mindvégig bővelkedik sajátos vonásokban. A székely nemzetségi szervezet a XIV. században még nem bomlott fel teljesen; s bár a társadalom rétegződése már ekkor megindult, a hűbéri szerkezet kiépülése csak megkéské, a XV. században következett be¹³. Messzire vezetne azoknak a jelenségeknek az elemzése, amelyek rávilágítanak a székelyeknek a feudális magyar társadalomban, majd a fejedelemség korában játszott szerepére.

Azt azonban itt is meg kell állapítanunk, hogy a feudális viszonyok megszilárdulása és széles körű elterjedése ellen kemény küzdelmet folytatott a székely szabad parasztok rétege. Ez a harc a szabad elemeknek, mint számottevő katonai védelmi erőnek az idegen hódítók elleni, az uralomért folyó küzdelemben való felhasználása azt eredményezte, hogy a székely társadalomban fennmaradt egy eléggé széles, katonai funkciót betöltő szabad réteg, a régi nemzetségi „székely szabadságjogok” maradványainak birtokosa. Ugyanakkor a székelyföldi társadalom felépítésében kisebb arányban vett részt a nagy uradalmak birtokosa, és bár létezett és növekedett, a jobbágyok számára is csekélyebb volt, mint általában Erdélyben.

A földesúri osztály nem öleli fel mindazokat, akik „nemesi szabadsággal élnek. A rendi összetételében oly sokszínű, a feudális tagozódását tekintve oly nagyon szétforgácsolódó székely társadalomban ugyanis szép számmal vannak kis földű, kevés birtokú s így jobbágyot kizsákmányolni képtelen nemesek is.

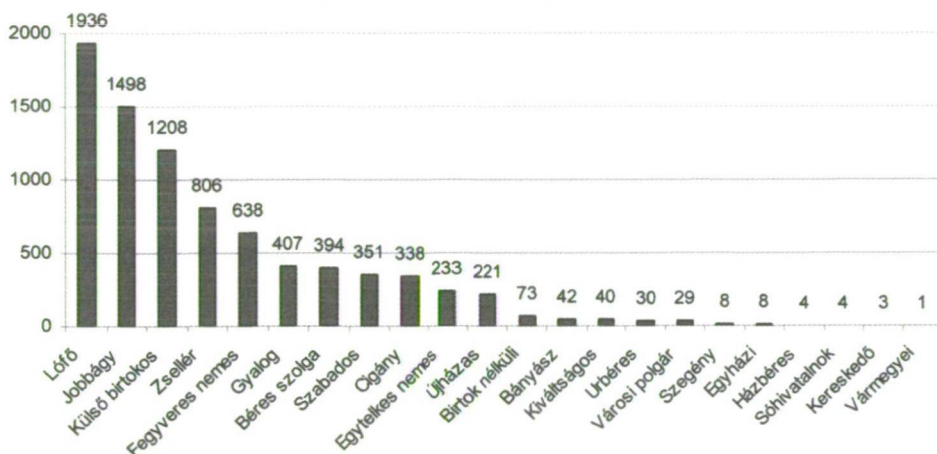
12 Jakab Elek: Telepítésügy. Erdélyi Híradó, 1847. jún. 10. 255. sz.

13 Imreh István: Erdélyi hétköznapiak 1750-1850. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 45. old.

A legvagyonosabb csoport kétségkívül a vármegyei, rendszerint ott is lakó, székelyföldi rész-birtokukat csak ritkán látogató főuraké. A székelyföldi „előkelők”, „főemberek” legtehetősebbjei, leghatalmasabbjai közül többen már a XVIII. században megszerzik a grófi, bárói címet, és házassági kapcsolataik is a vármegyei főnemesekhez, fűzik őket¹⁴.

Sokan azonban, főleg a kisebb birtokúak közül a primori rendi megjelölést őrzik, s nemegyszer küzdenek is azért, hogy a középkori székely társadalomnak e vezető rétegét jelölő címet elismertessék¹⁵.

Udvarhelyszék társadalmi rétegződése 1818-1848

Székelyföldi viszonylatban számottevő az „adományosok”, az „armalisták” rétege, valamint az úgynevezett egyházhelyes nemesek kategóriája is. E két utóbbi réteg, bár kétségkívül a nemességhez tartozik, nem sorolható egészében a földesurak sorába, hiszen jobbágyuk vagy egyáltalán nincs, vagy igen kevesen rendelkeznek – kis számú – jobbágy vagy zsellér felett.

Az armalistákat így jellemzi egy 1703-as összeírás¹⁶:

„...nemesek, nemesi levéllel ellátottak, félnemesek, mint Németországban, különösen Sziléziában a szabados gazdák, akik senkinek sem alattvalói, de nekik rendszerint egy vagy néhány jobbágyuk van; adójukat megfizetik.”

Ezt a réteget egyházhelyi nemeseknek is nevezik az összeírásokban.

Nemesi kiváltságaikat féltve őrzik, s bár például nemesi fegyveres erő összeírásakor ők is a nemesi rend sorában foglalnak helyet, igen sokan a közterhek hordozásában is részt vesznek.

Ahol pedig többen vannak, viselniük kell a falusi bíróságot, s ha két jobbágyuk nincs, adófizetésre is kötelezettek.¹⁷

A lófők (primipilusok) – a középkori székely társadalom „második rendbéli”, a primorok után következő rétege – szintén a kiváltságosok csoportjához tartoztak.

¹⁴ Benkő József: Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe. Kolozsvár, 1806. 31. old.

¹⁵ Az 1809. évi összeírás alkalmával több háromszéki család panaszkodik azért, hogy a primorokat az armalistákkal együtt írják össze. Kéri, hogy őket külön ne az armalistákkal jegyezzék fel. Lásd: Genealógiai füzetek, Kolozsvár 10/1912. 77-79. old.

¹⁶ Imreh: im. 10. old

¹⁷ 1804/8818 sz. főkörmányszéki leirat, in: Nagajtai Kovács István irományai. Siculi. Román Köztársaság Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár

A már említett 1703-as összeírás alkalmával az alábbiak szerint határozandók meg:

„...lovas- vagy gyalogos fegyverzettel felszerelt harcra kész férfiak, kik az erdélyi fejedelem hívására mindenkor kötelesek katonai táborba vonulni és a harcban részt venni. Béke idején gazdálkodást folytatnak és adójukat az erdélyi fejedelemnek megfizetik.”¹⁸

Libertinusként, szabadosként vagy éppen felszabadultként is emlegetik együtt őket. Vagyoni állapotukat tekintve nem voltak egységesek. Többen közülük a birtokos nemesek sorába is bejutottak. Nagy részük azonban elszegényedett, s régi kiváltságos helyzetük alapja, vagyoni állapotuk mindinkább leromlott, annyira, hogy nemegyszer beszélnek forrásaink szolgalegéni sorsot vállaló lófőről is. Az elszegényedő primipilus rendbéliek elkeseredett harcot folytattak a birtokos nemesek ellen nemcsak gazdasági, hanem közigazgatási téren is. Az országgyűlési, székgügyi képviselőtért, a tisztségekben való részesedésért és így tovább éppúgy küzdöttek, mint a közterhek viselésében rájuk nehezedő aránytalan osztozás, a birtokos nemesi föld- és erdőfoglalás ellen. Valójában helyzetük nem sokban különbözött a gyalogrendiek (pixidariusok, darabontok) állapotától.

Ez az utóbbi, valamikor legnépesebb székely szabad paraszti réteg, a „közsabadok” csoportja viszont számbelileg igen megfogyatkozott. Az ő soraikból sülyedt le tömegesen jobbágysorba az elszegényedett elem, ők tudták legkevésbé megőrizni a kiváltságos székely jogállapotát.

A határőri intézmény kényszerrel való bevezetése a Székelyföldön, az 1764-es másodfali vérengzés után; csak gyarapította azokat a sajátos vonásokat, amelyek még összetettebbé, még sokszínűbbé tették a székely társadalmi rétegződést.

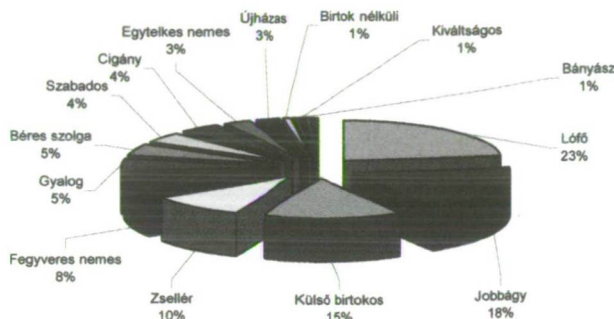
A primipilusok és pixidariusok rendjéhez tartozókat Csík, Gyergyó, Kászsószék, Háromszék és Udvarhelyszék egy részében (Bardóc-fülszékben) az újonnan felállított és a Habsburg-hatalom érdekeit szolgáló határőrségbe sorozták be. Ez igen sok régi kiváltságuk elvesztésével járt együtt. Nem hiába hangoztatták a határőrkatonák e cselekedet „törvénytelen” voltát, hiszen a katonai szolgálat mellett részesedtek a közterhekben, amihez a katonai vezetés számára kirótt szolgáltatások járultak, saját költségükön, felszerelésükkel kellett békében, háborúban katonáskodniuk, és ezenfelül 1802-ig még az állami adó megfizetésére is kötelezték őket. Hiába küzdöttek 1764 és 1848 között mondhatni szünet nélkül „jogtalan megterhelhetőségük” ellen, helyzetük nem sokat változott.

Valóságos állapotuk azokhoz az erdélyi parasztokhoz tette hasonlóvá őket akik a jobbágysorból kiemelkedve, Erdély más részein könnyebb szívvel vállalták az állandó katonáskodás terhét, mint a földesúri elnyomást.

A határőrség keretében élő primipilusok és pixidariusok közti rendi válaszfal is módosult. A katonaságnál ugyanis a jobb módú pixidarius székely vállalhatta a lovas szolgálatot, s így a „székely huszárok” (lovas katonák, lovagok) sorába jutott. A primipilus viszont, ha vagyoni ereje a lótarthoz, helyesebben a lovas szolgálathoz nem volt elégséges, a „gyalogrendiek”, a gyalog szolgáló határőrök közé került. A régi rendi hovatartozást jelölő címét bárki - viselhette, s valóban viselte is, mégis a huszárok hamarosan fölébe kerekedtek a gyalog szolgáló határőröknek, és ezt éreztették is velük.

Az adótabellákban a szóban forgó 30 éves periódusban végig azonos kategóriarendszert alkalmaztak a családok társadalmi rétegekbe sorolására. Változás csak annyi történt, hogy a rétegek megnevezésében 1845-től a latinról áttértek a magyar nyelvre.

Udvarhelyszék társadalmi rétegződése %-os megoszlásban 1818-1848

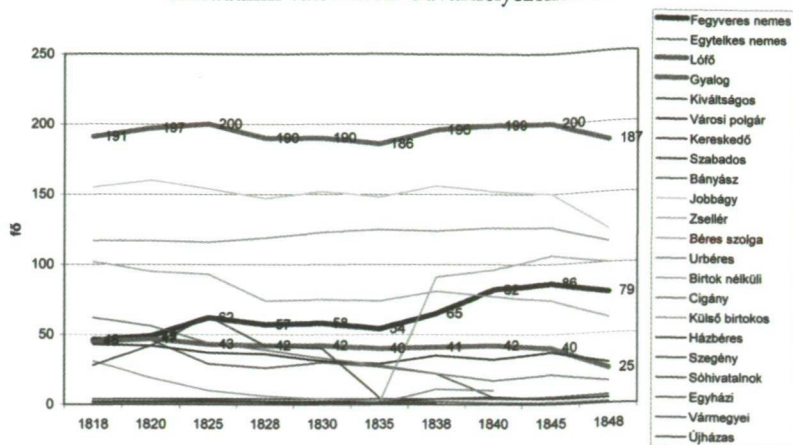
Ugyancsak változatlanok maradtak az egyes jövedelmek és jövedelemforrások után fizetendő adótételek.

Az említett hiányosságokat figyelembe véve is megállapítható, hogy a családok száma meglehetősen stabil. A legalacsonyabb 1830-ban (14110 család, és csak egy település adatai hiányoznak: kb. 170 család) a legmagasabb 1845-ben (15704 család, lásd: 19. old). Mivel fejadót egy családon belül csak a családfő után kellett fizetni, a többi felnőtt után legfeljebb csak az ennek kevesebb, mint egytizedét jelentő kedvezményes adót, elképzelhető, hogy a külön nyilvántartott családok száma az adóösszeírók szigorán is múltott.

A társadalmi rétegek elnevezésében is tükröződik, hogy a székelyek katonai társadalmat alkottak. A fegyveres nemesek, lófők és gyalogok ezen szempont alapján soroltattak be. Az egytelkes nemeseknél a birtok a besorolás alapja.

Más esetekben a foglalkozás szerint kategorizáltak: bányász, sóhivatalnok, kiváltságos (ide tartoztak pl. a tanítók és a papok). Végül a szabadok néhány kategóriája esetében általános szempontok érvényesülnek: városi polgár, cigány. A szabad közemberek alkották a szabadosok kategóriáját. A nem szabadokra a szokásos kategóriákat használták: jobbágy, zsellér, béres szolga, birtok nélküli. Végül minden tabellában fel vannak tüntetve a külső birtokosok, akik nem az adott településen laktak, de ott van földjük, ami után adóznak.

Társadalmi változások Udvarhelyszéken 1818-48

A fenti grafikonon látható, hogy a vizsgált három évtized alatt az egyes rétegekhez tartozó családok száma hogyan változott.

A fegyveres nemesek száma enyhén nőtt, majd 1845 után enyhén csökkenni kezdett. Az egytelkes nemesek 1840-re elfogytak. Valószínűleg elszegényedtek, és a fegyveres nemesek közé kerültek át. (Együttes létszámuk kisebb ingadozásokkal állandó.)

Kis mértékben csökken a lófők, szabadok és gyalogok száma és aránya. A kiváltságosok száma 1838-ban és 40-ben lecsökken, majd újra a régi szintre emelkedik. A városi polgárok és bányászok száma gyakorlatilag állandó.

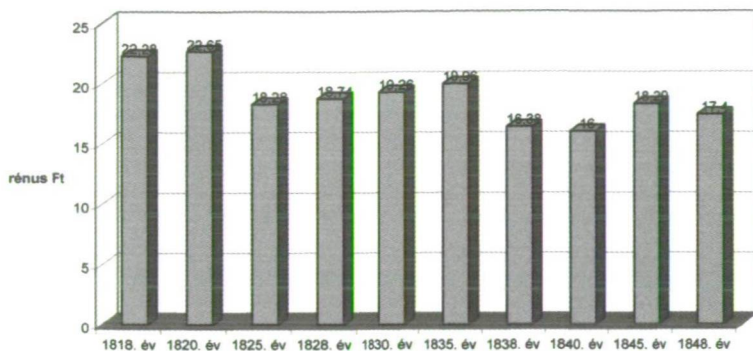
A birtok nélküliként összeírtak 1840-ig elfogytak. Az összeírt cigány családok száma fokozatosan csökken ebben az időszakban. Figyelemre méltó a jobbágyok, zsellérek és béres szolgák létszámának alakulása.

A jobbágyok és a zsellérek száma csökken, míg 1835-től megjelennek a béres szolgák, akik feltehetően a fenti két rétegből szülyedtek ebbe a kategóriába. A három réteg együttes aránya nagyjából állandó, 20-22%.

Ugyancsak említést érdemel a külső birtokosok arányának jelentős növekedése: 1818-ban az összes adózók kevesebb, mint egyötödét tették ki, míg 1848-ban már több mint egyharmadát.

A következőkben az egyes rétegek gazdasági erejét hasonlítjuk össze. Ennek legegyszerűbb mutatója a családonként fizetett összes adó átlagos nagysága.

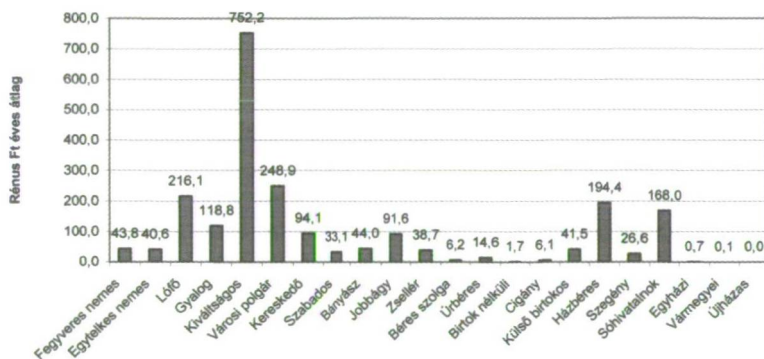
Családok által fizetett éves adóterhek átlaga Udvarhelyszéken

A diagramon látszik, hogy az átlagosan fizetett adó kiugróan magas 1818-ban és 1820-ban, majd 1825-ben drasztikusan csökken. Innentől kezdve újra lassú emelkedés figyelhető meg. Az első két év magasabb adóinak lehetséges oka, hogy a napóleoni háborúkat követő gazdasági válságban szigorúbban vették az adófizetést.

Rétegenként tekintve: A legtöbb adót a kiváltságosok, a városi polgárok és egytelkes lófők fizették. Ugyancsak magas a házbéresek és a sóhivatalnokok adója, míg a vármegyeieké a szabadok közül a legalacsonyabb.

Társadalmi rétegenként fizetett éves adók átlaga Udvarhelyszéken 1818-48

Az egyes jövedelemforrások:

Az egyes családok által fizetett adót az alábbi jövedelmek és jövedelemforrások figyelembevételével számították ki:

- Szántó föld hozama köbőlben (általában 8 krajcár/köböl, néhány jobb termőfölddel rendelkező településen 12, 16 ill. 20 krajcár/köböl a taxa)
- Kaszáló hozama szekér szénában (4 krajcár/szekér)
- Szőlő hozama veder borban (3 krajcár/veder)
- Egyéb jövedelem rénus forintban (6 krajcár/rénus forint)
- Igavonók száma (24 krajcár/db.)

- Tehenek száma (20 krajcár/db.)
- Fiatal állatok száma (15 krajcár/db.)
- Juhok száma (3 krajcár/db.)
- Kecskék száma (3 krajcár/db.)
- Disznók száma (5 krajcár/db.)
- Méhkasok száma (3 krajcár/db.)

A fentiekből kiszámított adóhoz még a családfő után fizetett fejadó jön hozzá, valamint esetenként helyette a családfő uráni kedvezményes fejadó, ill. melllette a felnőtt családtagok után fizetendő (ugyancsak kedvezményes) fejadó.

Ez utóbbiak összege férfiak esetén 18 krajcár, nőknek 12 krajcár.

Az egyes jövedelemforrásokat érdemes külön is áttekinteni.

A szántóföld átlagos nagysága az adott időszakban állandónak tekinthető. A legtöbb szántójuk a fegyveres nemeseknek van, de majdnem ugyanannyi van az egytelkeseknek. A szabad lófők által birtokolt föld nagysága végig alatta marad a jobbág্যokénak, a különbség az idő előrehaladtával kismértékben növekszik. A jobbág্যok kb. háromszor akkora föld után adóznak, mint a zsellérek.

A kaszálók hozama is állandó a vizsgált 30 évben. A kiváltságosok rendelkeznek kiemelt mennyiségű kaszálóval. Akárcsak a szántónál, itt is megfigyelhető, hogy a jobbág্যok a lófőkkel azonos szinten vannak és megelőzik a szabad gyalogokat.

A szőlőművelés nem volt jelentős Udvarhelyszéken. A vizsgált időszakban az adatok alig változnak. Leginkább az egytelkes nemesek és a városi polgárok foglalkoztak szőlőműveléssel.

Az egyéb jövedelmek tekintetében a már korábban megfigyelt tendencia érvényesül: az 1818-as és 1820-as adatok másfélszeresei, egyes rétegeknél kétszeresei az 1825-ös értékeknek, amikortól pedig további fokozatos csökkenés van.

Kétségtelenül itt van a legnagyobb lehetőség a jövedelmek eltitkolására. Egyedül a külső birtokosok jövedelme növekszik. Érdekes a cigányok 1830-as kiemelkedő egyéb jövedelme, valamint az, hogy a szabadosok 1848-as egyéb jövedelme a korábbi csökkenés után megugrik. A jobbág্যok és zsellérek - az egyéb jövedelmek csökkenése mellett - ebben a tekintetben helyet cserélnek: 1838-tól a zsellérek megelőzik a jobbág্যokat.

Felettebb gyanús adat az állatállomány drasztikus csökkenése (lásd.:24. oldal.) Megfigyelhető, hogy valamennyi nyilvántartott állatfajta esetén a bevallott egyéb jövedelmekével azonos jelenség figyelhető meg. A viszonylag magas 1818-as, 1820-as adatok után radikális csökkenés, gyakorlatilag elfognak az állatok. Legalábbis nem kerülnek az adóhivatal szeme elé.

Ezáltal viszont a rendelkezésre álló adatok nem igazán teszik lehetővé, hogy a rétegek között az állatállomány szempontjából különbséget tegyünk. Leginkább az 1818-as adatokra támaszkodhatunk.

A legnagyobb különbség az igavonók és juhok számában van. Legtöbb állatuk a kiváltságosoknak van, fegyveres nemesek megelőzik az egytelkes nemeseket. A jobbág্যok ebből a szempontból is a lófőkkel azonos szinten vannak, sőt a juhok tekintetében jobban állnak.

Hátra volna még a fejadók, a családfők utáni kedvezményes fejadók ill. a felnőtt családtagok után fizetendő fejadók vizsgálata. Ebből talán következtetések lennének levonhatók az egyes rétegek családnagyságára. De mivel családonkénti bontásban nincsenek rögzített adataink, azt pedig idáig nem sikerült pontosan megállapítani, hogy mely esetekben, ki után kellett teljes ill. kedvezményes fejadót fizetni, a családnagyságra vonatkozóan pillanatnyilag nem tudunk megállapításokat tenni.

Adataink a további kutatások és elemzések szempontjából lehetőséget nyújtanak arra, hogy az Udvarhelyszéken belüli területi különbségeket akár településenként, akár területi egységenként (járás, ill. fizek) az eddig figyelembe vett szempontok alapján tovább elemezzük. Ez azonban már meghaladja jelen dolgozat terjedelmi kereteit.

Dolgozatunkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy egy adott forrásanyag elemzésével, – nevezetesen a Csíkszeredai Levéltár Udvarhelyszékre vonatkozó adótabellái alapján – összevessük és megvilágítsuk azokat a hasonlóságokat, illetve különbségeket amelyek Erdély gazdaság és társadalom történetének sajátosságait jellemzik 1818-1848 között.

Ezen sajátosságok feltárására az általunk felhasznált forrás további lehetőséget biztosít, – amint azt már említettük – az adatok településenkénti jellemzőinek elemzésével.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ JÓZSEF: *Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe*. Kolozsvár, 1806.
 DÓZSA DÁNIEL [vezércikk] *Kolozsvári Közlöny*, 1862. október 25. 151. sz *Erdély története 1830-tól napjainkig* (Szerk.: Szász Zoltán): Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
Genealógiai füzetek, Kolozsvár 10/1912.
 IMREH ISTVÁN: *Erdélyi hétköznapiak 1750-1850*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
 JAKAB ELEK: *Telepítésügy*. Erdélyi Híradó, 1847. jún. 10. 255. sz.
 PÁSZKA IMRE: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere, Szeged, 2007.
 TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az erdélyi parasztság története 1790-1849*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.
 VITA ZSOLT: *A himlőoltásra vonatkozó rendeletek Erdélyben*. Orvosi Szemle 1965:2

Források

- Csíkszeredai Levéltár: Udvarhelyszéki adótabellák 1818-1848*
 (Pászka Imre gyűjtése alapján)
Nagyajtai Kovács István irományai. Siculi. Román Köztársaság Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár
Országos Levéltár – Erdélyi Levéltárak – Gubernium Transylvanicum (in Politicis)
Országos Levéltár – Erdélyi Levéltárak – Gubernium Transylvanicum: Praesidialia

A TERVEZÉSTŐL A SORSOLÁSIG.

A beiskolázással kapcsolatos eljárásrendre vonatkozó rendelkezések gyakorlati megvalósulása a szegedi deszegregációs folyamat során

1. A kutatás bemutatása

1.1. A kutatás célja

Jelen tanulmány Szeged MJV közoktatási deszegregációs stratégiájának egy fontos elemét, a beiskolázással kapcsolatos jogszabályi előírások megvalósítását mutatja be, az oktatási rendszer átalakítása miatt kiemelt jelentőségű 2007/2008. tanévre fókuszálva.

A tanulmány háttérül szolgáló adatok egy nagyobb mintán megvalósított, komplex, országos relevanciájú empirikus kutatás részét képezték. A Dél-Alföldi Regionális Társadalomtudományi Kutatási Egyesület (továbbiakban: DARTKE Egyesület) társadalomkutatói által 2007. december és 2008. március között lebonyolított hatásvizsgálat¹ célja az volt, hogy feltárja: a közzethatárokról vonatkozó, a többsikolás települések deszegregációja érdekében hozott rendelkezések milyen mértékben érvényesültek a gyakorlatban. A közoktatásról szóló többször módosított 1993. évi LXXIX. törvény (továbbiakban: Ktv.) 66.§ (2) bekezdése² a kötelező felvételi kötelezettség tekintetében rendelkezik a települések egymással határos felvételi körze-

1 A kutatást az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával valósult meg, a tanulmány szerzőjén kívül Andl Helga, Kóródi Miklós és Vég Zoltán Ákos vezető kutatók irányításával.

2 A kutatás a 2007. január 1-jétől hatályos Ktv. paragrafusra vonatkozott, mely passzus azóta módosult:

Ktv. 66.§ (2) *Az általános iskola – beleértve a kijelölt iskolát is – köteles felvenni, átvenni azt a tanköteles tanulót, akinek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye a körzetében található (a továbbiakban: kötelező felvételi biztosító iskola). Ha a településen több általános iskola működik, az egymással határos felvételi körzeteket oly módon kell kialakítani, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknak az adott körzetben felvehető összes tanköteles tanulóhoz viszonyított aránya az egyes körzetekben egymáshoz viszonyítva legfeljebb huszonöt százalékban térjen el. A fenntartó a szakiskolát és a középiskolát kijelölheti kötelező felvételt biztosító iskolának. A kijelölt iskola [30. § (4) bek.], ha nem kötelező felvételt biztosító iskola, a tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg. A nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozó jelentkezőt – ha a felvételi követelményeknek megfelel – a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén, illetőleg a nemzeti vagy etnikai kisebbség nyelvén és magyarul tanító iskolába (tagozatra, osztályba, csoportba) fel, illetve át kell venni. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, köteles előnyben részesíteni azokat, akiknek a lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye azon a településen található, ahol az iskola székhelye, telephelye található. E körben a halmozottan hátrányos helyzetű tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg. Ha az általános iskola a kötelező felvételi kötelezettsége teljesítése után további felvételi, átvételi kérelmeket is teljesíteni tud, és valamennyi felvételi kérelmet helyhiány miatt nem tudja teljesíteni, az általános iskola sorsolás útján dönt. A sorsolásra a felvételi kérelmeket benyújtókat meg kell hívni. Sorsolás nélkül is felvehető a halmozottan hátrányos, vagy sajátos nevelési igényű tanuló, továbbá az a tanuló, akinek sajátos helyzete indokolja. A sajátos helyzetet a helyi önkormányzat rendeletben állapítja meg.*

tei kialakításának szabályairól, az általános iskolai beiskolázás eljárásrendjéről, a halmozottan hátrányos helyzetű³ (továbbiakban: HHH) tanulók előnyben részesítéséről, a sajátos helyzet önkormányzat által rendeletben történő megállapításáról, illetve a túljelentkezés esetében történő sorsolásról.

A hatásvizsgálat kitért a körzethatárok kialakításával kapcsolatos gyakorlat feltárására, valamint arra, hogy az előnyben részesítés hogyan érvényesült a beiskolázáskor, a felvételeknél vagy átvételeknél a HHH tanulókkal kapcsolatban. Emellett vizsgálta azt, hogy az iskolák hogyan jártak el, amikor helyhiány miatt nem tudták az összes felvételi kérelmet teljesíteni és a jogszabály értelmében sorsolást kellett szervezniük, továbbá, hogy milyen gyakorlatot folytattak az önkormányzatok, amikor az adott gyermekek sajátos helyzetére vonatkozó önkormányzati határozatot elfogadták.

1.2. Módszertan

Az összesen 27 többiskolás településen zajló kutatás mintáját a 2000. és 2004. évben lefolytatott általános iskolai szegregációs kutatások és egyéb aktuális szakértői anyagok alapján állította össze – szakértői mintavétel módszerével – Havas Gábor. Az alapsokaságot olyan többiskolás városok, nagyvárosok vagy megyei jogú városok képezték, ahol a múltban vagy a jelenben szegregáció (volt) tapasztalható.

Az adatgenerálási fázis során kvantitatív és kvalitatív kutatási módszereket – kérdőívet, interjút, megfigyelést – egyaránt alkalmaztunk.

– Kérdőíves adatfelvétel történt az ebben partnerként közreműködő településeken a tanköteles korú, azon belül a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók, illetve a roma tanulók körzetenkénti és intézmények közötti megoszlásáról.⁴

– Valamennyi jegyzővel és/vagy oktatási irodavezetővel félig strukturált interjú készült a körzethatár-módosítással, a halmozottan hátrányos helyzetűekre vonatkozó adatszolgáltatással, sorsolással, integrációval kapcsolatos véleményekről, attitűdökről és a helyi gyakorlatról.

– Minden településen több interjú készült az oktatási szegregáció által érintett (szegregáló gyakorlatot folytató, illetve a szegregáció által sújtott) intézmények vezetőivel a fentebb vázolt témakörökkel kapcsolatban

– Félig strukturált interjú készült a sorsolásban részt vett szülőkkel azokon a településeken, ahol tartott ilyent az iskola. Szükség szerint sor került roma szülők, cigány kisebbségi önkor-

3 A kutatás időszakában a Krv. 121. § 14. 2007. szeptember 1-je óta hatályos szabályozása volt érvényben, mely szerint „hátrányos helyzetű gyermek, tanuló az, akit családi körülményei, szociális helyzete miatt a jegyző védelembe vett, illetve akinek rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultságát a jegyző megállapította; e csoporton belül halmozottan hátrányos helyzetű az a gyermek, az a tanuló, akinek a törvényes felügyeletét ellátó szülője – a gyermekek védelméről és a gyámsági igazgatásról szóló törvényben szabályozott eljárásban tett önkéntes nyilatkozata szerint – óvodás gyermek esetén a gyermek három éves korában, tanuló esetében a tankötelezettség beállásának időpontjában legfeljebb az iskola nyolcadik évfolyamán folytatott tanulmányait fejezte be sikeresen; halmozottan hátrányos helyzetű az a gyermek, az a tanuló is, akit tartós nevelésbe vettek.”

A paragrafus a kutatás lezárását követően, a 2008/2009-es tanévre vonatkozóan újra módosult: a hátrányos helyzetű kategóriából kikerültek a védelembe vett gyermekek. A jogszabály a jegyző feladatai közé sorolta a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosult és legfeljebb 8 általános iskolai évfolyammal rendelkező szülők gyermekeinek nyilvántartását, valamint a szülők tájékoztatását a gyermekeik megillető kedvezményeiről, juttatásokról, pályázati lehetőségekről.

4 Mivel a HHH gyermekek és tanulók körében felülreprezentált a romák aránya, és az iskolai szegregáció, különösen az iskolai körzethatárok és az iskolaválasztás kérdése szorosan összefügg az etnikai dimenzióval, ezért a roma tanulók létszámára is próbáltunk becsléseket kérni az intézményektől.

mányzatok felkeresésére, valamint a helyi beiskolázási gyakorlat tanulmányozására.

- Sor került a lakóhelyi szegregátumok felkeresésére, a cigány tanulók beiskolázásával és az esetleges szegregációval kapcsolatos gyakorlatok feltárására.

- Begyűjtésre kerültek a vizsgált településeken a körzethatár módosításra vonatkozó önkormányzati határozatok, a sajátos helyzetre vonatkozó rendeletek, a sorsolásra vonatkozó hivatalos dokumentumok, az adott település körzethatárait megjelenítő térképsablonok, a halmozottan hátrányos helyzettel kapcsolatos tájékoztató dokumentumok, a beiratkozással kapcsolatos dokumentumok.

- Minden településen készült közoktatási esélyegyenlőségi helyzetelemzés⁵, és minden esetben hozzá is jutottunk ezekhez a dokumentumokhoz.

Az adatgenerálás fázis elején három helyszínen – így a jelen tanulmányban vizsgált Szeged Megyei Jogú Városban is – előzetes adatfelvétel és interjúzás történt, a kutatás módszertáának tesztelése céljából. A tesztelést követően megállapítottuk, hogy a beiskolázással kapcsolatos adatszolgáltatás rendkívül esetleges és hiányos, így a kutatás elsődleges adatforrása az interjú. A beszélgetés rögzítését azonban nem minden esetben engedélyezte az interjúalany, a vélt vagy valós jogszabálysértések miatt néhány témakör kapcsán bizalmatlanok voltak a beszélgetőpartnerek.

Jelen tanulmányban, mely kizárólag a szegedi kutatási eredmények bemutatását tűzi ki célul – a válaszadók személyének beazonosíthatósága miatt – korlátozott számban közlünk szemelvényeket és szó szerinti idézeteket, s nem jelöljük meg azok forrását, mivel az adatközlők védelme a prioritás.

1.3. Problémafelvetés

A magyar társadalom nagy léptékű polarizálódásával párhuzamosan az iskolarendszerünk is markánsan differenciálódik. Oktatási rendszerünk jelenleg nem a különbségek nivellálásában segít, hanem az egyébként is meglévő esélykülönbségeket mélyíti tovább, újratermelve ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezt a jelenséget a PISA vizsgálatok is alátámasztják: sajnálatos módon a felmérésben részt vett országok közül leginkább hazánkban determinálja a család kulturális tőkéje a diák teljesítményét (Horn–Sinka 2006, Keller–Mártonfi 2006). Az iskolák homogén összetétele következtében ez a hatás még inkább felerősödik – a jelentés egyértelműen megállapítja a szegregáció létét és sikertelenségét.⁶

A 2006-os PISA-jelentés egyik legfontosabb megállapítása is a szegregáció létét és sikertelenségét diagnosztizálja: *„Egy tipikus magyar iskolában a szülők szocioökonómiai helyzete és ebből következően a diákok képessége között nincsenek nagy különbségek, ami azt jelenti, hogy az iskola-választás a társadalom „kasztyosodásának” egyik első lépcsője, és ezzel minimális mobilitás mellett, a*

5 Ktv. 89/A. § rendelkezése alapján ezen dokumentumokat az érintett településeknek kötelező volt elkészítenie: „(12) A hazai és nemzetközi forrásokra kiírt közoktatási célú pályázatokon való részvétel feltétele, hogy az e törvény 89/A. §-ának (5) bekezdése alapján készített intézkedési terv tartalmazza a gyermekek, tanulók esélyegyenlőségét szolgáló intézkedéseket. A pályázatok elbírálásánál – az előírt feltételek megléte esetén – előnyben kell részesíteni azt a közoktatási intézményt fenntartó társulást, amelynek tagjai között olyan önkormányzat is található, amely szerepel a hátrányos helyzetű települések jegyzékén, továbbá azt a közoktatási intézményt fenntartó települést és társulást, amelynek az illetékeségi területén a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, tanulók összes gyermekhez, tanulóhoz viszonyított aránya eléri a huszonöt százalékot. Az esélyegyenlőséget szolgáló intézkedések meghatározását az oktatásért felelős miniszter útmutató kiadásával segíti. E rendelkezéseket a többcélú kistérségi társulás tekintetében is alkalmazni kell.”

6 Programme for International Student Assessment, <http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf>
<http://www.oki.hu/cikk.php?kod=Jelentes2003-Egyenlotlensegek.html>

*társadalom minden rétege önmagát termeli újra. A szegregáció fokozásán, valamint a gyenge és elit iskolák kialakulásán túl a folyamat további problémája, hogy a közoktatásból kikerülő jó képességű diákok aránya sem olyan, mint a hozzánk hasonló adottságú országok többségében.”*⁷

Az elkülönítés különböző formáit elemezve megkülönböztethetünk iskolán belüli és iskolarendszeren belüli – iskolák közötti – szegregációt. Az *iskolán belüli szegregáció* típusai között említést érdemel az osztályok között vagy az osztályon belül, csoportok szintjén megvalósított elkülönítés, a tanórán kívüli foglalkozások kapcsán történő szegregáció, a magántanulóvá nyilvánítás gyakorlata vagy a feladatellátási helyek, tagintézmények használatában megjelenő szegregáció (Fiáth 2002: 41-42, Havas–Kemény–Liskó 2002: 72-96).

Az *iskolarendszeren belüli szegregáció* fogalma a magyarországi közoktatási intézmények nagymértékű differenciáltságán alapul. A jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező, kvalifikáltabb, tudatosabb életstratégiát kialakító szülők a szabad iskolaválasztás lehetőségeivel élve magasabb presztízsű és színvonalasabb oktatási minőségűnek vélt intézményekbe íratják be gyermekeiket.

Az iskolarendszeren belüli elkülönítést az etnikai alapú szegregáció tovább mélyíti, hiszen ha egy intézményben a cigány származású tanulók számaránya elér egy kritikus határt, akkor a többségi társadalom előítéletessége következtében a nem cigány tanulók más iskolába való áramlása felgyorsul (Liskó–Havas 2005).

“Bár az alapfokú végzettség megszerzése és az analfabétizmus felszámolása terén a cigányság hatalmas lépést tett előre, a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradása tovább nőtt, mert az érettségit adó középfokú – és újabban a felsőfokú – oktatás expanziója elkerülte a cigányságot.” – jelenti ki Radó Péter az 1971-es és az 1993-as országos reprezentatív felmérésnek számadatainak összehasonlítását követően (1997: 10).

Valóban, az 1993-as országos reprezentatív vizsgálat adatai szerint szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett a cigányság kb. 10 százaléka, érettségit adó középiskolát pedig kb. 1,5 százaléka fejezett be (Kézdí 1999: 231). A rendkívül alacsony arányú középiskolai továbbtanulás okai Liskó Ilona (2003, 2005) szerint a következők: a cigány családok tradicionálisan rossz viszonya az iskolához, mint a többségi társadalom intézményéhez; a diszkrimináció és a kulturális normák ellentétei miatt bekövetkező rossz teljesítmény és kibukás, iskolaelhagyás; a családon belüli motivációk és továbbtanulási minták hiánya; a rossz szociális helyzet miatt az iskoláztatás költségeinek az elhárítása.

A középfokú oktatásban megfigyelhető alulreprezentáltság természetesen kihat a felsőoktatásban részt vevő cigányok számarányára is. Az érettségizett cigány fiatalok ugyanakkora eséllyel jutnak tovább a felsőoktatásba, mint nem cigány társaik, ám mivel a középfokra való bejutásnál már hatalmas esélykülönbség van, a cigány hallgatók azonos mértékben alulreprezentáltak a főiskolákon és egyetemeken.

A szegregált iskolai képzés vesztesei tehát a rossz szocioökonómiai státuszú gyerekek, akik között kiugróan magas a cigány származásúak számaránya. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikertelensége tipikusan a következő okokra vezethetőek vissza (Babusik 2002: 263; Fejes 2005: 3-13; Fejes–Józsa 2005: 85-105; Fiáth 2002: 36-38; Forray–Hegedűs 2003: 193-199, Havas 2008: 121-122, Havas–Kemény–Liskó 2002: 145-159, Kertesi–Kézdí 2005: 331-335, Kende 2000: 57-60, Szűcs 2004: 199-216.):

7 <http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf>

Nyelvi hátrány. A diákok többsége „korlátozott nyelvi kódot” sajátított el a családja körében, így kevésbé tudott megfelelni a „kiterjesztett nyelvi kódot” preferáló oktatási intézmény kommunikációs elvárásainak. Kétnyelvű, cigány nyelvet is használó gyermekek esetében a nyelvi hátrány általában fokozottan jelentkezik.

Pedagógiai gyakorlat. A pedagógusok a kudarcaikat gyakran a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek kezelhetetlenségével, gyengébb képességeivel magyarázzák. A pedagógusok „fatalista” szemléletét erősíti a tanárképzés azon hiányossága, a leendő tanítókat, tanárokat többségében nem készítik fel az etnikai kisebbség, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók oktatása során felmerülő szakmai és nevelési sajátosságokra.

Tanulási motiváció. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók szülei – a kategória definíciójából adódóan – legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek. A gyermekek motiválatlanság gyakran már a családban kialakul, hiszen a szülők átörökölték a saját – korábbi iskolai kudarcaik miatt kialakult – negatív attitűdjeiket az iskolával szemben. Ők maguk sem ismerik fel, és gyermekeikben sem tudatosítják a iskolai oktatás felfelé mobilizáló erejét. A motiválatlanság további magyarázata lehet a gyorsan megtapasztalt iskolai sikertelenség, a családi szocializáció során átéltektől merőben eltérő intézményi közeg visszavetítő ereje.

Hátrányos megkülönböztetés. A cigányokkal és/vagy rossz szociális körülmények között élőkkal szembeni előítéletek és sztereotípiák – a szerencsés esetben jó szándékú – pedagógus munkáját is negatívan befolyásolhatják.

Az iskola és a szülők kapcsolata. Az iskola és a kvalifikálatlan – esetenként gyökeresen eltérő kulturális közegben élő – szülők közötti kommunikáció, együttműködés nehézkesen, egyes családok esetében pedig egyáltalán nem működik.

A családok rossz szociális helyzete. A halmozottan hátrányos helyzetű diákok többségének otthonában nincsenek megfelelő feltételek az otthoni felkészülésre (írásztal, tanulótér hiánya), a gyerekek korán pénzkereső családtaggá válnak.

Az iskolai sikertelenség elemzése során egyértelműen látszik, hogy nem etnikai alapúak a magyarázó tényezők, a nem cigány származású, hátrányos helyzetű gyermekek kudarcai is visszavezethetőek a felsorolt okokra. Azonban a domináns középosztályi normáktól eltérő szociokulturális háttér a cigány családok esetében gyakoribb és súlyosabb nehézségeket okoz az iskolai karrier során, mint a nem cigány származású családok esetében.

A szegregált körülmények között tanuló diákok esélyegyenlőtlenségét súlyosbítja, hogy iskoláik általában az átlagosnál rosszabb infrastrukturális körülmények között működnek. Gyakran a humán erőforrás minősége is problémás a szegregált iskolákban. Az átlagosnál alacsonyabb motiváltság és szakos ellátottság kialakulását egyszerűen lehet modellezni: *„(1) a tanári erőforrások – az idő, a figyelem és a szakértelem – a megoldandó pedagógiai feladatok volumenéhez képest szűkösebbé válnak; (2) az oktatás befogadó közege – a kortárs csoport domináns jellegének megváltozása miatt – előnytelenebb lesz; (3) a tanárok javadalmazása a nehezebbé váló pedagógiai feladatok tükrében veszít az értékéből”* (Kertesi–Kézdi 2005: 332).

2. A szegedi deszegregációs intézkedés

2.1. A területi és oktatási szegregáció összefüggései Szegeden

A szegedi cigányság összlakosságon belüli aránya alacsonyabb az országos átlagnál, különböző statisztikák alapján 0,6-1,3 százalék közé, 1000-2300 főre tehető (Kertesi-Kézdi 1998: 353).⁸ A cigány származású lakosok jelentős része nem szegregált körülmények között, a település különböző pontjain lakik. Etnikai alapú lakóhelyi szegregáció a város három területén azonosítható be:

1. a Hunyadi tér környékén,
2. Kiskundorozsmán, a Búza és az Árpa utca környékén,
3. a Cserepes sor környékén.

A telep 2005-ben történt felszámolásáig a bajai út mellett elhelyezkedő bérházakban, a „Repülőtér” is élt egy szegregált közösség.

A felsorolt telepeken található ingatlanok mind tulajdonjog, mind állag szerint differenciáltak. Az ingatlanok többsége önkormányzati bérlakás, ám számos lakó megvásárolta az ingatlanát. A bérlők egy része rendszeresen törleszti a bérleti díjat, ám jelentős a tetemes díjhátralékot felhalmozó lakók száma. Önkényes lakásfoglalók is élnek a telepeken – többségük a „Repülőtér” felszámolása után, rövid vidéki kitérőt követően, rokonai közelében keresett lakhatási lehetőséget.

Az ingatlanok állaga nagyon különböző. Felújított, jó állapotú, komfortos otthonok, illetve statikailag életveszélyes, egészségtelen, komfortfokozat nélküli házak egyaránt találhatóak a telepeken – akár egymás szomszédságában is.⁹

A lakóhelyi elkülönülésből (is) fakadóan Szegeden oktatási szegregáció alakult ki. Szeged-Kiskundorozsmán, a két helyi iskola közül az Orczy István Általános Iskolában egyértelműen magasabb a roma tanulók számaránya, mint a Jerney János Általános Iskolában.

A Cserepes sori telepen lakó gyermekeket – természetesen – szinte kivétel nélkül a lakóhelyükhöz közeli, mindössze 5 perc gyalogútra lévő Móra Ferenc Általános Iskolába írtatták be a szüleik. Az extrém mértékű elkülönülés egy éveken keresztül húzódó folyamat eredménye volt. Rátkai Árpád már egy 1997-ben publikált tanulmányában beszámol arról, hogy a „...*Kolozsvári téri iskola tanulóinak 40 százaléka cigány, de a felső tagozaton csak 30 százalék, az alsón több mint 50 százalék, az első osztályban pedig 70 százalék felett van.*” (Rátkai 1997: 104).

Egy évtizeddel későbbi időpontot vizsgálva az – időközben intézmény-összevonáson átesett – iskola szegregálódási folyamata lezártnak tekinthető. A 2006/2007. tanévben az iskola tanulóinak döntő többsége cigány származású, az alsó tagozatos osztályokba már csak roma gyermekeket írtattak.

A kevésbé egzakt, és nem nyilvántartható „*cigány*” kategória helyett az oktatási statisztikákban használatos „*halmozottan hátrányos helyzetű tanuló*” kategória alkalmazása kontrolálhatóbb képet ad az elkülönítés mértékéről. A Móra Ferenc Általános Iskola tanulóinak döntő többsége

⁸ Az idézett adatok időszakában az országos átlagot 4,55 százalékra becsülték ugyanezen szerzők (Kertesi-Kézdi 1998: 96).

⁹ Egyik végletként a modern bútorokkal, ízlésesen berendezett belső térrel, háztartási gépekkel és szórakoztató elektronikai eszközökkel felszerelt lakásokat lehet meghatározni. Extrém módon lelakott, alig bútorozott, fűtetlen, fürdőszobával nem rendelkező épületek képviselik a másik szélső típust a lakásbelsők skáláján. Néhány család nem lakóhelyként épült melléképületben, vagy akár egy padláson lakik.

– a később pontosított regisztráció alapján 73 százaléka – halmozottan hátrányos helyzetűnek minősült.

Nemcsak a Cserepes sori romák írták gyermeküket a kolozsvári téri intézménybe: a rossz szociális körülmények között élő cigány tanulók egy része a város egészen távoli pontjáról (például Szőregről) járt be az iskolába.

2.2. Intézménybezárás a deszegregáció jegyében

A Móra Ferenc Általános Iskola extrém mértékű szegregációja több hatályos jogszabály¹⁰ megsértett, így az Országos Oktatási Integrációs Hálózat, illetve a szegedi Cigány Kisebbségi Önkormányzat kezdeményezésére a fenntartó 2007. tavaszán, többlepcsős folyamat során az iskola bezárása mellett döntött.¹¹

A deszegregáció szakmai programjának kidolgozására igen kevés idő állt a szakapparátus dolgozóinak a rendelkezésére, így fennállt a „rideg integráció” veszélye. A DARTKE Egyesület tagjai a deszegregációs program sikere érdekében *„A szegregáló, bezárásra kerülő Móra Ferenc Általános Iskola körüli érdekháló tagjainak a vizsgálata”* címmel egy kutatási-tájékoztatói projektet szerveztek 2007. májusában (Szűcs 2007).¹² A kutatás eredményei beépültek az iskolabezárással felgyorsuló deszegregációs folyamat stratégiájába.

Az oktatási iroda munkatársainak komplex tervezési feladatot jelentett a bezárt iskolából kikerülő tanulók elosztása a befogadó intézmények között. A megszüntetett intézmény 129 tanulója tizenegy szegedi általános iskolába irányították át a fenntartó szakemberei. A legtöbb tanulót befogadó iskolába összesen 22 „mórás” tanuló került, a legkevesebbet fogadó intézménybe pedig összesen 7.

Az ajánlások elkészítése során figyelembe kellett venniük a „mórás” tanulók szüleinek kéréseit, a tanulók lakóhelyét, az egymással elmergesedett konfliktushelyzetben lévő családok gyermekeinek az elválasztását, az új iskolai körzethatárokat, a befogadó iskolák osztálylétszámait. Figyelmet fordítottak a testvérek (olykor barátok) közös elhelyezésére, a tanult/tanított nyelvek egyezéseire, a befogadó iskolák megközelíthetőségére. Az új intézményektől távolabb lakó gyermekek számára ingyenes tömegközlekedési bérlet formájában nyújtott támogatást a város vezetése.¹³

Valamennyi befogadó iskolában plusz álláshelyek beépítésére került sor, melyeken mentortanárok – többségük korábban a bezárt Móra Ferenc Általános Iskolában tanító pedagógus – segítik a tanulók beilleszkedését. Fontos támogató programnak bizonyult a Hallgatói Mentorprogram, mely a Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézetének szakmai irányításával, a DARTKE Egyesület koordinációjában a 2007/2008. tanévben a település 12

10 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról; Köznevelési Törvény 66. § (2).

11 Szeged MJV Közgyűlésének 164/2007. (III. 29.) sz. határozata szerint az extrém mértékben szegregáló Móra Ferenc Általános Iskola 2007. június 30-i hatállyal megszűnt.

12 A projektet az Országos Oktatási Integrációs Hálózat finanszírozta. A projekt célkitűzései az alábbi három pontban foglalhatók össze: 1) információszerzés – a szegregáló iskola korábbi oktatási-nevelési munkájának a feltérképezése, az érdekháló tagjainak a megismerése, tájékozódás az iskolabezárással kapcsolatos problémákról; (2) tájékoztatás – a deszegregáció megindokolása, a folyamat lépéseinek a bemutatása a diákok, a szülők és a pedagógusok számára; (3) megerősítés – az iskolabezárásban érintett szülők és tanulók mentális támogatása, motiválása, konfliktuskezelés.

13 A Cserepes sori szegregátumtól távolabb eső befogadó iskolák kiválasztáskor figyelmet fordítottak arra, hogy az új iskola közvetlen buszjáratral megközelíthető legyen.

általános iskolájában működött. A program keretében tanár szakos egyetemi és főiskolai hallgatók a Móra Ferenc Általános Iskolából kikerülő tanulók közösségi és tanulmányi beilleszkedését segítik mentori munkájukkal (l. Fejes-Szűcs 2009).¹⁴

2.3. A körzethatárok újradefiniálása, a közoktatási intézményrendszer jellemzői a 2007/2008. tanévben

A beiskolázási körzetek 2007. évi felülvizsgálata során a megszűnt Móra Ferenc Általános Iskola körzete 5 intézmény között került felosztásra. Ennek értelmében az érintett körzet tanköteles tanulói a Béke Utcai Általános Iskola, a Dózsa György Általános Iskola, a Madách Imre Magyar–Angol Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola, a Rókusi Általános Iskola és a Zrínyi Ilona Általános Iskola beiskolázási körzetébe tartoznak a 2007/2008. tanévtől kezdődően. A szegregációs folyamatok akadályozása érdekében a korábbi Móra Ferenc Általános Iskolához – egyben a Cserepes sori telephöz – legközelebb elhelyezkedő Alsóvárosi Általános Iskola körzetéhez nem csatoltak területeket a felosztásra kerülő iskolai körzetből.

A Móra Ferenc Általános Iskolán kívül – a tanulói létszám drasztikus csökkenése miatt – Szeged MJV Közgylése 71/2007. (II. 16.) Kgy. sz. határozatában a 2007/2008. tanévtől megszüntette a Kodály Téri Általános Iskolát is.

A Kodály Téri Általános Iskola osztályai közül több közösség ragaszkodott az osztálykeretek megtartásához. Így a Rókusvárosi II. sz. Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézményben 3, a jogutód Makkosházi Általános Iskolában pedig 7 teljes osztály kerül elhelyezésre. Az iskola körzete is ezen két intézmény között lett felosztva.

A Ktv. 66. § (2) betartása nem igényelt további körzethatár-módosításokat a településen, hiszen egy évfolyamra olyan kevés HHH tanuló jut – s azok elosznak a település területén – hogy miattuk nem szükséges körzethatárt módosítani.

A körzethatárok újradefiniálását követően, a kutatás során vizsgált 2007/2008. tanévben Szeged MJV 1 óvodát (51 feladatellátási hely), 22 általános iskolát, 6 gimnáziumot, 12 szakközépiskolát, 5 szakiskolát, 1 speciális szakiskolát működtetett fenntartóként. További, nem önkormányzati fenntartású nevelési – oktatási intézmények a településen: 8 óvoda, 4 általános iskola, 2 gimnázium és 2 szakiskola.

Az óvodai férőhelyek száma 5498 volt az adott nevelési évben – 4840 az önkormányzati és 658 a nem önkormányzati intézményekben. Az óvodába beíratott gyermekek száma a férőhelyek számánál alacsonyabb, 5149 fő volt, tehát a 3–6 éves korúak igény szerint elhelyezhetőek voltak a település óvodáiban. A hátrányos helyzetű gyermekek száma 413 (8 %), a halmozottan hátrányos helyzetűeké 84 fő (1,6 %) volt. A környező településekről 225 óvodás járt be a megyeszékhely intézményeibe.

A HH és HHH óvodások számaránya a Szél Utcai Óvodában (62,9% és 37,1%), a Széksósi Úti Óvodában (20,6% és 16,5%), valamint a Teréz Utcai Óvodában (22,5 és 4,5%) jelentősen magasabb volt a települési intézményi átlagnál (9,1% és 1,7%).

A 2007/2008. tanévben Szeged 26 általános iskolai feladatellátási helyén összesen 12848 diák tanult. A bejáró tanulók száma 966 fő (7,5%). A férőhelyek száma ennél jóval magasabb, 15677 (12292 az önkormányzati, 3385 a nem önkormányzati intézményekben). A hátrányos helyzetű tanulók száma 1441 (11,2%), a halmozottan hátrányos helyzetűeké 333 (2,6%).

¹⁴ A Hallgatói Mentorprogramot a Roma Education Fund támogatja. A 2008/2009. tanévben 11 szegedi iskola vett részt a programban.

A HHH gyermekek intézményi elosztása nem egyenletes, az Alsóvárosi Általános Iskolában (10,3%), az Orczy István Általános Iskolában (8,7%) és a Rókusvárosi II. sz. Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézményben (6,9%) kiemelkedően magas volt a számuk. Ebben a három intézményben tanult a település összes általános iskolás korú HHH tanulóinak 30 százaléka.¹⁵

	Gyermek- tanulólétszám az intézményekben 2007/2008.			
	Összesen	HH	HHH	SNI
Óvodák összesen	5 149	413	84	86
Általános iskolák összesen	12 848	1 441	333	782
Középiskolák összesen	12 738	787	159	368
Mindösszesen	29 383	2 546	576	938

Gyermek- és tanulólétszám a 2007/2008. tanévben

3. A beiskolázással kapcsolatos eljárásrendre vonatkozó rendelkezések gyakorlati megvalósulása a 2007/2008. tanévben

3.1. Az integrációs felkészítés bevezetése a településen

A 2006/2007. tanévig egyedül a szeged-kiskundorozsmai Orczy István Általános Iskolában vezették be az integrációs felkészítést. A tanév végén, a 2007/2008. tanévre vonatkozóan – az esélyegyenlőséget, felzárkóztatást segítő támogatások igénylésének, folyósításának és elszámolásának rendjéről szóló 12/2007. (III. 14.) OKM rendelet alapján – Szeged MJV összesen 20 intézmény 526 tanulója igényelt integrációs támogatás. Az oktatási rendszer átalakítása (iskolabezárások, összevonások, kistérségi kiszervezés) következtében a 2007. decemberi helyzet alapján összesen 15 iskola 477 tanulója nyerték el a támogatást.

¹⁵ Szeged MJV Köznevelési Esélyegyenlőségi Helyzetelemzése alapján.

Intézmény neve	Igényelt létszám fő	Módosított igénylés az átszervezést követően (2007.10. 01) fő
Alsóvárosi Általános Iskola	38	67
Arany János Általános Iskola	14	28
Bálint Sándor Általános Iskola	12	összevonás
Béke Utcai Általános Iskola	35	40
Fekete István Általános Iskola	4	4
Gedói Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény	35	29
Hunyadi János Általános Iskola	17	összevonás
Jerney János Általános Iskola	22	21
József Attila Általános Iskola és Szakiskola	35	44
Kodály Téri Általános Iskola	33	bezárás
Kossuth Lajos Általános Iskola	8	kistérségi fenntartó
Makkosházi Általános Iskola	4	25
Móra Ferenc Általános Iskola	146	bezárás
Orczy István Általános Iskola	30	36
Petőfi Sándor Általános Iskola	12	33
Rókusi Általános Iskola	1	19
Rókusvárosi II. Sz. Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény	42	65
Tabán Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény	13	22
Tarjáni Magyar-Német Kéttannyelvű Ált. Isk. és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény	16	25
Weöres Sándor Általános Iskola és Alapfokú Művészetoktatási Intézmény	9	19
Összesen:	526	477

Integrációs támogatás a 2007/2008. tanévben

3.2. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók regisztrációja

A vizsgált időszakban a településen a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók nyilvántartását az Önkormányzat Szociális Irodájának munkatársai végzik, a rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény regisztrációjához kapcsolva a nyilatkoztatást. A Ktv. 66.§ alapján a jegyzőnek, vagy a feladatellátást ellátó munkatársnak tájékoztatási kötelezettsége is van, így a célcsoportot tagjait informálni kell a HHH kategória definíciójáról, illetve a besorolással járó lehetőségekről.

Ezen feladat ellátása Szegeden alapvetően a *„Tájékoztató a szülők részére a halmozottan hátrányos helyzet megállapításáról és az ahhoz kapcsolódó támogatásokról, pályázati lehetőségekről”* című dokumentum segítségével történik, melyről elmondható, hogy (1) az iskolázatlan célcsoport számára nehezen értelmezhető szöveg, jogszabályi idézetet is tartalmaz; (2) a célcsoport számára nehezen hozzáférhető és használható, Interneten keresztül elérhető tájékoztató anyagokra hivatkozik. Pozitívként értékelhető viszont a HHH kategóriával együtt járó előnyök és juttatások széles körű bemutatása.

A törvényi szabályozás változása – jegyzői nyilvántartás előírása – azért is értékelhető pozitív tendenciaként, mert a 2006/2007. tanévig a HHH regisztráció az oktatási intézmények feladata volt, ám jellemzően sem a fenntartó képviselői, sem az intézményvezetők nem tartották fontosnak a nyilvántartásukat. Utóbbiak többsége feltehetően a HHH kategória definícióját sem ismerte pontosan.

3.3. Diszfunkciók a regisztráció rendszerében

Az interjúkból egyértelműen kiderült, hogy a lokális döntéshozók és a szakapparátus dolgozói közül többen diszfunkcionális elemnek ítélték meg a HHH tanulók nyilvántartása és az integrációs felkészítés igénylése kapcsán a párhuzamos statisztikák létét, illetve a nem megfelelő időpontra időzített adatszolgáltatási kötelezettséget. Véleményük szerint a támogatást újra normatívaként – de immáron kötött felhasználású járandósággént – kellene a fenntartóknak megkapniuk.

„Azért nem jó [az adott év október 1-i adatszolgáltatási kötelezettség], mert a rendszeres gyermekvédelmi kedvezmények pont lejárnak. Általában nyáron járnak le, általában a szülők a tanév kezdetén igénylik meg, és egy évig él az rgyvk. Ergo lejár, és pont október elején igényelnek.

Ha kétharmada megvan október elsején, akkor sokat mondtam, és majd október elseje után, mondjuk október 15-én jön meg a papír, hogy ő jogosult erre, csak a statisztikába már nem kerülhet bele. Mert az iskola meg nem írja be a statisztikába, mert még nincs róla papírja. Az Állami Számvevőszék meg minden ilyen dolgot kökeményen ellenőriz, ami teljesen logikus... /.../ Össze kellene hangolni a normatíva-igénylést, a statisztikát, meg a jogosultságra vonatkozó papírokat.”

Valóban igaz, hogy a dinamikus adatként működő HHH nyilvántartás folyamatosan változik, módosul, így a HHH arányszámok általánosan tapasztalható következetlensége részben ennek köszönhető.

3.4. Előnyben részesítés vizsgálata – a sorsolás módszere

A „sajátos helyzet” szabályozása a vizsgálat időszakában még nem történt meg a településen. Az Arany János Általános Iskolában – a körzeten kívüli jelentkezők magas száma miatt – a Ktv. 66. § (2) értelmében sorsolással kellett döntenie az igazgatónak az intézménybe felvehető gyermekek személyéről. Az intézményvezető tartott a sorsolással együtt járó konfliktustól, lehetőség szerint szeretne volna elkerülni a Ktv. 66. § (2) alkalmazását például a tervezettnél egyel több első osztály indításával. Erre nem volt lehetőség, a várt konfliktusok valóban bekövetkeztek. A későbbi támadások megelőzése érdekében az igazgató a sorsolás lebonyolításához egy független jogász segítségét kérte, illetve az Önkormányzat ellenőrzésére is igényt tartott. A sorsolás szabályrendszerét előzetesen alaposan átgondolták, kényszerűen ügyelve az átláthatóságra és pártatlanságra, majd a megvalósítás során minden egyes fázist részletesen dokumentáltak. A szülők ennek ellenére – szintén nem váratlanul – mind a sorsolást megelőzően, mind azt követően megpróbálták befolyásolni a folyamatokat, bejuttatni gyermeküket az iskolába. Nemcsak informális módszerekkel próbálkoztak, hanem például a lakcímképek átjelentésével – így a beiskolázási körzethez módosításával – is.

A sajátos helyzet szabályozásának hiányában az igazgató felvállalta, hogy az a gyermek, akinek a testvére az intézménybe jár, biztosan felvételt nyer az iskolába, és nem kell a sorsoláson részt vennie.

Az Arany János Általános Iskolában azok is részesek voltak a sorsolásban, akik nem jelentek meg személyesen. Az iskola képviselői előzetesen megkérték a szülőket, hogy ne hozták magukkal a sorsolásra a gyermeküket. Ennek ellenére több szülő gyermekkel együtt vett részt az eseményen.

A sorsolás lebonyolítását – a lehetőségekhez képest – sikeres, ám rendkívül kellemetlen és konfliktusos szituációként értékelték az iskola munkatársai. A negatívumai közül kiemelték (1) a gyermekek mentális sérülését, (2) a szülőkre és oktatási döntéshozókra ható stresszt, (3) a korrupciós lehetőségeket, (4) az iskolát és a lokális oktatási rendszert relatív hosszú ideig destabilizáló helyzetet. Negatív tényezőként említhetjük még a végkifejletet is: a jó érdekérvényesítő képességgel bíró – vagy egyszerűen csak kitartó – szülők a sorsolás eredményétől függetlenül a kívánt iskolába írták a gyermeküket. HHH tanulók előnyben részesítésre viszont nem került sor, nem volt ebbe a kategóriába tartozó kisgyermek a leendő elsősek között.

Az érintett pedagógusok véleménye szerint le kellene szabályozni – országos vagy önkormányzati szinten – a sorsolás rendjét, szabályrendszerét, s ezt már a beiratkozás előtt nyilvánvalóvá tenni a szülők számára. Erre a szülők iskolaválasztási stratégiájának kialakításán kívül az iskola védelmében is szükség van. Az eljárásrend felgyorsítását is szükségesnek tartják, hogy a lehető legrövidebb ideig tartson a szülők és intézményvezetők bizonytalansága.

„Én idealista voltam ebben a dologban, és azt gondoltam, hogy 15 nap múlva leadhatjuk ezt a paksamétát, és napokon belül megszületik a döntés, hogy ne lebegtessük azoknak a szerencsétlen szülőknek a helyzetét. De ez nem jött össze. Eltelt körülbelül 1 hónap a sorsolástól a kiértékelésig, és én ezt nagyon hosszú időnek tartom. /.../ Aki akar fellebbezni, annak kevesebb idő álljon rendelkezésére, hogy eldöntse. Egy hét mondjuk. És az önkormányzatnak elbírálási kötelezettségét is a felére kellene csökkenteni.”

3.5. Diszfunkciók az előnyben részesítés rendszerében

Szeged oktatási helyzetének áttekintése során látható, hogy a szegregáció kialakulását – indirekt módon – a Ktv. 66 § (2) is támogatja, mivel a Cserepes soron élő, cigány származású, HHH tanulók felvételét az előnyben részesítés követelménye miatt az intézményvezető nem tagadhatja meg.

„A 66 paragrafusnak a halmozottan hátrányos helyzetűek előnyben részesítéséről szóló része az praktikusán Szegeden – de szerintem máshol is – az arra jó, hogy ha a cigányok vagy a halmozottan hátrányos helyzetűek egy helyre akarnak menni, akkor tudnak is egy helyre menni. /.../

A nem önkormányzati fenntartású iskolák: a Juhász Gyula, a Ságvári, a Karolina – akikre szintén nem adott megoldást a közoktatási törvény módosítása. /.../ Hány halmozottan hátrányos helyzetű jelentkezik ezekbe az iskolákba? Az ő saját adataik szerint egy sincs egyikben sem jelen pillanatban. Bár az igazgatók egyöntetűen állítják azt is, hogy vannak, csak nem hajlandók nyilatkozni. Szégyellik. Még akkor is, ha előnyökkel jár. Igazából minimális lehet a számuk. Ilyen paraméterek mellett a körzeteknek gyakorlati jelentősége nincsen.”

4. A Ktv. 66 § gyakorlati alkalmazása, a tapasztalatok összefoglalása

Szegeden, az extrém mértékben szegregáló Móra Ferenc Általános Iskola radikális bezárását követően – melyet részben a Ktv. 66. § 2. bekezdésére hivatkozva lehetett elérni – egy egyre tudatosabban és professzionálisabban szerveződő deszegregációs folyamat indult el. Meg kell említeni azonban, hogy a befogadó iskolák többsége a rideg integráció szintjén valósította meg a deszegregációt, illetve a nem önkormányzati fenntartású iskolákban (valamint a nagy presztízsű önkormányzati iskolák többségében) továbbra sincsenek HHH tanulók.

A Móra Ferenc Általános Iskola bezárását követően az Alsóvárosi Általános Iskola van legközelebb a Cserepes sori telephez. A kutatás időszakában ezt az intézményt egy szegregációs folyamat veszélyeztette, mely részben a területi közelségnek volt köszönhető, részben pedig annak, hogy az alsóvárosi szülők egy része a gyermekek másik iskolába történő átíratásával próbálta bojkottálni az oktatási integrációt. Egyébként is jellemző a városrésze, hogy az Alsóvárosi Általános Iskola körzetében élő tanulók iratkoznak be legnagyobb arányban a nem önkormányzati fenntartású általános iskolákba. Ez az intézmény elhelyezkedésének is köszönhető: 3 nagy presztízsű, nem önkormányzati általános iskola is az intézmény közvetlen közelében, a körzetében található.

A kutatás során kiderült, hogy a sorsolás folyamata mind országos, mind lokális szinten szabályozatlan. Az intézményvezetőket, a fenntartó képviselőit és a szülőket felkészületlenül érték a precedens hiányából fakadó konfliktusok. Kiderült, hogy a sorsolás relatív hosszú időre destabilizálhatja a lokális oktatási rendszert.

Az is nyilvánvalóvá vált, hogy esetenként – indirekt módon – a Ktv. 66 § (2) is támogat(hat)ja a szegregációs folyamatokat, mivel a HHH tanulók felvételét az előnyben részesítés követelménye miatt az intézményvezető nem tagadhatja meg – akkor sem, ha ez az elkülönítés növekedését eredményezi. Lehetséges megoldás a „felülről korlátozás” bevezetése lenne, mely során az önkormányzat helyi rendeletben szabályozhatja a HHH tanulók maximálisan felvehető számát.

Irodalom

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról

BABUSIK FERENC, 2002: *A roma gyerekeket képző általános iskolák*, In: Babusik Ferenc (szerk.),

A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon, Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 177-223.

FEJES JÓZSEF BALÁZS, 2005: *Roma tanulók motivációját befolyásoló tényezők*. Iskolakultúra, 15. (11) 3-13.

FEJES JÓZSEF BALÁZS–JÓZSA KRISZTIÁN, 2005: *A tanulási motiváció jellegzetességei hátrányos helyzetű tanulók körében*. Magyar Pedagógia, 105. (2) 85-105.

FEJES JÓZSEF BALÁZS–SZÜCS NORBERT, 2009: *Hallgatói Mentorprogram. A szegedi deszegregációt támogató pilot program első évének tapasztalatai*. Új Pedagógiai Szemle, 59. (2) 55-69.

FIÁTH TITANILLA, 2002: *A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása*. In: Babusik Ferenc (szerk.), A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon, Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 11-70.

FORRAY R. KATALIN–HEGEDŰS T. ANDRÁS, 2003: *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*, Budapest: OKI-ÜMK

HAVAS GÁBOR, 2008: *Esélyegyenlőség, deszegregáció*, In: Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia (szerk.), Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért 2008., Budapest: ECOSTAT, 121-138.

HAVAS GÁBOR–KEMÉNY ISTVÁN–LISKÓ ILONA, 2002: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: OKI-ÜMK

HORN DÁNIEL–SINKA EDIT, 2006: *A közoktatás minősége és eredményessége*, In: Halász Gábor–Lannert Judit (szerk.), Jelentés a magyar közoktatásról 2006., Budapest: OKI, 341-376.

KELLER JUDIT–MÁRTONFI GYÖRGY, 2006: *Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények*, In: Halász Gábor–Lannert Judit (szerk.), Jelentés a magyar közoktatásról 2006., Budapest: OKI, 377-412.

KENDE ÁGNES, 2000: *A kudarcok okai*, Iskolakultúra (10), 12, 57-62.

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR, 2005: *Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények*, In: Kertesi Gábor (szerk.), A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában, Budapest: Osiris Kiadó, 313-376.

KÉZDI GÁBOR, 1999: *A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása*, In: Glatz Ferenc (szerk.), A cigányok Magyarországon, Budapest: MTA, 217-228.

LISKÓ ILONA, 2003: *Kudarcok a középfokú iskolákban*. Budapest: OKI

LISKÓ ILONA, 2005: *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet

LISKÓ ILONA–HAVAS GÁBOR, 2005: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*, Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet (Kutatás közben, 266.)

RADÓ PÉTER, 1997: *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára, Budapest

- RÁTKAI ÁRPÁD, 1997: *Szeged cigánysága és a Szegedi Cigányprogram*. Regio (3-4) 81-109.
Szeged MJV Közoktatási Esélyegyenlőségi Helyzetelemzése
- SZÜCS NORBERT, 2004: *A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében*, In: Pászka Imre (szerk.), *A látóhatár mögött*. Szociológiai tanulmányok, Szeged: Belvedere Meridionale, 197-218.
- SZÜCS NORBERT, 2007: *Kvalitatív technikák a deszegregáció szolgálatában. Módszertani összefoglaló egy bezárásra kerülő, szegregáló iskola érdekhálójának a vizsgálatáról*. In Szilágyi Tamás–Zámolyi Ferenc (szerk.): *Társadalom és épített környezet*. Szeged–Wien: DARTKE – IVA, Dél-Alföld Társadalma 2., 41-52.
- <http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf>
- <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=Jelentes2003-Egyenlotlensegek.html>

TÓTH BENEDEK:

MEGFIGYELNI A MEGFIGYELÉST: HEINZ VON FOERSTER ISMERETELMÉLETÉNEK ALAPVONALAIRÓL.

1. Heinz von Foerster episztemológiai nyelve, vagyis az episztemológia kibernetikája

Heinz von Foerster részben kalandos fordulatokban sem szűkölködő életpályájának, részben az őt befogadó amerikai tudományos közösség izomorfiaikat kereső, diszciplináris határokat gyakran áthágó törekvéseinek köszönhetően szinte teljes – meglehetősen hosszú – tudományos pályafutását az interdiszciplinaritás jellemzi.

Legfontosabb eredménye nem konkrét szaktudományokhoz köthető új ismeretek vagy akár elméletek megfogalmazása, hanem a tudományos gondolkodás egy lehetséges új nyelvének, új „hogyan”-jának megteremtése:

„Ha egy gondolati hidat sikerül építenem, ha ki tudok feszíteni egy ívet A-ból B-be, és azt mondhatom: „Ah, onnan nézve már látom, ami ezen a területen vélhetőleg történik”, akkor olyan fogalmi gazdagodás történik, mely a nyelv által jön létre. Egy már létező nyelv segítségével kell hallgatómban vagy önmagamban egy szokatlan kapcsolódást (Verbindung) létrehoznom. És ennek létrejötte teljesen független attól, hogy mi most sejtekről, molekulákról, sejtekről, kromoszómákról, atommagokról, személyekről, népességről vagy más elemekről beszélünk. Teljesen közömbös. Rendelkezel egy gondolkodásmóddal, mely kapcsolódásokat próbál meg létrehozni. Hogy most a területek a fizikában, a demográfiában, a kémiában, a kognitív tudományban vagy a pszichológiában stb. vannak megjelölve, annak számomra csupán a vizsgált elemek véletlenszerűségéhez van köze. [...] Ami engem elsősorban érdekel, azok elsősorban a kapcsolódások, amelyeket az ember létrehoz.”¹

Az idézetben emlegetett „kapcsolódások” a leírásoknak egy sajátos logikán (és ezzel összefüggésben terminológián) alapuló rendszerét jelentik: egy új ismeretelméleti nyelvet. Foerstert valójában az érdekli, hogy – függetlenül a vizsgált dolgok konkrét természetétől – milyen metaforákat tudunk alkotni a dologról szóló leírásokhoz, ugyanis, ahogy ezt egy interjúban kifejti,

---

¹ Albert Müller – Karl H. Müller (szerk.): *Heinz von Foerster, Der Anfang von Himmel und Erde hat keinen Namen. Eine Selbst-Erschaffung in 7 Tagen.* Wien, 1999. (a továbbiakban: Müller – Müller 1999.) 226-227.

valójában a leírások viszonyai és lehetőségei érdeklik, és nem a dolgok közötti – létező vagy nem létező – tényleges analógiák².

Foerster törekvéseinek középpontjában egy olyan gondolkodásmód, episztemológiai nyelv kimunkálása áll, mely a pozitivista-fizikalista lét- és ismeretelméleti álláspont alternatívája kíván lenni. Annak szigorú objektum-szubjektum (vagyis megfigyelő/megfigyelt, valóság/reprezentáció) megkülönböztetését, lineáris argumentációs módját szeretné felváltani egy cirkularitásra, önreferencialitásra alapuló megfigyelő-központú gondolkodásmóddal: a kibernetika kibernetikájával.

Egy fontos szövegben³ a kibernetika klasszikus képviselőitől (Norbert Wiener, Margaret Mead, Gregory Bateson, Gordon Pask) vett sokszínű, látszólag korántsem egybehangzó idézetekkel mutat rá, hogy voltaképpen a kibernetika sem más, mint egy különböző nyelveken leírható szemlélet, mely a cirkularitás központi témája körül szerveződik meg:⁴ valójában a nyitott és végtelen, lineáris oksági lánc zárt és véges oksági körbe való átfordításáról van szó⁵.

Ez többek között azt jelenti, hogy olyan argumentációs sémák válnak lehetővé, melyek kizárólag paradoxonként értelmezhetőek a pozitivista tudományos nyelvben (és logikában). Ilyenek például a *cirkuláris zárttság* (A implikálja B-t, B implikálja C-t és C implikálja A-t), a *reflexív* eset (A implikálja B-t és B implikálja A-t), valamint az *önreferencia* esete (A implikálja A-t)⁶. Mindezek kizárólag a szigorú dichotómiákra építő, végső soron alárendelésekben gondolkodó szemlélet megkerülésével, a mellérendelésekben való gondolkodás bevezetésével válnak lehetségessé. Ha mindezt a szubjektum és objektum, mint megfigyelő és megfigyelésének tárgya relációjában gondoljuk el, egyértelművé válik, hogy a cirkuláris szemlélet alapvetően tagadja az objektivitás princípiumát, mely a megfigyelő és a megfigyelés tárgyának distanciált elválasztásából indul ki. Az objektivitást alapvetően az garantálja, hogy a megfigyelő maga nem léphet be megfigyelésének leírásába abban az értelemben, hogy ez a leírás nem referálhat magára a megfigyelőre, hanem kizárólag a megfigyelés tárgyára⁷. A cirkuláris alapelv értelmében mindez alapvetően változik meg, hiszen ez a megfigyelőt legalább annyira megfigyeléseinek konstrukciójaként látta, mint amennyire a megfigyeléseket a megfigyelő konstrukcióinak. Megfigyelő és megfigyelése tárgyának mellérendelése itt többek között a megfigyelések mindenkori megfigyelőhöz kötöttségét (ezáltal, ha úgy tetszik, definitív szubjektivizálódását) eredményezi, ahogyan azt Maturana híres kijelentése summázza: „everything said is said by an observer”⁸.

2 Heinz von Foerster–Bernhard Pörksen: Wir sehen nicht, daß wir nicht sehen. In: *Telepolis*, 1998. <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/6/6240/1.html> (letöltés: 2009. február 11.) (a továbbiakban: Foerster–Pörksen, 1998.)

3 Foerster, Heinz von Foerster (1995) Ethics and second-order cybernetics. *Stanford Humanities Review*, Volume 4, Issue 2: Constructions of the Mind, 1999. <http://www.stanford.edu/group/SHR/4-2/text/foerster.html> (letöltés: 2009. február 11.) (a továbbiakban: Foerster 1995.)

4 Vö: Foerster–Pörksen 1998.

5 Heinz von Foerster: Kybernetik einer Erkenntnistheorie. In: *Uö: Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 65–81. (a továbbiakban: Foerster 1985c) itt:66.

6 Foerster 1995.

7 Uo.

8 Idézi: Müller–Müller 1999:218. Foerster azt a következőképpen egészíti ki: „... to an observer” a kiegészítés jelentőségéről a későbbiekben (jelen fejezetben és a dolgozat egészében is) még sok szót ejtünk.

Foersternél éppen ezért kivételesen fontos szerepet kap megfigyelő, a megfigyelés és a leírás problematikája, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A folyamatos mellérendelés, a cirkularitás által nem csak lehetővé, de szükségszerűvé is tett önreflexivitás nem csak a szubjektivizálódás erőteljes tendenciáját hozza napvilágra, hanem szubjektum és objektum statikus, distanciált elválasztottságának feloldásával egyfajta alapvető dinamizálódást is jelent. Foerster nyelvhasználatában ez – többek között – abban nyilvánul meg, ahogyan a szubsztatívumokat igékre vezeti vissza:

„például feltűnt nekem, milyen kínos következményekhez és aszociációkhoz vezethet, ha az ember „tudásról” beszél – én szívesebben használnom a „megértés” kifejezést. Ha „tudásról” beszélsz, az nincs messze a „doboztól”, amibe valmit el kell rejteni, valami sárgát, kéket, [...] taxonómiákat, vagy bármit. [...] Ha valaki tudományról beszél, visszakérdezek, „Ah, erre a tevékenységre gondolsz, ami tudást teremt?” [lefordíthatatlan szójáték: tudomány = Wissenschaft, tudást teremt = Wissen schafft – T.B.] Így próbálom meg a tudomány jégfalát újra mozgásba hozni. [...] Természetesen mindenki tudja, mi a tudomány, de egyszer csak más fényben kezd látni az ember a tudományt, a tudomány „jéghegye” egy tevékenységgé olvad, ami tudást teremt [Wissen schafft – T.B.] és ez a teremtés egy folyamatos tevékenységet tétel, és nem csábít arra, hogy az ember ezt a dobozt, amit tudásnak nevez, homokkal, sörrel vagy bármi más dologgal meg akarja töltetni. Olyan előadáscímek helyett, mint „Tudomány és magyarázat” vagy „objektív megismerés” szívesebben tartok fenn dialógust a megértés megértésének témájáról. Ennek saját dinamikája mozgat, hogy a megértésnek utánagondoljak.”⁹

A megértés megértése: Foerster nem arra kíváncsi, *mi van* a világban, hanem arra, *hogyan* értjük meg, *hogyan* írjuk le, *hogyan* figyeljük meg. A következőkben a megértés megértését próbáljuk megérteni.

2. Heinz von Foerster episztemológiájának vázlata

Bemerkungen zu einer Eistemologie des Lebendigen című szövegében¹⁰ Foerster saját episztemológiáját azzal jellemzi, hogy valójában nem másról van szó, mint a – bármiféleképpen elgondolt – megfigyelőnek a saját megfigyeléseibe való bevezetéséről (olyan paradoxonokhoz jutva ezáltal, mint például a 'hazudok' kijelentés).

A megfigyelésnek egy olyan elméletét dolgozza ki, melyben a megfigyelő nincs elválasztva a megfigyeléstől, azaz az objektivitásnak mint leírás-invariáns objektív világleírásnak a koncepcióját kerüli meg. Ehelyett a leírás-invariáns, a leíró/megfigyelőt is magába foglaló *szubjektív* világleírások elméletét építi fel. Ismeretelméletének alapkérdése így a Mi-kérdés helyett (*Mit* ismerünk meg) a Hogyan-kérdés (*Hogyan* ismerünk meg?) lesz.

9 Müller–Müller 1999: 230-231.

10 Heinz von Foerster: *Bemerkungen zu einer Epistemologie des Lebendigen*. In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. (a továbbiakban: Foerster 1985d)

A következőkben néhány foersteri tételmondat fényében vizsgáljuk meg mindezt.

i. A világot állandó objektumok helyeként tapasztaljuk, melyek mozognak vagy változnak.¹¹

A mondat kulcsfogalma a változás: az objektumok megjelenésének változása. Példaként vegyük a következőt: találkozunk egy régi ismerősünkkel hosszú idő után, aki az eltelt idő alatt nyilván változott. A változással kapcsolatos kérdés ebben az esetben az, hogy kicsoda és mi alapján tudja bizonyosan megmondani, vajon mi maradt változatlan és mi változott az illetőben? Az invariancia és a változás fogalmai Foerster szerint logikailag megérthető *fogalmak*: olyan tulajdonságok alapján értelmezhetőek, melyek – lévén logikai tulajdonságok – nem maguknak a dolgoknak (azaz, a példánál maradva, régen látott ismerősünknek) a tulajdonságai, hanem a dolgokra vonatkozó leírásokhoz (így sokkal inkább az ezen leírásokat megfigyelése során készítő megfigyelőhöz, azaz hozzánk) tartoznak.

Így jutunk el a paradoxonok (pl. az idézett 'hazudok' kijelentés) problémájához is: ahogyan az invariancia és a változás fogalmai a megjelenítés szintjéhez (és a megfigyelőhöz) kötődnek, referenciájuk a megfigyelőre mutat, a 'hazudok' kijelentésben úgy jelenik meg szintén a megfigyelő (én, aki hazudok), aki megfigyeli (leírja) magát. Kijelentése ebben a keretben a foersteri ismeretelmélet szellemében lehetővé- és láthatóvá tett önreferenciával való játék, mely szerint bármely kijelentésünk nemcsak a világra (az objektumokra), hanem legalább annyira saját magunkra is vonatkozik.

ii. Tegyük fel, hogy R és S reprezentációk változók két halmazára vonatkoznak ({x} és {t}. Ezeket nevezzük „entitásoknak” és „pillanatoknak”

Ezzel visszatérünk a változás és az invariancia kérdéseire. A most bevezetett fogalmak segítségével ugyanis lehetővé válik ugyanazon *entitások* különböző *pillanatokban* készülő leírásainak összehasonlítása, vagyis egy művelet, egy ki-számítás (er-kennen, computing). A ki-számítás alatt minden olyan művelet értendő, mely észlelt fizikai entitásokat, („objektumokat”), vagy ezek reprezentációit (szimbólumokat) transzformál, változtat vagy rendez¹². Ha R és S reprezentációk között az *absztrakciónak* és az *emlékezetnek* nevezhető számítási folyamatok során relációkat (például akvivalencia-relációkat) hozunk létre, mindezek rezultatumaként *objektumok és események* jönnek létre.

Fentiek alapján Foerster azt a következtetést vonja le, hogy az objektumok és az események nyilvánvalóan nem primér tapasztalatok, hanem valójában relációk reprezentációi¹³. Mivel nem elsődleges tapasztalatok, nem is lehet abszolút objektív státuszuk: abban a formájukban, ahogyan meg tudjuk figyelni őket, nem a világban vannak, hanem legalább olyan mértékben a megfigyelésünkben jönnek létre. Röviden: amit realitásként tapasztalunk, valójában számítási műveletek során jön létre¹⁴.

11 Foerster 1985d:82.

12 Vagyis Foerster ki-számítás fogalma nem tételvez numerikus mennyiségekre vonatkozó referenciákat. Vö: Heinz von Foerster: On Constructing a Reality (1973.)

<http://grace.evergreen.edu/~arunc/texts/cybernetics/heinz/constructing/constructing.html>
(letöltés: 2009.február 11.) (A továbbiakban: Foerster 1973.)

13 Foerster 1985d:84.

14 Foerster 1985d:84., valamint Foerster 1973.

iii. Műveleti szempontból egy bizonyos reláció k-iszámítása (Er-rechnung, Computing) ugyanezen reláció reprezentációja¹⁵.

A kiszámítás (Er-rechnung) reprezentációnak tekinthető. Ennek megértése érdekében

Be kell vezetnünk a *rekurzió* fogalmát. Ezalatt ehelyt azt kell érteni, hogy egy funkció saját maga argumentuma lehet: egy reprezentációk közti reláció ki-számítása maga is reprezentáció lesz, vagyis újra reprezentációként tárgyalható egy következő szinten. A rekurzió bevezetése által válhat világossá, hogy a reprezentációk, vagyis azok a leírások, melyek „kifelé”, a világra vonatkoznak, valójában „objektum” és szimbólumok relációjaként értelmezhető a második rend szintjén. Ugyanígy a két vagy több reprezentációt viszonyba állító relációk a második rendben reprezentációként jelennek meg.

Így jönnek létre a reprezentációk rendjei a foersteri elméletben: a második rendbéli reprezentáció nem más, mint reprezentációk/relációk reprezentációja. Ami a ki-számítás két alapvető művelete, a reprezentáció és reláció között tényleges különbséget képez, az a két művelet megfigyelő által tételezett referenciáinak különbsége. A reprezentáció referenciaszerkezete kifelé, az „objektumra” mutat, azaz denotatív; nevezzük ezt külső- vagy idegen referenciának. A reláció referenciája befelé, a megfigyelőre mutat, hiszen reláció-tételezései saját belső műveleteiként jelennek meg; ezt a konnotatív referenciaszerkezetet nevezzük önreferenciának. Ez a megkülönböztetés nagyon hasonló ahhoz (talán meg is kockáztathatjuk: alapját képezi annak), ami Foerster barátja és pescaredoi szomszédja, a szintén osztrák Paul Watzlawick híres axiómájában is megnyilvánul¹⁶, mely szerint a kommunikációnak mindig két szintje van: az ún. *tartalmi szint* és a *viszony-szint*. A tartalmi szinten a kommunikáció által használt szignifikációs rendszer elemei jelennek meg (pl. a szavak), gyakorlatilag denotatív funkcióban, a tartalmi szinthez képest metaszténtként jellemzett viszonszint pedig ezen elemek elrendezése (relációja) alapján következtethető ki, és mindig a kommunikáció megfogalmazójára vonatkozik: a tartalmi szint bizonyos módon történő elrendezése alapján enged következtetni a beszélő konkrét helyzetre jellemző intenciójára.

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, Foersternél a „metaszint” kifejezés kizárólag rekurzív értelemben használható, valójában oda-vissza működik. A kétféle referencia megkülönböztetése kizárólagosan a megfigyelőhöz kötődik: valójában maga is egy reláció, ki-számítás.

Foerster tehát az alapvető különbséget nem szubjektum és objektum, illetve megfigyelő és a megfigyelés tárgya közé helyezi, hanem a megfigyelések rendjei közé. Hogy mit jelent a megfigyelések rendjeinek tudatos elválasztása, jól mutatja a vakfolt példája¹⁷. Foerster terminológiáját használva, szemünk első rendbéli megfigyelése a látótérkiesés miatt nem adhat hiánytalan képet az elénk táruló világról. Megtanuljuk ki-számítani, amit látunk: valójában az agyunk „lát”, amely a látókéregre továbbított megfigyelést figyel meg, konkrétan – többek között – megfordítja és összeilleszti a két szem „megfigyeléseit”: maga is ki-számol. A vakfolt pedig csak az agyunk által végzett megfigyelés (tudatos) megfigyelésével válik láthatóvá. Az önreferencia – főttebb is említett – bevezetéséről van szó: a vakfoltot keresve tényleg magát a megfigyelésünket figyeljük meg, saját magunkat figyeljük, amint megfigyelünk. Ha elvégez-

¹⁵ Foerster 1985d:84.

¹⁶ P. Watzlawick – J.A. Beavin – D. Jackson: A kommunikáció két axiómája. In: Horányi Örsé (szerk.): Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség. General Press, Bp. 2003. 98-101.

¹⁷ Foerster 1973.

zük Foerster szellemes vakfolt-kísérletét¹⁸, meg fogjuk pillantani saját vakságunkat, paradox helyzetbe kerülünk: látni fogjuk, hogy nem látunk, tehát látunk (azt, hogy nem látunk). A megfigyelés újabb rendjének bevezetésével az előző rend szintjén történő megfigyelés megfigyelése, mint önmegfigyelés is lehetővé válik, és jól láthatóan valóban azt figyeljük meg a megfigyelés második rendjében, hogy hogyan működik első rendbéli megfigyelésünk. A második rendből szemlélve jól megkülönböztethetőek a leírások önreferenciái (melyek magára a megfigyelőre irányulnak; ezek alapvetően maguk a relációképzések) és a világra irányuló, külső referenciák (ezek alapvetően a reprezentáció-képzések). Az is jól láthatóvá válik, hogy magát a leírást a kétfajta referencia egymást feltételező dinamikája teszi lehetővé, és amennyire a megfigyelő konstruálja a leírásokat, éppen annyira hozzák létre a leírások őt magát. Ez a foersteri elmélet dinamizmusa, melynek során a különböző (biológiai, kommunikációs, stb.) bonyolult struktúrák elemei (tulajdonképpen a reprezentációk) és műveletei/folyamatai (tulajdonképpen a relációk) között megszűnik a distinktív dinamikus/statikus megkülönböztetés. Az elemek a folyamatok alapjai és kiindulópontjai, de ugyanakkor éppen ezen folyamatok eredményei is. Nem értelmezhető az elsődlegesség kérdése, és a linearitásé sem: Foerster ismeretelmélete a cirkularitás és a rekurzió alapelveire épül, megfigyelés és megfigyelő dinamikus viszonyában oldva fel a karteziánus dualizmus szigorú objektum/szubjektum-megkülönböztetését.

Foerster episztemológiája elsősorban a megfigyelő/megfigyelés megfigyelésének elmélete, valójában maga is a *Hogyan?* kérdését vizsgáló második rendbéli megfigyelés:

„Jól emlékszem, mikor a Macy Alapítvány előszó megírására kért fel egy kibernetikai konferenciához. Nagy örömmel írtam egy előszót, melyben ezt a hihetetlen új geometriát ünnepeltem, a cirkuláris argumentáció új formáját. Rámutattam az átmenetre a linearitásból a kétdimenzionalitásba, és felemelkedtem egy „salto mortale”-hoz, míghozzá egy formális halálugráshoz. És tényleg egy „salto mortale” volt, hiszen röviden és velősen elmagyarázták, hogy ilyesmire nincs szükségük. Egy szép történetet akartak a maxwelli regulátorról, az angol WC-ről és a termosztátról, ami viszont engem semmilyen formában nem érdekelt. Ami engem belül megragadott és lekötött, az új logikai relációk kérdése volt, melyek a „cirkuláris kauzalitásból” eredtek. Talán újra hangsúlyoznám, miért tartom olyan fontosnak a „második rend” ezen koncepcióját: mihelyt a második rend – a megértés megértése, a működés működése, a tudomány tudománya – szintjére vonulsz vissza, az „első rend” problémái egy csapásra olyan megvilágításba kerülnek, ahogyan az első szinten nem tudod észlelni őket.”¹⁹

Az első rendbéli kibernetika, mondja Foerster²⁰, elkülöníti egymástól az objektumot és a szubjektumot, a visszacsatolásokat pedig kizárólag a vizsgálandó rendszert alkotó elemek (objektumok) szintjén azonosítja. Ezzel szemben az ő második rendbéli kibernetikája cirkuláris, amennyiben a teóriaképző kibernetikus magát is a megfigyelt világ részeként érti meg, és – amint fentebb többször hangsúlyoztuk – a megfigyelőtől független világra irányuló referenciák a saját személyre (is) mutatóakkal cserélődnek fel, és a leírások értelemszerűen önleírásokká (is) válnak. Az első rend fogalmai a világ látszólag objektív tárgyalásmódjaira vonatkoznak: az ismeretelméletileg nem reflektált észlelés és cselekvés fogalmai. A második rend fogalmai, túl

18 A vakfolt-kísérlethez vö: Foerster 1973.

19 Müller–Müller 1999:243.

20 Foerster–Pörksen 1998.

ezen a reflexión, immár önmagukra vonatkoznak (például a tudat a *tudat* tudata, az ismeret az *ismeret* ismerete). Ezek a sokszor ön- előtaggal megjelenő fogalmak (önismeret: az ismeret ismerete, öntudat: a tudat tudata, önszerveződés: a szerveződés szerveződése) autologikus fogalmak: önmagukra van szükségük, hogy egyáltalán létrejöhessenek²¹.

Az első rend logikája a van-ból (Sein) indul ki: valami hamis vagy igaz. A második rend fentebb is bemutatott, paradoxonokat is elfogadó logikája az állapotok dinamikáját hozza be: nem egy állapot létéből, hanem az idődimenziót is integráló *lenni-ségből* (Werden) indul ki. Ahogy Foerster fogalmaz, az igen generálja a nemet és fordítva: egy kijelentés igazsága teremti meg hamisságát és viszont²². George Spencer-Brown fogalmát használva, a formák képzése mindig megkülönböztetést jelent egy további műveletek végzésére szolgáló *jelölt*, és a további műveletképzésekből aktuálisan kizárt *jelöletlen* oldal között. Maga a forma pedig éppen ez a megkülönböztetés (Spencer-Brown híres mondásával: „Draw a distinction”). Ebben az értelemben a jelölt oldalt éppen a jelöletlen definiálja (és viszont): az igent a nem, a nemet az igen. Bármelyiket csak úgy tudjuk mondani, ha közben *nem-mondjuk* a másikat.

Summázatként idézhetjük Ranulph Glanville tömör és találó összefoglalását Foersternekrolójából: „az első rendbeli kibernetika a megfigyelt rendszerek kibernetikája, a második rendbeli pedig a megfigyelő rendszereké.”²³

3. A valóság konstruálásáról (és a realitásról)

Theodor M. Bardmann a következőképpen foglalja össze a megfigyelő foersteri fogalmát:

„A megfigyelő egy megkülönböztetések alapján ki-számolt [Foersternél: Er-rechnen. T.B.], megkülönböztetéseket használó, rekurzíván zárt valóságki-számoló gép, mely önmaga hozza létre a megfigyelő és megfigyelt (például világ vagy társadalom) megkülönböztetésének elgondolását. Úgy kell tennie, mintha ön- és külső referenciák között különbséget tudna tenni, de ez a megkülönböztetés természetesen egy kizárólagosan belső konstrukció marad. Minden megfigyelésnek ez az alapja. [...] A megfigyelő „csak” arra képes, hogy megfigyelése által egy valóságot hozzon létre, melynek alkalmaságát (korábban: igazság, helyesség, kongruencia, korrespondancia, kongruencia stb.) másfelől nem tudja a realitáson lemérni”²⁴

A valóság tehát a megfigyeléseknek kifelé irányuló referenciái által teremtett konstrukció, melynek a megfigyelőhöz képest külső, „objektív” státuszát maga a megfigyelő hozza létre, mint azt fentebb is láttuk a denotatív és konnotatív referenciák taglalásakor. Hogy a denotatív referencia kifelé irányulóként való megjelölése valóban mennyire a megfigyelőhöz kötött, és hogy mindez konkrétan az észlelés tekintetében is értelmezhető, Foerster a hallucináció szélsőséges esetét hozza fel példaként, mikor is „belső” és „külső” valóság szféráinak határai felismerhetetlenné válnak a hallucináló tudat számára, rávilágítva ezzel (a hallucináló megfigyelőt

21 Heinz von Foerster: Erkenntnistheorien und Selbstorganisation. In: Siegfried J. Schmidt: *Der Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. 135-136.

22 Foerster-Pörksen 1998.

23 Ranulph Glanville: Heinz von Foerster. In: *Soziale Systeme* 8 (2002), Heft 2. 155-158. Irt: 155.

24 Theodor M. Bardmann idézi: Heinz J. Kersting: *Der entfachte Beobachter*. In: Theodor M. Bardmann (szerk.): *Zirkuläre Positionen: Konstruktivismus als praktische Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 57-67. Irt: 63

megfigyelő megfigyelő, azaz a második rendbéli megfigyelés számára) a köztük lévő különbség észlelőhöz, megfigyelőhöz kötött voltára. Belső és külső valóság elválasztása valójában a megfigyelés műveletei által jön létre, és a megfigyelő által külsőként felismert valóság valójában szintén a megfigyelőhöz kötött. Ezt jelenti a megfigyelő autonómiája, zártsága²⁵: nincsen módja objektív, tiszta képet kapni magáról a realitásról. Éppen ezért érdemes is elkülöníteni egymástól a valóság (Wirklichkeit) és a realitás (Realität) fogalmait. Utóbbi a megfigyelések környezeteként adott, „olyan, amilyen”²⁶ azaz létezik, de nem tudunk tisztán hozzáférni. Valójában nem is tudunk róla beszélni, mert nem tartalmaz információt: az információ ugyanis minden esetben a megfigyelésben képződik meg. A megfigyelések hozzák tehát létre a valóságot (Wirklichkeit) leírásait. Ezért mondhatja Foerster, hogy leírásaink valósága „egy” (lehetséges) valóság: a megismerés során létrejövő leírások pusztán korrelációba kerülhetnek például a vizuális észleléssel, és nem konfirmációs viszonyba, ami „a” valóság megismerésének lehetséges feltétele lenne²⁷. A konfirmációs viszony esetén azt tételezzük, hogy a megfigyelések megerősítik a realitást magát, a korrelációs viszony esetén viszont a különböző megfigyelések egymással vonatkozásba kerülve teremtenek egy realitást²⁸.

A megfigyelés autonóm és zárt, sajátos kódolás szerint zajló műveleteinek a realitás tehát pusztán a környezetét jelenti, mely maga, mint mondtuk, nem tartalmaz információt. Az információ ugyanis kizárólag a leíró rendszerben képződik a világgal való interakcióinak (megfigyeléseinek) folyamatában²⁹. Az információ által ismeretet szerzünk, az ismeretet pedig olyan folyamatként határozhatjuk meg, mely múlt és jelen megfigyeléseket/leírásokat integrál annak érdekében, hogy azok új megfigyelések és leírások kiindulópontjai lehessenek³⁰ (némi leegyszerűsítéssel mondhatjuk: az információ leírásban létrejövő reprezentáció, az ismeret pedig a szintén leírásban képződő reláció). A tudás tehát – mint szintén láthattuk fentebb – nem szubsztancia, a könyvek, filmek stb. nem információk hordozói, hanem sokkal inkább az információképződés potenciális helyei.

Hogy a valóság-leírások mennyire a megismerő rendszer függvényei, azt Foerster a *differenciálatlan kódolás* fogalmával érzékelteti. Ezalatt azt érti, hogy amennyiben a megismerő rendszer modelljeként az idegi aktivitást tekintjük, azt látjuk, hogy a realitás felől érkező stimulusok tényleges, sajátos minősége nem kódolódik ebben a rendszerben, pusztán az intenzitása (és a helye)³¹. Bemeneti adatként tehát csak az inger intenzitása és az ingerforrás koordinátái adóttak, tehát a benyomás *minőségét* a feldolgozó rendszer hozza létre³²: „az idegrendszer mint egész úgy van megszervezve, hogy egy stabil realitást számol ki (er-rechnet).”³³

25 Ez az autonómia- illetve zártság fogalom jelenik meg később Humberto Maturánának a megismerő organizmussal kapcsolatban tételezett operacionális zártság-fogalmában, melyet szociális/kommunikációs rendszerekre kiterjesztve Niklas Luhmann is átvész.

26 Foerster 1985d.

27 Foerster 1973.

28 Foerster 1985c:68.

29 Heinz von Foerster: Bibliothekare und Technik: eine Messalliance? In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 43-65. (a továbbiakban: Foerster 1985b) itt:47.

30 Hinz von Foerster: Zukunft der Wahrnehmung: Wahrnehmung der Zukunft. In: Uő: *Sicht und Einsicht*. Vieweg, Wiesbaden, 1985. 3-17 (a továbbiakban: Foerster 1985a) itt: 4-5.

31 Foerster 1973.

32 Foerster 1985b:70.

33 Foerster 1985b:77.

Itt érdemes megjegyezni, hogy nagyon hasonló logikát tételez Lev Manovich egy egészen más megismerő/leíró rendszerben, a digitális tartalomképzés rendszerében, mikor ezen rendszer alapvető sajátosságaként határozza meg a *numerikus reprezentációt* és a *transzkódolást*³⁴. A digitális tartalmak sajátossága, hogy elsődlegesen és alapvetően egy, csakis a rendszerre jellemzően univerzális kettes számrendszerű kódban jelennek meg a rendszeren belül. Elsődlegesen nem bármifajta anyagságban (az anyagi világban, a valóságban) jönnek létre, hanem csakis a technikailag is definiálható működő rendszeren belül, annak megjelenítő berendezései (szoftverei és hardverei) segítségével hozhatóak létre és jeleníthetők meg. A transzkódolás a már létező, analóg módon létrehozott tartalmak rendszerbe történő beemelése, felülkódolására vonatkozik. Az egymás számára eredetileg technikailag inkompatibilis tartalmak (írott szöveg, mágnesszalag, film stb.) sajátos materiális aspektusukat elvesztve digitális tartalomként megnyíl(hat)nak egymás számára, foersteri kifejezéssel élve relációba kerülhetnek. A digitális kód tehát szintén differenciálatlan, amennyiben az általa megjelenített (leírt) tartalmak eredeti minőségei tekintetében érzéketlen.

Távolról sem szeretnék széleskörű analógiákat erőltetni az idegrendszer és a számítógép mint megismerő/leíró rendszer között, pusztán arra szeretném különös hangsúllyal felhívni itt a figyelmet, hogy mindkét esetben elgondolható olyan ismeretelméleti modell, mely a tartalmak létrehozását egyértelműen a megfigyelő rendszerhez köti, a realitáshoz (materialitáshoz) való viszonyukat pedig problematikusként, de legalábbis másodlagosként kezeli. A differenciálatlan kódolás foersteri, illetve a numerikus reprezentáció és transzkódolás Manovich-féle fogalmai a jelentés/tartalom/értelem-képzés olyan módjait mutatja meg, melyek során a jelentés/tartalom/értelemképző rendszer, vagyis a megfigyelő rendszer a realitás tekintetében autonómként, (műveletileg) zártként gondolható el. A műveleti zárttság itt bevezetett koncepcióját a dolgozat későbbi fejezeteiben fontos kiindulási pontként kezeljük, és – természetesen – jóval bővebben kifejthetjük.

Visszatérve Foerster elgondolásához: az észlelő rendszer megtanulja, hogy bizonyos helyein érkező bizonyos intenzitású stimulusok komplex mintázatait miként értelmezze, azaz megtanul együtt látni-hallani-tapintani, a különböző helyekről származó stimulusokat relációba hozni. Amit mindezek eredményeként valóságként tapasztalunk meg, így valójában nem más, mint reprezentációk relációja: ki-számítás.

Így érkezőnk el a kogníció foersteri meghatározásához: a kogníció egy realitás ki-számolása³⁵. A határozatlan névelő – mint fentebb láthattuk – a realitással kapcsolatban tételezhető korreláció vs. konfirmáció tekintetében döntő. Foerster a következőképpen finomítja a definíciót:

„...Jogosan lehet amellett érvelni, hogy a kognitív folyamatok nem karórákat vagy galaxisokat számolnak ki, hanem leginkább ilyesfajta entitások leírásait. Engedek ennek az ellenvetésnek, és a következőképpen módosítom korábbi parafrázisomat:

KOGNÍCIÓ → egy realitás leírásainak ki-számítása.

34 Lev Manovich: Principles of New Media (2000.) <http://www.mediamatic.net/page/5971/en> (letöltés: 2009. február 11.)

35 Vö. Foerster 1973., illetve Foerster 1985b. Foerster angol szövegében a 'computing', német szövegében pedig az Er-rechnen kifejezés szerepel; a fordításban ezt a 'ki-számolni' hivatott visszaadni.

Neurofiziológusok azonban azt fogják nekünk mondani, hogy az idegi aktivitás egy bizonyos (mondjuk a retinán projektálódó kép) szintjén ki-számított leírások újra működésbe hozhatóak magasabb szinteken és így tovább, mely által bizonyos motoros aktivitás egy megfigyelő által „terminális leírásként” tételezhető, például a következő kijelentés: „itt egy asztal”. Következésképpen újra módosítanom kell a parafrazist:

KOGNÍCIÓ → leírások leírásainak ki-számítása.

[Mindez] leírások leírásainak végtelen rekurzióját sugallja. Ennek a formulának megvan az az előnye, hogy egy ismeretlent, konkrétan a „realitást” eliminálja. A realitás kizárólag implicite tűnik fel, mint rekurzív leírások művelete. Ráadásul az az előnye is megvan ennek a fogalmiságnak, hogy leírások ki-számítása tulajdonképpen nem más, mint [rekurzív] ki-számítás (computing descriptions is nothing else but computations). Ennélfogva:

KOGNÍCIÓ → [rekurzív] ki-számítás

Összegzésként, a kognitív folyamatok olyan értelmezését javaslom, mely szerint azok a ki-számítás soha véget nem érő rekurzív folyamatok³⁶.

A realitás tehát a leírások (valójában ismeretlen) környezete, melynek konfirmációja nem lehetséges. Amit valóságként élünk meg, amihez hozzá tudunk férni, az valójában leírásaink/megfigyeléseink összessége. Realitásnak és valóságnak hierarchikus, leképező viszonya ebben az elméleti keretben nem tételezhető. Wittgensteint parafrazálva Foerster egy helyen azt mondja, hogy „a kép a valóság egy modellje” kijelentést bátran megfordíthatjuk (primer és szekunder a rekurziónak köszönhetően felcserélhető), és újragondolhatjuk a következőképpen: „a valóság a kép egy modellje”³⁷. Egy más helyen, konkrétan az újságíró-etika vonatkozásában pedig ugyanazt a logikát köverve azt mondja, hogy az újságíró felelőssége nem abban a formulában ragadható meg, hogy „úgy mondd, ahogy történt”, hanem sokkal inkább abban, hogy „úgy történt, ahogy mondd”³⁸. Ezzel éppen a semleges megfigyelésként tételezett objektivitás-fogalomról, pontosabban annak fentebb bőven részletezett lehetetlenségéről beszél. Ugyanitt – és fentiekkel szoros összefüggésben – beszél tény és fikció különbségéről is. Szerinte ez nem ontológiai vagy episztemológiai természetű kérdés (hiszen a tények nem a realitásban vannak, hanem a megfigyelésben képződnek), hanem pusztán egy értelmezésmódbeli különbség. Más a tény és a fikció (megfigyelőhöz kötött) kódja, mégpedig a kételkedés lehetőségének szempontjából, mely a tények sajátja. Csak tényként tekintett leírásokban kételkedünk, a fikcióként tekintettekben nem. Aényt alapvetően a denotatív referencia módjában gondoljuk el, a realitás tekintetében konfirmatív módon, a fikciót pedig nem. (A fikció kódja: „úgy” volt. A tény kódja: hogyan volt valójában?)

36 Foerster 1973.

37 Müller–Müller 1999:218.

38 Im Goldenen Hecht. Über Konstruktivismus und Geschichte. Ein Gespräch zwischen Heinz von Foerster, Albert Müller und Karl H. Müller. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 8 (1997.), 129–143. (a továbbiakban: Foerster 1997) Irt: 130.

De végső soron, akár a hallucináció és a nem-hallucináció megkülönböztetése, ez is a megfigyelés/leírás sajátja. A tényekhez soha nem tudunk eljutni, hiszen a tényeket mi magunk állítjuk elő megfigyeléseink során, ahogyan azt a szó etimológiája is megmutatja; a 'faktum' szó ugyanis a 'fingere' igéből származik, melynek jelentése: csinálni³⁹.

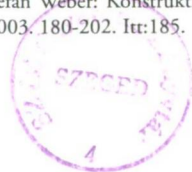
Többek között éppen ezen alapvetések jelölik ki Heinz von Foersternek meghatározó (mintegy, ha szabad ezt a kifejezést használni, klasszikus) szerzőként definiált helyét a mai német konstruktivista médiaelmélet diskurzusában⁴⁰, ahol is realitás és valóság fogalmai éppen a fent bemutatott módon tematizálódnak:

*„... A valóság (Wirklichkeit) mint általunk létrehozott fenomenális világ definiálódik, a realitás pedig mint ezen valóságkonstrukciók megismerhetetlen túloldala [...] A konstruktivizmuson belül nagyszabású vita folyik arról, hogy a realitásnak ezen koncepciója filozófiaiilag konzisztens vagy nem.”*⁴¹

39 Foerster 1997:131.

40 Jól mutatja ezt Foerster szerepeltetése a Siegfried J. Schmidt által szerkesztett (talán mondhatjuk) paradigmaticusnak szánt kötetben. Vö: Heinz von Foerster: Erkenntnistheorie und Selbstorganisation. In: Siegfried J. Schmidt: *Diskurs der Radikalen Konstruktivismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. 133-159. Maga Foerster élen tiltakozik személyének bármifajta „-izmusba” sorolása ellen. Ahogy egy 1997-es interjúban fogalmaz: „Nem vagyok radikális konstruktivista. [...] Nem tartozom semmiféle -izmushoz. Anti-izmusista vagyok. De van néhány kedves barátom, akik konstruktivistának, sőt, néhányan radikális konstruktivistának nevezik magukat. Az az érzésem, hogy radikális szempontból sokkal radikálisabb vagyok, mint a radikális konstruktivisták. Radikalista vagyok, de nem konstruktivista!” Vö. Heinz von Foerster: Wir sind verdammt, frei zu sein! In: Theodor M. Bardmann (szerk.): *Zirkuläre Positionen. Konstruktivismus als praktische Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997. 49-57. Itt: 55-56. Újabb – és Foersterre tökéletesen jellemző – csavar, hogy a kötet szintén a konstruktivizmus meghatározó szerzőit sorakoztatja fel és mutatja be.

41 Stefan Weber: Konstruktivistische Medientheorien. In: In: Uő. (szerk.): *Theorien der Medien*. UVK, Konstanz, 2003. 180-202. Itt: 185.

X 112039

Kiadta: Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László
Tipográfia és tördelés: s-Paw Bt.
Nyomda: Pátria Nyomda

TANULMÁNYOK A 60 ÉVES PÁSZKA IMRE TISZTELETÉRE

